Ярослав
ДАШКЕВИЧ

УКРАЇНА
Вчора і нині

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ

До II Міжнародного конгресу україністів
Львів, серпень 1993 р.

Ярослав Дашкевич

УКРАЇНА ВЧОРА І НИНІ

Нариси, виступи, есе

КИЇВ
1993

Збірка нарисів та есе, а також полемічних виступів про загальні проблеми української історичної науки, дискусійні питання історії України 20–30-х рр. XX ст., з етнічної історії української нації найновішого періоду та державного будівництва сучасної України. Автор загострює увагу читача на наукових проблемах, які замовчувалися протягом тривалого часу, а тепер привертають увагу не лише наукової громадськості, а й ширших кіл читачів.

Для істориків України, політологів, тих, хто цікавиться питаннями теорії та практики державного будівництва.

Редактор *Валерій ЧЕМЕС*
Художній редактор *Георгій СЕРГЄЄВ*
Технічний редактор *Майя ПРИТИКІНА*

Оригінал-макет підготували
Людмила КОСУН, Петро КОШУКОВ

Підготовлено та видруковано на комп'ютерному і друкарському обладнанні, наданому Інститутові української археографії Фондом Катедр українознавства при Гарвардському університеті (США). Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ, фінансується за рахунок благодійних пожертв українських громад США і Канади

В рамках Державної програми видання фінансується Державним комітетом України з питань науки і технологій

Це видання вийшло завдяки особистому внеску мецената ФКУ
п.НАТАЛІ РОМАНОВСЬКОЇ

ISBN 5-7702-0555-5

Питання історичної науки

БОЛЮЧІ ПРОБЛЕМИ В ІСТОРІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Не підлягає сумніву, що сучасний момент у житті цілого ряду східноєвропейських націй, зокрема тих, що були поневолені – або були залежні – від московського політичного центру, визначається активними зусиллями в напрямі побудови власного незалежного державного життя. Загальновідомо, яку велетенську роль в епоху національного відродження відіграє історична традиція – як у державному будівництві, у творенні та поширенні національної ідеї, так і в побудові фундаментів національного виховання, національної школи. Через те, що утворення т.зв. "нових" держав, тобто, в основному, відновлення давніше існуючих, поневолених імперією, старих державних організмів, не можливе без спалаху ідей патріотизму – виникає цілком практична проблема співіснування ідей патріотизму багатьох націй-держав Східної і Центральної Європи на такій площині, щоб ці ідеї не були джерелом чергових міжнаціональних конфліктів, а, навпаки, зміцнюючи самоповагу до власної нації, не порушували повагу до нації-сусіда.

В наш час існує дві, я б сказав, дуже підступні політологічні теорії, опрацьовані на Заході в середовищі панівних та імперських націй (або націй з імперськими традиціями в минулому та з імперськими амбіціями в сучасному), які посилено пропагують у Східній Європі і які, хочемо ми цього чи ні, відбиваються також на вивченні та інтерпретації минулого східноєвропейських націй. Відбиваються, бо ці теорії поширюють не лише політологи та соціологи – їхніми прихильниками стають аж надто часто історики. Мова йде:

по-перше, про оголошення сучасної дійсності, зокрема у Східній

Європі, епохою спалаху націоналізму (навіть опрацьовано таку блискотливу формулу: "великий націоналізм малих націй");

по-друге, про пропаганду відсутності будь-яких морально-етичних принципів – і нереальність висування вимог про дотримання морально-етичних принципів – у сучасному політичному (а також економічному, хоча б) житті.

Вперто здійснюється намагання проводити проекцію таких теорій на минулі століття, що призводить до великого хаосу в історичних уявленнях та до заперечення вимоги об'єктивного, правдивого висвітлення минулого і сучасного.

Про першу теорію – *націоналізму т.зв. малих націй.* Історики якось забули, що минуле вже неодноразово оголошували епохою націоналізму – і що ці епохи, як не дивно, збігалися з періодами краху багатонаціональних імперій, побудованих, як правило, на політичному гнобленні та економічній експлуатації залежних націй. Так було в період краху Турецької та Австро-Угорської імперій – тому початок XX ст. з 20-ми роками включно було оголошено епохою націоналізму; таке відбувалося у 40-х рр. в період краху Британської та Французької, а також Іспанської, Португальської колоніальних імперій. Теорію про "епоху націоналізму" відродили з великим завзяттям тепер, в період розвалу Російської імперії (яку, всупереч реаліям, оголосили "останньою імперією світу", намагаючись такими словами завуалювати, що існують ще інші багатонаціональні імперії, які, раніше чи пізніше, чекає розвал – очевидно, під черговий крик, що наступає "епоха націоналізму"). Теорія "великого націоналізму малих націй", породжена в колах інтелектуалів, для яких панівною залишається туга за імперією, втраченою сьогодні, в недавньому або й далекому минулому, відбивається дуже негативно на інтерпретації історичних процесів. Вона вимагає ідеалізації імперських утворень, в яких, мовляв, поневоленим націям жилося не так то зле, а після виходу з імперій вони, ці поневолені нації, стали жертвою політичного хаосу. Теорія "великого націоналізму малих націй" виступає з запереченням необхідності національно-визвольної боротьби на практиці, з ідеєю її шкідливості, а в ділянці історіографії – проти її героїзації, проти виховання патріотичних якостей у суспільстві. Це ж все – націоналізм, шовінізм, а людство, нібито, іде до космополітизму з загальною дружбою і всесвітньою любов'ю.

Про те, що ідея "великого націоналізму малих націй" будується на цілком фальшивому фундаменті, з цілковитим замовчуванням того, що націоналізм малих націй – це лише реакція на шовіністичне гноблення, на денаціоналізаторський натиск, на етно- і геноцид великих, панівних, імперських націй, скеровані на підлеглі нації – якось раптово всі прихильники новоявленої теорії забули.

Про другу теорію – *заперечення етосу* в сучасній та минулій політиці, в результаті – також в інтерпретації історії. Якщо б, образно кажучи, Макіавеллі здатний був вийти з могили і зумів перечитати все те, чим у наш час виправдовують відсутність, зайвість, непотрібність, або просто шкідливість морально-етичних принципів у політиці, в економіці, в інших ділянках життя – то він, Макіавеллі, очевидно, побіг би чимшвидше до своєї могили, щоб заховатися від світу, в якому проповідують такі принципи. Бо, якщо у Макіавеллі можна, нібито, прочитати (що також не є певне, бо буквально в нього так не сказано), що "мета виправдовує засоби", то він, згідно з загальною тенденцією свого славнозвісного трактату "Князь", явно говорив про світлу, моральну, справедливу мету. Сучасні теоретики оголошують, що всякої мети можна добиватися будь-якими засобами (цією метою може бути і поневолення та винищення націй, хоча б). Такі "принципи" вибивають будь-який грунт з під морально-етичної інтерпретації історії, її інтерпретації як magistra vitae (вчителька життя). Або, навпаки, історію позбавляють будь-яких морально-етичних цінностей, бо вона має бути вчителем не лише добра, але і зла.

Мені здається, що ми всі, в принципі, розуміємо, до яких наслідків у вихованні, в дослідженні історії може довести застосування у наш час обох дуже поширених теорій –

теорії мнимого "великого націоналізму малих націй" та

теорії допустимої аморальності в політиці, в суспільному житті, в історичній науці.

У сучасному політичному житті – та, в результаті, у історичній науці – далі намагаються зберегти погляд на панівні та пригноблені нації як на щось об'єктивно обгрунтоване, потрібне, необхідне (це ще далекий відгомін поглядів минулого століття на т.зв. історичні та неісторичні нації). В результаті – подвійний алгоритм мислення, який застосовується в історичній науці з впертою послідовністю.

Полякам і росіянам боротися з чужоземним поневоленням, наприклад, німецьким – це героїзм і найвищий приклад патріотизму; українцям боротися з польським, російським та іншим поневоленням зась, бо Богдан Хмельницький колись підірвав Польську імперію (про що деякі польські історики ще досі не можуть спокійно писати), а Грушевський, Петлюра та інші хотіли підірвати непорушну *єдіну* і *нєдєліму* Російську імперію.

Польські повстання 1831 і 1863 рр. – героїчні зусилля народу (незважаючи на те, що метою повстань було захоплення також етнічно непольських земель), а українські повстання – козацькі, Гайдамаччина – це лише криваві бунти черні, які треба було придушити терористичними методами, такими, як придушували англійці повстання сіпаїв у Індії.

Керівники національно-визвольного чи "революційного" руху (Ленін, Пілсудський) "мали право" співробітничати з чужоземними розвідками, поєднувати власні інтереси – інтереси власного народу, власної партії – з інтересами чужих держав; поневолені нації такого права не мали; у першому випадку – про жодну зраду не могло бути й мови, у другому випадку – історію України заповнили довгими рядами зрадників народу, гетьманами, отаманами, політичними діячами, які, однак, не були зрадниками (з точки зору недавньої радянської історіографії), якщо вони, наприклад, продавалися і продавали Україну Москві.

Застосування масового кривавого державного терору, цілого арсеналу безправних засобів до етно- і геноциду, організації штучного голоду, масового терору, депортації включно, в історіографії панівних націй при менших масштабах дій виправдовується цілком, при глобальніших – просто замовчується; якщо ж до таких, накинених панівними націями, засобів вдаються поневолені нації, то це злочини та різанина. Пригадаю тут інтерпретацію Хмельниччини, Гайдамаччини чи, хоча б, подій 40-х рр. на західноукраїнських землях (різанини АК та УПА).

Загарбання етнічно чужих земель з метою побудови імперії – це прояв права, права сили чи збройної руки (так писали історики ще у 20-х рр., пізніше ці терміни якось поступово зникли), чи право поширення культури – культуртрегерства, ладу і порядку, релігії;

намагання ж колишніх поневолених націй не то що заявити претензії, але оголосити про свої історичні права на колишні або сучасні етнічні землі (Кубань, наприклад) – це вже розбій, дестабілізація, порушення міжнародних умов.

Насильницька асиміляція пригноблених націй, винищування їх етнічного ядра – панівних верств, інтелігенції, ліквідація культури, науки, освіти, запровадження чужої релігії, крадіж культурних здобутків, перекинчицтво, депортації – виправдовуються стратегічними, геополітичними, державними, тобто імперськими інтересами (наприклад, акція "Wisła" у післявоєнній Польщі), культуртрегерством, вищістю культури; сама думка про те, що колишні підкорені народи могли б застосувати подібні методи до своїх недавніх поневолювачів, викликає хвилю провокацій, фальсифікацій, цькувань, дезинформації – також відносно історичного минулого. Повстання Жанни д'Арк проти англійського панування ніхто ніколи не думав оголошувати проявом французької ксенофобії – українські повстання це яскравий приклад ксенофобії, антисемітизму, шовінізму та інших "гріхів", на які має право панівна нація, але ніколи – пригноблена.

Збереження, розбудова держави, агресія та анексія во ім'я творення імперії, т.зв. "збирання" *исконно русских земель*, відновлення "історичної Польщі" (тут уже обов'язково історичної Польщі, а не, скажімо, Польсько-Литовської держави) – це віковічне право панівних націй; визволення ж з-під політичного, національного, соціального, економічного гноблення поневолених народів – це хаос, анархія, жорстокість, порушення ладу, спокою і порядку, ледве чи не світова катастрофа.

Це не всі, очевидно, приклади подвійного алгоритму мислення, але їх здається, досить для того, щоб довести, що до об'єктивної, зрівноваженої, справедливої і правдивої історичної науки в державах Східної й Центральної Європи ще дуже і дуже далеко.

Виникає питання: чи сьогодні, при сучасному стані міжнаціональних відносин, досі значною мірою антагоністичних, при культивуванні історичних і політичних міфів, фальсифікації історичних процесів (наприклад, етногенезу), поширенні виправдовувальних доктрин "історичної необхідності" можливе

створення об'єктивної, загальної для націй Східної і Центральної Європи єдиної історичної дійсності? Здається, для всіх нас теоретично ясно, що пункт відрахунку на шкалі добра і зла може бути один-єдиний, так як одними-єдиними є і мусять бути права людини і одними-єдиними є ідеали повноцінного громадянського суспільства.

Якщо ми справді ще віримо в принцип, що historia est magistra vitae, то ми розуміємо, що ця вчителька мусить бути правдивою і чесною незалежно від того, чи вона є представником колишньої панівної чи поневоленої нації. Що історична наука мусить стояти на платформі справжньої реальної рівноправності націй, держав, людей як у сучасному, так і в минулому. Що вона мусить визнавати право всіх націй на державну незалежність в усі періоди їх історії. Що її треба будувати на морально-етичному підході до історичних явищ. Стисло кажучи, проблема зводиться до того, що, як у реальному житті, колишні та сучасні панівні нації мусять перестати бути ідеалізовано панівними, так вони мусять перестати бути ними також у наукових дослідженнях. Колишні й сучасні поневолені нації мусять перестати бути пригнобленими в житті, а в історичних працях їх мають позбавити – і вони самі мають позбутися – комплексу наповноцінності. Проблема перестане існувати тоді, коли нації стануть рівнопорядними та рівноправними в житті і в науці.

В історії націй Східної і Центральної Європи є дуже багато болючих сторінок. Це тривалі рани, які часом налічують багато сторіч. Завдання правдивої історичної науки полягає, зрозуміло, не в тому, щоб ці рани роздряпувати, а в тому щоб їх розкрити і очистити, щоб вони могли далі вже нормально гоїтися, а не безконечно гноїтися. Ми розуміємо, що рубці залишаються, що вони спершу також болять, але поступово, при вмілому догляді, вони теж можуть розсмоктатися.

Коли вірити в благородні завдання істориків, які, в першу чергу, повинні полягати у правдивому висвітленні минулого і в поверненні історії її функції "вчительки життя", то перед істориками Польщі, Литви, Білорусії, України, а також Росії стоять дуже важливі й відповідальні завдання. Якщо їх виконання доведе до поступового злагіднення та нівелювання міжнаціональних антагонізмів у дусі зрозуміння рівноправності держав і націй, засудження дискримінації

та гноблення одних націй іншими відповідно до ідей про права людини та побудову повноцінних громадянських суспільств, тоді ми, історики, зможемо говорити про виконання тих морально-етичних завдань, котрі, як я глибоко переконаний, стоять перед нами також.

Травень 1992 р.

СТАН УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ ТА ЗАВДАННЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. Т.ШЕВЧЕНКА

Велетенське значення історичних наук в сучасній Україні, здається, розуміють всі – на цьому зупинятися не варто. Для характеристики не наукових, а буденних суспільних відносин треба, все ж таки, підкреслити, що, намагаючись вирішувати будь-які політичні проблеми, обов'язково конструюють історичні екскурси в минуле (наскільки такі екскурси правдиві й науково обгрунтовані – це вже інша справа).

Хочу, однак, зупинитися на двох дуже негативних групах явищ, які, так чи інакше, рикошетом б'ють по діяльності і окремих істориків, і цілих історичних установ, з історико-філософською секцією Наукового товариства ім Т.Шевченка включно. Українська історична наука досі не стала за своїм змістом та спрямуванням об'єктивною, а за методикою наукових досліджень цілком не відповідає світовим стандартам. Наша історична наука мусить не лише стати правдивим віддзеркаленням української культури, давати докладні й джерельно перевірені відомості про минуле української нації, а й вчити сучасні й майбутні покоління правдивої історії. Без знання правдивої давнини важко будувати майбутнє. Мабуть, трагічна сімдесятирічна минувшина, що грунтувалася, значною мірою, на фальшивій історії, повинна нас цього навчити.

Перша група негативних проявів.

Ми спостерігаємо дуже сумні й тривожні явища, коли історичну науку, а також ряд суміжних ділянок (археологію, мистецтвознавство, літературознавство, мовознавство) заливає

ультрапатріотична і локальнопатріотична хвиля, хвиля дилетантизму і безвідповідальності, явної і грубої фальсифікації на урапатріотичні мотиви, що відкидає українську національну науку на півтора-два століття назад, викликає зловтішну усмішку ближчих сусідів та відвертий сміх представників західноєвропейської науки, мовляв: "Ось яка вона, українська наука!" Повінь необгрунтованих "гіпотез", псевдоісторичного графоманства, дуже агресивного, яке, згідно зі старими рецептами, звинувачує опонентів з табору об'єктивної науки в антипатріотизмі, формально і фактично не дає українській науковій – дуже ще тендітній сьогодні – історіографії увійти повноправним членом в європейську історичну науку. Істориками, і безапеляційними, стали тепер усі: і прогорілі райкомівці, і представники недавніх псевдонаук – історії КПРС, марксизму-ленінізму, наукового комунізму та наукового атеїзму. Історикам стали доктори фізико-математичних, біологічних та технічних наук (цікаво, що було б, якби я попробував писати на теми з цих ділянок і переконувати, що відкриваю Америку!). Історикам, майже геть усі, стали політичні діячі, ті, що є ними справді, та й ті, які себе такими вважають. Історикам вважають себе журналісти і публіцисти. На істориків, уже на наших очах, перетворюють себе поети і письменники з літературними (але, цілком певно, не з історичними) талантами. В історичну науку з апломбом намагаються увірватися просто спекулянти і аферисти, що сподіваються нагріти руки на бумі, який виник довкола історичної тематики. Бо всі вони знають історичну правду в остаточній, незаперечній та безсумнівній формі. При цьому ігнорується та обставина, що історична наука – хоча б – має свої методи, способи, засоби дослідження, що бути добрим істориком України – це значить вміти досліджувати і критично оцінювати джерела і літературу, знати кілька давніх і нових мов, і що треба вчитися, вчитися та ще раз вчитися історії справді ціле життя. (Все це наводжу не для того, щоб захищати якийсь клан істориків, а для того, щоб оборонити професіоналізм кожного фаху, історичного також). Мова не йде про людей просто хворих, які, пишучи свої опуси, чи про походження українського народу, чи про назву "Україна", чи про пояснення тризуба або про предковічне існування української держави (це чи не найбільш ходові суперпатріотичні

теми наших днів), здійснюють, у їхньому розумінні, епохальні відкриття.

Деколи важко навіть зрозуміти психологічні мотиви, здавалося б, серйозних і поважних авторів, які (мотиви) штовхають їх на шлях підтасовок та вигадок. І науці, й громадськості роблять у цей спосіб послугу низького етичного гатунку, бо провідним мотивом такої діяльності любов до правди вважати важко.

В результаті, на науково не підготованого читача, який не завжди спроможний відрізнити правду від вигадки, падає злива псевдопатріотичної сфальшованої "інформації", що деформує історичні традиції нації та викривляє її майбутні перспективи. Якщо б у нашому минулому все було так рожево, гарно, патріотично, велично, могутньо і героїчно, як намагаються представити багато авторів та гореавторів, то Україна і український народ цілком певно не були б у такому непривабливому стані, в якому вони опинилися тепер.

Друга група негативних проявів.

Поруч з цією безвідповідальною хвилею, перед якою видавництва, часто навіть наукові, редакції журналів, часто також наукових, та газет пасують, не те що не будуючи міцних бар'єрів, а навпаки, спекулюючи на голоді широких кіл громадськості на історичні твори, спостерігається ще інше дуже загрозливе явище. Це фактичний параліч академічної і вузівської науки саме як науки (генералізую ці прояви; винятки, очевидно, є, але їх мало, надто мало для понад 50-мільйонної держави). Параліч академічної й вузівської науки – результат просто злочинної кадрової політики, збереження досі в рядах цієї науки основних діячів агресивної москвоцентричної антиукраїнської історичної псевдошколи застійних років, продовження практики заповнення науково-дослідних інститутів людьми, подібними до себе, абсолютно не підготовленими до серйозної наукової роботи. У вузах з'явилися новостворені кафедри історії України, політичної історії, політології та інші з інтригуючими назвами (що за ними приховано?), які стали притулком для людей не рідко дуже ворожих Україні та її історії. Люди ці продовжують отруювати свідомість студентів малограмотними лекціями, вони не здатні готувати майбутніх науковців. (На кожному з курсів

історичного факультету Львівського університету насилу знайдеш одного-двох студентів, що самотужки розвивають у собі навики до наукової роботи, бо професура такі навики прищеплювати і не хоче, і не може).

Серед тих істориків та псевдоісториків, які сьогодні обслуговують академічні інститути, історичні (історико-філологічні) та інші факультети українських вузів, в основному визначаються чотири напрями діяльності:

перший – не брати особисто жодної участі в розвитку українських історичних досліджень, а, по можливості, блокувати такі дослідження в підпорядкованій собі структурі, займаючись фіктивною науково-організаційною та адміністративною роботою;

другий – формально брати участь в історичних дослідженнях, маскуючи москвоцентричні тенденції гучними фразами, але залишати суть своїх наукоподібних опусів незмінною;

третій – поверхово переключитися з підливання вульгарно-соціологічного червоного соусу до історії України на підливання національної або навіть націоналістичної синьо-жовтої підливи. Ця категорія істориків майже, як правило, не здатна займатися оригінальними дослідженнями та й, зрештою, не вважає це за потрібне;

четвертий – цілком щиро і серйозно зайнятися об'єктивними вивченням і викладанням історії України; група ця, треба шкодувати, і досі ще натрапляє на підступні перешкоди з боку свого "начальства", яке дотримується першого та другого напрямів.

Всі ми розуміємо дуже добре, що перелом в українській історичній науці має полягати не в тому, щоб міняти кольори підливи, якою зафарбовують тенденційно або просто по-фальсифікаторському підібрані факти і вигадки, а в тому, щоб сучасні історики, розгортаючи справжні наукові дослідження, були готові виступати проти перекручень історії України незалежно від того, з яких, часто навіть дуже патріотичних назовні, міркувань такі перекручення утворюються.

Немає, очевидно, сенсу визначати, котра з описаних вище двох груп негативних проявів і котрий з трьох напрямів діяльності (в другій зі згаданих груп) завдають найбільше шкоди об'єктивній

науці, але, коли при остаточному підрахункові підсумків історичних досліджень в Україні виходить, що вони рухаються вперед дуже і дуже повільно (може, єдиний виняток – прорив, який намітився в різних ділянках джерелознавства), то такий остаточний висновок, як це не сумно, не є перебільшенням.

Сьогодні нам незвичайно потрібна об'єктивна фундаментальна дослідницька історична наука:

бо повинна існувати морально-етична відповідальність кожного вченого за рівень своєї ділянки досліджень,

бо має бути відповідальність перед молодим поколінням, що входить в науку,

бо існує наукова відповідальність перед широкою громадськістю,

бо, врешті-решт, є відповідальність перед українською нацією.

Перед справжніми українськими істориками стоїть невідкладне завдання боротися з деформацією історії України – це, одночасно, єдиний шлях, яким можна вивести історичну науку з стану глибокої стагнації, витягнути її з загумінкового провінціалізму, в якому вона загрузла від десятиріч.

Чи є можливості й резерви для того, щоб вийти з цього становища на ширший і ясніший шлях? Так, є. Є добра перспективна молодь; її не так багато, але історики старших поколінь або не здатні чи не хочуть вводити її в історичну науку, або бояться залучати молодь до активної співпраці через загрозу конкуренції – чи, врешті, вона сама, молодь, дивиться на патентованих істориків з підозрінням, часто-густо – з виправданим. Цю перешкоду треба зламати. Єдиний спосіб її ламати – проводити справжні повноцінні наукові дослідження. Ось платформа, на якій має виникнути нова генерація українських істориків.

* * *

Хочу торкнутися питання про майбутню практичну працю секцій гуманітарного профілю НТШ.

До класичних форм діяльності наукових товариств, форм традиційних також для давнього НТШ, належали і належать засідання з доповідями, їх обговоренням, дискусією. Така форма

зберігається досі в державах Заходу з, мушу підкреслити, впорядкованими та стабілізованими суспільними відносинами. Типовий сучасний український вчений – це власна робота у вузі, у дослідному інституті, додаткова заробітчанська праця – бо треба вижити, а, особливо для жінок-науковців, ще черги та напівхолодна хата. Тому цю класичну форму, яку бажано було б відновити – періодичні й систематичні засідання – з об'єктивних причин відродити не так просто. Є ще одна суттєва перешкода. У наш час диференціація наукової проблематики зайшла так далеко, що в комісіях НТШ, де небагато членів-учасників, а всі або майже всі з різною спеціалізацією, знайти спільну мову не так просто.

Тому, на мою думку, на перший план виходять інші форми роботи: підготовка до друку і видання наукових праць, збірників статей та повідомлень (які, однак, мусять проходити серйозну, а не протекційну апробацію в комісіях і секціях НТШ), а також проведення наукових конференцій і проблемних круглих столів.

Про конференції. Мені здається – також на підставі власного досвіду – що конференції-монстри з сотнею чи понад сотню учасників у сучасних умовах не виправдовують себе. Така трохи рекламна гігантоманія не здійснює сподівань, бо не менше третини зголошених доповідачів, зокрема з діаспори, не з'являється; бо видати збірник доповідей конференції-монстра через матеріальні труднощі просто неможливо. Найбільше користі дають конференції з близько 20 доповідачами або з 10 доповідями і 10 співдоповідями (розпланованими на два-три дні), з можливістю широкої і вільної дискусії, а не з марафоном коротеньких повідомлень. Але такі конференції треба завчасу – і то дуже завчасу – готувати, забезпечувати тезами, препринтами доповідей. Видавати збірники праць таких конференцій з текстами як доповідей, так і виступів під час дискусій, реальніше та доцільніше.

На мою думку, виникає потреба відновити в складі історико-філософської секції НТШ:

Археографічну комісію з таким загальновідомим виданням як "Жерела до історії України-Руси" (у 1895-1924 рр. побачило світ 11 томів серії). Можна опонувати, що у нас створено академічний Інститут української археографії, який повинен займатися виданням

історичних джерел. Але справді наукових публікацій джерел з історії України ніколи не буде забагато, незалежно від того, де і як такі публікації будуть здійснюватися. Академічне видавництво "Наукова думка" через неприхильну українознавству видавничу політику та неправильне використання коштів опинилося в катастрофічному стані. Вже тепер ясно, що здані до друку археографічні видання затримуватимуться з виходом у світ на 2-3 роки, якщо не на більше; заплановане на 1991 р. перевидання другого тому "Історії України-Руси" М.Грушевського не було здійснене. Видавництво вимагає від інститутів фінансування їхніх видань. В такій ситуації, думаю, відновлення Археографічної комісії, тим більше, якщо НТШ матиме власну видавничу базу, цілком виправдане.

Я пропонував би утворення, після консультацій з спеціалістами, ще двох комісій у складі історико-філософської секції:

Комісії історії національно-визвольної боротьби та

Соціологічної комісії з особливим ухилом в бік етносоціології.

Актуальність утворення таких комісій, які змодернізували б трохи консервативний профіль секції (сьогодні в її складі є комісії: археологічна, історична, допоміжних історичних дисциплін, філософська, правнича, сходознавча), здається, спеціально обгрунтувати не треба.

На мою думку, вимагає активізації праця правничої комісії. Громадськість України чекає від юристів наукових статей з ділянок конституційного і міжнародного права, торговельного права, а також з історії українського права. Чекає ще наукових конференцій, присвячених важливим правовим проблемам Української держави, видатним українським вченим-юристам, наприклад, такій постаті, як Володимир Старосольський.

У мене існують певні проекти часткового відродження журналу "Сьогочасне і минуле"; відновлення часткового, бо новий журнал – може, піврічник, може, квартальник, – мабуть, називатиметься "Україна в минулому". Для першого випуску вже підібрано статті, в основному, нашої наукової молоді – істориків, філософів. Звертаюся до президії НТШ з проханням підтримати таке видання, яке, якщо з'явиться, може спричинити певні зрушення у застійній атмосфері історичної науки.

Я провів попередні розмови з представниками Українського поліграфічного інституту у Львові в справі відновлення наукового журналу "Українська книга". Видання, в принципі, мало б носити характер напівбібліофільський – напівмистецький. Зважитися на такий журнал у теперешній скрутний час не так просто. Знову проситиму президію НТШ підтримати ініціативу в такому напрямі.

Приємно констатувати, що Львівська наукова бібліотека Академії наук України, в зв'язку з змінами в керівництві, врешті, мабуть, зможе працювати в нормальному руслі. Шляхом контактів між Бібліотекою АН та НТШ можна було б опрацювати проект видання каталогів меморіальних бібліотек, переданих свого часу НТШ (насамперед, бібліотеки І.Франка), а також – за домовленістю між НТШ, Львівською бібліотекою АН, київськими академічними інститутами та архівними установами Львова і Києва – розпочати працю над реконструкцією, теж у вигляді каталогу, фондів колишнього рукописного відділу бібліотеки НТШ. Завдяки стипендіям від Інституту українських студій в Едмонті та кооперації зусиль Центрального державного історичного архіву України у Львові й Львівського відділення Інституту української археографії АН виникає можливість описати деякі фонди з колишнього рукописного відділу бібліотеки НТШ, які ще під кінець другої світової війни опинилися за кордоном. Цю роботу треба концептуально осмислити і продовжити.

У зв'язку з невідрадним станом історичної науки в Україні, хотілося б запланувати і реалізувати Другий "історичний" круглий стіл у Славську з новою програмою: розкрити причини, які перешкоджають українській історіографії вийти на шлях європейської науки, накреслити заходи для подолання цієї кризи. Якщо буде згода і допомога президії, ми могли б у січні 1992 р. приступити до підготовки другого стола, передбачивши його проведення восени. Дуже було б бажано до того часу видати матеріали Першого круглого стола 1990 р.

На участі секції у спільних конференціях разом з іншими науковими установами спеціально зупинятися не буду, але, очевидно, науковці секції візьмуть участь у двох важливих міжнародних заходах – у конференції "Польща і Україна: історія, соціологія, політологія"

(Кам'янець-Подільський, середина травня 1992 р.) та в ізраїльсько-українському симпозіумі (Єрусалим, кінець травня 1992 р.)*.

Кінчаючи виступ, хочу підкреслити, що науковці секцій гуманітарного профілю, безсумніву, працюватимуть для відродження української національної науки – таких її важливих ділянок, як історія та філософія зокрема. Хотілося б дуже, щоб для відродження української національної науки – знаю, що до цього поняття дехто ставиться з іронією, дехто з недовір'ям, дехто з сарказмом, але це мене якось мало зворушує – отже, щоб для відродження саме української національної науки, а не для якоїсь абстрактної науки взагалі (яку відроджувати, як відомо, не треба), працювали вчені, об'єднані як в гуманітарних, так і в інших секціях Наукового товариства ім. Т.Шевченка. Це наш обов'язок перед українською нацією.

Грудень 1991 р.

ВІДНОВЛЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ НАРОДУ ТА РОЗВИТОК МУЗЕЙНИЦТВА

Якщо ми зробимо екскурсію по львівських книгарнях, то побачимо, що, на відміну від давніших часів, вони досить добре забезпечені книжками з історії України. Більші та менші за обсягом видання про окремі видатні постаті з минулого України, про гетьманів, деколи про інших політичних діячів. Про українське військо давніших (козацтво) та новіших (Українські Січові Стрільці, Українська Повстанська Армія) часів. Чимало т.зв. загальних курсів історії України: Іван Крип'якевич, Михайло Грушевський, Дмитро Дорошенко, Наталія Василенко-Полонська, Микола Аркас. Правда, ціни на книжки стають чимраз солонішими, але книжки є. Говорять, українська історична книжка переживає справжній видавничий бум – книжки, навіть ті з солоною ціною, швидко знаходять шлях до читача. Здавалося б, все в порядку, ми можемо самі читати, давати дітям правдиву, несфальшовану історію України, заспокоїти той голод, що десятиріччями існував в українському суспільстві, коли книжку, хоча б згаданих авторів – якщо й вдавалося роздобути (а частіше, незважаючи на всі зусилля, не вдавалося), отже, якщо вдавалося роздобути, то читати їх треба було крадькома, глибоко засовуючи в шухляду, ховаючи десь на дні скрині, часом – обриваючи титульні сторінки, щоб ті, яких аж надто цікавило, що читають люди, не могли так просто пред'явити звинувачення: чого читаєш забороненого автора.

Але в цьому явному бумі української історичної книжки є одна дуже своєрідна особливість: ми читаємо книжки, видані вперше

давно, часто століття тому, книжки авторів, які вже відійшли назавжди.

Чому ми читаємо такі, кажучи грубо, по-суті, вже застарілі книжки, чому ми змушені звертатися до цих давно виданих книжок, чому таких курсів історії України весь час не було з нами, поруч нас у великій, необхідній кількості? І тут ми підходимо до явища, якому я хочу присвятити свій сьогоднішній виступ: довгими десятиріччями велася в Україні завзята боротьба з історичною пам'яттю народу, з справжньою, несфальшованою історією України. Замість правдивої історії продукували підручники-сурогати, які ми сприймаємо сьогодні як книжки з немов повириваними сторінками – повириваними тими саме сторінками, на яких треба було прочитати про справжнє стародавнє коріння українського народу (замість цього підсовували казку про триєдину колиску), про Українську Державу княжих часів (писалося ж про "общерусское наследие"), про здобутки давньої української культури, яку нищили або загарбували, про нещасливе підданство України Росії – про той фатальний крок Б.Хмельницького, з наслідками якого ми досі не можемо дійти до тями. Там, де мало говоритися про зусилля української нації в новіші часи будувати свою власну державу, звільнитися від чужинецького ярма, про жертовну боротьбу синів нашого народу з загарбниками зі Сходу і Заходу – ми знаходили з пафосом написані сторінки про безконечний ряд зрадників українського народу (правда, зрадниками чомусь не вважали тих, що продавали Україну Москві), про українських буржуазних націоналістів, лютих ворогів українського народу... За вказівкою згори, з московського центру, було зроблено спробу (до речі, спробу, аналогію якій важко підшукати в минулому інших великих націй світу) знищити правдиву історичну пам'ять, замінивши її історією російських царів та благодійних для України генеральних секретарів.

Спроба не вдалася, закінчилася жалюгідним крахом, але...але... Може я скажу трохи брутально, ми далі – в історичній науці – стоїмо біля розбитого корита. Пригадайте імена, які я навів раніше, для них немає рівноцінних прізвищ істориків – наших сучасників, тих, що повинні бути десь тут, між нами, яких книжки мають бути поруч з монографіями Грушевського, Крип'якевича, Дорошенка. Де вони, ці автори?

Десятиріччями здійснювалася спроба не просто фальшувати минуле України при допомозі щедро оплачуваного пера гореісториків, виробників підробок, але й було намагання встановити таке густе сито, такий майже непроникний фільтр, щоб у когорту вірнопідданих істориків не потрапив ніхто з неперевірених, з підозрілих осіб. Думаю, багато хто пам'ятає ті часи, коли для молоді пройти конкурс на історичний факультет означало мати або знайти такі могутні плечі, які гарантували б, що біля прізвища вступника не з'явиться малопримітна крапка – сигнал для екзаменаторів: "не пропустити".

В результаті – ми не маємо сьогодні прізвищ, які повинні б стояти поруч з іменами Грушевськогюо, Крип'якевича, Дорошенка, Василенко-Полонської. В результаті – маємо й досі становище, коли командні висоти в т.зв. українській історичний науці – тій академічній, і тій вузівській – далі посідають люди, в яких перелічені вище імена викликають пароксизм люті й злоби. Ці псевдоісторики, незважаючи на все, далі намагаються маніпулювати історичною пам'яттю народу – час від часу ми бачимо їхню продукцію. Справжній науковий і громадський скандал викликала недавно "Історія України для 10-11 класів", схвалена Науковою радою Інституту історії Академії наук України, надрукована тиражем 360 тисяч примірників, у якій за старими рецептами фальсифікується нова історія України. Як відомо, цей підручник, призначений хіба що для отруювання свідомості українських дітей, викликав гнівні відгуки в пресі – в "Голосі України", 8 лютого ц.р., в "Українському слові", 6 лютого ц.р. Майже непоміченим для преси – поки що, наскільки мені відомо (єдина згадка в журналі "Український час", Львів, 1992, №1, с.13) – став вихід у світ 1991 р. іншого антиукраїнського фальсифікату – курсу лекцій "Історія України", Т.1: Від найдавніших часів до кінця XIX ст., підготованого Київським університетом, тираж 100 тис. примірників. У цій "Історії України" проповідуються такі "істини", що ще до другої половини XVIII ст. не було сформованого українського народу (отже, була якась така собі темна аморфна маса), а гетьман Мазепа був просто колаборантом шведських окупантів. В підручнику зберігається панівний десятиріччями москвоцентризм: "наша держава" – це Росія. Цілком закономірно, що такий наклепницький курс лекцій було затверджено Міністерством

вищої і середньої спеціальної освіти УРСР як навчальний посібник для студентів вузів.

Боротьба в сучасній історичній науці України продовжується – продовжується, треба шкодувати, нерівними силами. Для того, щоб оберігати свої монопольні позиції, в Академії наук з 1990 р. сліпо, але дуже послідовно дотримуються розпорядження, згідно з якими на наукові посади, навіть молодших наукових працівників, можна приймати лише осіб з кандидатськими ступенями – молоді, навіть найталановитішій, в академічну науку шлях заборонено. Клан збудував міцні бар'єри. Не менші бар'єри встановлено у вузівській науці, в якій, правда, в останній час з'явилися кафедри з дуже дивними назвами (наприклад, політичної історії, навіть політології), але й ці назви не гарантують, що працівники таких кафедр культивують справжню історію України і припинили, зрештою, безплідну затію – деформувати і фальсифікувати історичну пам'ять української нації.

Висновок єдиний: відродження справжньої української історичної науки, справжніх українських гуманітарних наук мусить іти не лише зверху, від нечисленних чесних істориків-фахівців, але також знизу, з рядів тих істориків, часто любителів, часто краєзнавців, а дуже часто саме працівників музеїв різного рангу, бібліотек, архівів, які своїм девізом на ціле життя поставили збереження правдивої непідфальшованої пам'яті про минуле України. Дещо вже робиться в такому напрямі. Виникають неакадемічні наукові об'єднання і організації, які ставлять своєю метою розкрити історичну правду – я б згадав тут на першому місці львівське Наукове товариство ім. Т.Шевченка з його історико-філософською секцією. Я б згадав ті історичні комісії та гуртки, що виникають довкола товариства "Меморіал", при наших комбатантських об'єднаннях. Я б згадав тут недавно організований у Львові Центр документації національно-визвольної боротьби, що займається збором відомостей про те, що робиться в ділянці дослідження архівів, збирання спогадів, документальних матеріалів з тих часів, які нам усім так болять – і які за всяку ціну намагалися вимазати з пам'яті народу – з часів боротьби 40-50-х рр. Я не перелічуватиму всі спроби, зусилля, намагання розбудовувати історичну науку знизу – їх багато, і всі вони

заслуговують на увагу, на координацію, на допомогу тої неофіційної, але фахової історичної науки, яка, треба шкодувати, з такими страшними труднощами торує собі шлях у вищі ешелони, академічні й вузівські.

І саме тут, на цьому етапі й такому рівні, я хотів би зупинитися на долі й недолі (бо, відверто кажучи, не все гаразд у даній ділянці) громадських музейних закладів нашого вужчого регіону. Музейне будівництво, якщо так висловитися, мало періоди піднесення і занепаду. У кінці 60-х рр. організації народних музеїв приділяли багато уваги. Ще тоді – та й в пізніші роки – я мав можливість познайомитися з багатьма музеями, міськими, меморіальними, пришкільними та позашкільними. Рівень їхній був різний – все залежало від щирого серця і розуміння завдання музейної справи в організатора, опікуна музею, від ступеня зацікавлення місцевої влади. Добре пам'ятаю народний музей в Олеську, де його організатор, вчитель М.Андрощук, зумів зібрати цінний етнографічний та археологічний матеріал, чимало унікального документального матеріалу не лише з XIX-XX, але й XVIII ст. В інших музеях переважав плоский, малооригінальний матеріал, а від таких музейчиків тягнуло формалізмом – сказано, має бути музей, ось він і є.

Не будемо створювати ілюзій: залежно від місцевих умов, від ступеня пильності місцевої влади, від інструктажу, згідно з яким музей мав бути засобом виховання відомо в якому дусі – в дусі деформації народної пам'яті найчастіше, створювалися, існували, часто лише животіли, ниділи та й зникали народні, громадські, шкільні, часом меморіальні музеї, музейні кімнати.

Здається, всі ми розуміємо, що в цій музейній праці в наш час повинен відбутися якийсь злам. Не буду акцентувати на політичних змінах, на тому, що, мовляв, червоний прапор треба міняти на синьо-жовтий. Річ, очевидно, не в тому. Суть нашого громадського музейництва, мабуть, повинна полягати в тому, що музей, музейна кімната мають давати правдиву, непідфарбовану, об'єктивну картину місцевого життя і фрагмент ширшого історичного, краєзнавчого, етнографічного, часом політичного, військового, літературного і навіть мистецького життя, яке пов'язане з даним тереном, даною

місцевістю, її традиціями, з дуже нелегким, сповненим протиріч минулим.

Мені дуже хотілося б застерегти від поверхового кон'юнктуризму: ось це експонати погані, фальшиві, експонати шкідливі – їх треба скинути на купу, викинути, знищити, спалити. Цілі десятиріччя з життя народу, десятиріччя важкі, в кайданах, безпросвітні, неможливо так просто викинути, знищити, спалити. Ми мусимо зберегти пам'ять і про ті часи, хоча в них було, в кращому випадку, чимало гіркого, а також смішного, чимало такого, чого ми сьогодні соромимося і на що ми хотіли заплющити очі.

Йдеться не про виключення цілих десятиріч з пам'яті народу, а про те, щоб показати де і як під тою червоною набридливою бутафорією, яка мала закрити все живе, ще жевріло важке людське горе. Що були не лише орденоносці, але й депортовані; що були не лише ті, які, згідно з штампом, "загинули від рук українських буржуазних націоналістів", але й ті, що гинули в боях за краще майбутнє української нації, за ті ідеали, які поступово здійснюються на наших очах.

Річ в тому, щоб збирацькою роботою, яка подекуди починається заново, показати те, що наказували забути: визвольні змагання 1914-1919 років, роки антипольського, антинімецького, антирадянського підпілля. Вирівняти баланс між добром і злом: показати справді кращих людей, краще героїчне минуле. Картина, однак, не буде повною, якщо ми не покажемо те сіре і чорне минуле: обставини, людей, також тих людей, що самі наказували забути, що почували себе панами над життям і смертю десь там, у нібито глухих закутинах нашої землі.

Хотів би я звернути увагу на збір матеріалів на військову тематику – ще починаючи з часів першої світової війни; на питання арештів, вбивств, знущань, депортацій. Експонатів таких, мабуть, збереглося не багато, але вони є і вони заслуговують на належне місце в експозиції музеїв, музейних кімнат. Експонати того фальшивого, помпезного, ззовні нібито заможного і повного достатків життя я б не намагався знищувати – для них, якщо вони справді мають музейну документальну вартість, є місце у фондах. Нам не треба іти за більшовицькими рецептами – документи, свідчення фальшивої епохи також знайдуть своїх дослідників.

Ми переживаємо неповторний час, коли гноблений і зацьковуваний ще в недалекому минулому український народ піднімається на весь зріст як господар власної незалежної держави. За швидкоплинним часом часто забуваємо про те, що й наші сьогоднішні переживання швидко, дуже швидко перетворюються на історію. Преса, відозви, афіші, прапори, відзнаки, інші прояви нашого часу – це вже також музейні експонати. Пам'ятаймо про це.

Хочеться мені закінчити цитатою з твору видатного американського письменника і філософа Р.П.Уоррена: "...Ніщо не зникає без сліду, ніколи не зникає. Завжди знаходиться якась нитка, ... хоча б біль у давній рані, перший дитячий черевичок, збережений на спомин... І всі часи – це єдиний час, і всі ті, хто давно помер, немов і не жили, й не житимуть, аж поки ми не дамо їм життя, заговоривши про них і про очі їхні, благально звернені до нас з мороку. Ось у що віримо ми всі, дослідники історії. І ми любимо істину".

Березень 1992 р.

ЧИ ВІДКРИЮТЬСЯ СВІЖІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ УПА?

Ми стоїмо на порозі нового етапу вивчення історії Української Повстанської Армії – і дуже хотілося б, щоб усвідомлення цього факту визначало вже в недалекому майбутньому шлях дослідження фахівців-істориків, яких ми маємо дуже мало, поведінку істориків-любителів, яких є трохи більше, вимоги учасників національно-визвольної боротьби, лави яких зменшуються катастрофічно швидко, потреби всіх, зацікавлених нашим не таким далеким минулим – незалежно навіть від того, чи всі потенційні читачі нової історії УПА, що творитиметься вже на наших очах, є прихильниками або ворогами руху за національне визволення України.

Здається, не так важко зрозуміти: все те, що писалося про УПА в діаспорі (а лише там можна було писати вільно) і тепер частково перевидається в Україні, ті популярні нариси, які зводяться до переробок закордонних авторів (П.Мірчука, Л.Шанковського, Дж.Армстронга та деяких інших), завершують перший, дуже потрібний, але у світлі наукових вимог ще недосконалий етап вивчення проблеми. Фальсифікаторський напрям "досліджень" т.зв. радянських істориків, щедро оплачуваних пропагандистів та агітаторів, що навіть у період свого безконкурентного панування на "історичному фронті" зі страху ховалися під псевдоніми (наприклад, під псевдонімом "Клим Дмитрук" високопоставлений офіцер КДБ Гальський), на назву етапу в історіографії не заслуговує. Тенденційність літератури, виданої в Польщі та Чехо-Словаччині, пояснень не вимагає.

Навіть багатотомні видання історичних джерел, здійснені в діаспорі (зокрема, понад двадцять томів "Літопису УПА"), зберігаючи назавжди свою джерельну вартість, відходять поволі в тінь – переходять на другий план вже тепер, коли відкриваються перспективи наукового використання архівних джерел 40-50 рр. Панує досить поширене переконання, що багато джерел до історії цих полум'яних років знищено, що багато сфальшовано, що багато вивезено за межі України – до Росії, що багато ще досі недоступного навіть історикам-спеціалістам. У цьому переконанні є чимало гіркої правди, але, на щастя для історії української нації та її безприкладного – єдиного свого часу в Європі – руху Опору проти російського більшовизму та імперіалізму, до нашого часу дійшло чимало автентичних джерел тих років. Вони мають бути фундаментом нового етапу історіографії УПА, про який я згадав на початку.

Коротко про ті групи архівних джерел, які стають – або повинні стати – доступними для дослідників.

Основний кістяк – архівні джерела, збережені в архівах різного територіального рангу (області, Київ – для території колишньої УРСР, Мінськ – для колишньої БРСР, Москва – для території колишнього СРСР, включаючи УРСР), різних відомчих профілів та різного походження (архівні фонди НКВС-МВС, МДБ-КДБ, військових частин, партизанських з'єднань, військових трибуналів, інших судових установ, партійних органів – знову ж різноманітних ступенів та для різноманітних територій). Незважаючи на те, що певні категорії джерел систематично знищували (маю на увазі матеріали обшуків, трофейний матеріал), знищували їх, на щастя, не завжди до кінця. Якщо ж мати на увазі, наприклад, основний для систем МДБ-КДБ поділ на оперативні та слідчі частини, то переважно серед матеріалів оперативних частин збереглися унікальні автентичні документальні джерела – зокрема такі, що вийшли з середовища підпільної сітки ОУН, військових з'єднань УПА. В колишніх радянських архівах Москви, Києва, Мінська крім документів та матеріалів, які походять з українського підпілля, є також трофейні матеріали німецького і польського (документи Армії крайової) походження, що висвітлюють початкові етапи виникнення УПА та інших українських, спершу антинімецьких, пізніше протирадянських

збройних формацій. Без перебільшення можна сказати, що уважне і докладне – та, очевидно, об'єктивне і безстороннє, критичне використання архівів Москви (зокрема, Штабу боротьби з бандитизмом), Києва, Мінська дасть можливість кинути нове світло на цілий ряд важливих проблем історії ОУН-УПА, на територію, охоплену підпільною сіткою ОУН, на інтенсивність насичення різних теренів осередками збройної боротьби та на крайні межі поширення дій УПА й інших збройних формацій, на найважливіші операції сторін – української, з одного боку, німецької, польської й радянської, з іншого боку. Виникає можливість поставити на реальний грунт підрахунки кількості вояків УПА у різних фазах боротьби та на різних теренах, визначити кількість жертв як української сторони, так і сторони противника.

Архівні матеріали, що дуже важливо, дають можливість реконструювати дії тих провокаційних відділів фальшивої УПА, боївок підробленої СБ, що сіяли терор серед невинного українського, а також польського населення, щоб таким чином викликати ворожнечу до українського підпілля, підірвати довір'я до нього, обмежувати підтримку мешканцями сіл і міст.

Відкрився ще один фальсифікаторський напрям діяльності т.зв. органів. Виявилося, що НКВС-МВС, МДБ-КДБ та залежні від них інші установи й воєнізовані частини давали два роди звітів: правдиві – своїм безпосереднім оперативним зверхникам, і фальшиві (з відповідно препарованими цифрами втрат противника і власними, зокрема) – партійному начальству. Культ брехні й фальші зайшов так глибоко, що навіть власному політичному керівництву подавали зафальшовані, переважно оптимістичніші від справжнього становища, звіти. Це спостереження ще раз підсилює вимогу до дослідників бути незвичайно уважними і критичними при використанні матеріалів 40-50-х рр.

Інший тип фальсифікацій – матеріали судових справ (звинувачувальні висновки, зізнання обвинувачених, свідків). Ще не забулися методи – дуже часто садистські тортури – якими витискали свідчення, що нерідко перетворювалися в самообмови, обмови інших. Використання судових справ вимагає опрацювання об'єктивних джерелознавчих підходів до них, великої стриманості й наукової аргументованості при звинуваченнях у зраді й продажності.

Є відомості про те, що дослідження з історії УПА та боротьби з нею (в історико-військовому, оперативному плані) публікувалися закритим друком окремими виданнями, у серійних працях навчальних закладів, які підготовляли офіцерські кадри органів. Такі видання поки що не використовувалися об'єктивними істориками; відомості про них вимагають перевірки.

Що робиться сьогодні для оволодіння архівним багатством, яке досить несподівано відкрилося перед дуже нечисленними справжніми фахівцями (їх, правду кажучи, незвичайно, мізерно мало). До архівів тепер помчало чимало людей, серед них і таких, що з ворогів та викривачів українського буржуазного націоналізму раптово перетворилися на мнимих його прихильників. Фаховий рівень їх низький, а методи їхньої псевдонаукової ще в недавньому минулому праці цілком не гарантують достовірності того, що вийде з-під їхнього пера. До архівів помчали заробітчани, знову ж з низьким фаховим рівнем – їх ваблять сенсації та високі гонорари і, треба сподіватися, напередодні святкування 50-річчя УПА прочитаємо про багато "відкриттів", які насправді відкриттями не будуть, а деколи межуватимуть з фальсифікацією. Справжніх вдумливих дослідників, об'єктивних істориків (а саме такі дуже потрібні), що працюють для даної тематики над архівними джерелами в Україні, Білорусії, Росії, можна перелічити поки що (дуже хотілося б, щоб я помилявся) на пальцях двох рук...

Академічна історична та археографічна (видання джерел) науки, треба відверто сказати, дуже повільно, з великим недовір'ям, упередженням і страхом підходить до цієї наукової проблеми. Сумніваюся, що 50-річний ювілей рішуче змінить становище, хоча б у підготовці кваліфікованих кадрів для праці над архівними джерелами. А такі кадри є на сьогодні найбільшим дефіцитом. Кілька штрихів, що не претендують на повноту. Інститут української археографії Академії наук України в Києві довгий час планує, але досі – через труднощі зібрати і скоординувати дії учасників – не проводить нараду-зустріч спеціалістів, істориків та архівістів з Академії наук, Головного архівного управління при Кабінеті міністрів України, Центрального державного архіву Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління

України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України (під цією камуфляжною назвою заховано колишній архів ЦК КПУ), відомчих архівів СБУ (колишнього КДБ), МВС. У Львові при Львівському відділенні Інституту української археографії АН від лютого ц.р. діє, поки що на громадських засадах, Центр документації національно-визвольної боротьби, який займається опрацюванням банку даних про події 40-50-х рр. Комітет по науково-технічному прогресу при Кабінеті міністрів України прийняв мій проект наукових досліджень з даної галузі, що передбачає широку програму праць до 2000р. включно з поміркованим – як на наші часи – матеріальним забезпеченням по лінії Державного фонду фундаментальних досліджень. Проект було схвально зустрінуто експертами і частково профінансовано. Про реальну, систематичну, хоча б невелику, але постійну допомогу діаспори для таких досліджень в ділянці використання архівних багатств поки що говорити важко, може – просто передчасно. Під час переговорів "діаспорна" сторона висуває вимоги, з якими погодитися важко.

Необхідно відверто сказати, що деякі умови, дотримання яких вимагають потенційні спонсори, не відповідають потребам широкомасштабних досліджень, а часто ще й не дуже коректні. Спонсори намагаються найняти виконавців, які б для них, спонсорів-замовників, виконували певні конкретні завдання, цілком не турбуючись тим, що вивчення архівів мусить проходити за певним планом і підпорядковуватись програмі історичних досліджень, які проводяться саме в Україні, на українській землі, для потреб української історичної науки. Лише при достатньому державному фінансуванні програми вивчення національно-визвольної боротьби 40-50-х рр. такі дослідження зможуть стати справді об'єктивними і науковими, непідпорядкованими примхам потенційних спонсорів-замовників.

Це не останній підводний камінь на шляху розгортання широкомасштабних досліджень. Дуже відчутний ще дух дріб'язкового партикуляризму, згідно з яким різні установи та організації (комбатанти, "Меморіал", окремі інші громадсько-політичні структури, наукові установи, музеї тощо) або й просто приватні особи та групи ентузіастів самотужки займаються збором

матеріалів "для себе", заздрісно оберігаючи від "чужого" ока немов "свій", "власний" той мемуарний і документальний матеріал, який повинен влитися в скарбницю загальноукраїнської науки. Йдеться не про передачу, як хтось міг би думати, до єдиного центру зібраних індивідуально або колективно матеріалів (хоча часто саме така передача до державних архівосховищ може значною мірою гарантувати їх збереження для майбутнього), а про, хоча б, комплектування відповідними відомостями згаданого вже банку даних, у якому концентрувалася б інформація про зібрані матеріали, їх місце зберігання, та про передачу до одного осередку (наприклад, до Центру документації національно-визвольної боротьби) засвідчених копій спогадів, документів, друкованої продукції. Досвід дуже важкого минулого повинен вчити, що наявність цінних свідчень, мемуарів, документів у єдиному примірнику (чим так дуже пишаються колекціонери: унікальна!) дуже часто веде до загибелі рідкісних історичних джерел.

Зрештою, темні хмари на дослідницький небосхил починають насуватися також з іншого боку. Досить несподіваний і бурхливий ріст зацікавлення до історії УПА, особливо напередодні її 50-річчя, викликав раптову і не менш бурхливу реакцію з боку чинників, які ціле життя діяли під девізом "дєржать і нє пущать". Якісь дуже несвітлі сили, поки що невидимі на поверхні, спричинили, що найважливіші для висвітлення проблеми фонди центральних київських архівів – Жовтневої революції та громадських об'єднань – закривають для користувачів "на ремонт", "на реставрацію". Ці терміни – давно (ще з минулої епохи) відомий історикам виверт, який застосовували, щоб не допускати дослідників до архівних джерел. Шириться чутка, що крім "ремонту" і "реставрації" (про яку ж, серйозно, реставрацію може йти мова, коли матеріали і документи десятками років були недоступні для звичайних істориків, а й руки особливо привілейованих до цих фондів не доходили і, в результаті, документи не могли пошкоджуватися!), буде знову запроваджено систему особливих допусків, які видаватимуться, нібито, аж після резолюції котроїсь там комісії Верховної Ради України. Колишні (та й сучасні) властьімущі застосовують всі антиконституційні, антизаконні, антинаукові й, коли хочете, антинаціональні й

антиукраїнські заходи, щоб далі зберігати напривабливі секрети своєї системи за сімома замками.

Дуже мені не хочеться кінчати свій виступ мінорною нотою або перетворювати його в заклик бити на сполох, але я пишу відверто про те, що ми сьогодні маємо. Великі, якщо не велетенські потенційні можливості розгорнути наукову працю – і великі, вже не потенційні, а цілком реальні бар'єри на цьому шляху. Я, однак, переконаний, що наш поки що невеликий загін представників руху Опору, руху Опору української об'єктивної історичної науки – дослідників визвольної боротьби української нації, сучасного руху Опору, скерованого проти фальсифікаторів різного гатунку, зламає бар'єри, незалежно від того, хто б їх не ставив.

Червень 1992 р.

КУДИ ПОКАЗУЄ КОМПАС?

Про концепцію п'ятитомної "Історії української культури"

До Києва я приїхав за два дні до конференції "Україна в сучасному світі" і ці два дні займався детективним розслідуванням, розшукуючи проспект п'ятитомної академічної "Історії української культури", з яким, згідно з запрошенням, можна було, нібито-то, ознайомитися в дирекції Інституту літератури АН УРСР. Під кінець другого дня, оббігавши всі поверхи цього великого будинку, я знайшов один-єдиний примірник – і перечитав ці 70 сторінок. Це, а також сьогоднішня доповідь Г.Д.Вервеса "Головні особливості та етапи розвитку української культури", складена на підставі проспекту, дає мені моральне право виступити в обговоренні.

В тому, що практично ніде не можна було знайти проспект, я вбачаю несерйозне ставлення керівників програми не лише до учасників сьогоднішнього форуму (до таких образ учасники зібрань різних категорій вже, нібито, звикли), але й дуже легковажне ставлення як до питань української культури в цілому, так і до справи написання п'ятитомника. Бо не підлягає сумніву, що наболілих дискусійних проблем дуже багато, а відсутність можливості познайомитися з проспектом – спроба уникнути обговорення цих проблем.

Та не лише відсутність проспекту – це неповага, я б сказав, що і сьогоднішня доповідь – це неповага до форуму. Можливо, я особливо тупий, але я не почув про жодні наукові концепції, які треба покласти в основу п'ятитомника. Описовість, поетапність? Це не проблеми, це

азбука кожної навіть дипломної праці. Яка ж тут програма редакторів п'ятитомника, в чому вона так замаскована, що відкрити її неможливо? З іншого боку, на опрацювання програми автори мали майже рік – відповідна ухвала президії Академії наук була прийнята ще 5 липня минулого року. Невже мало було часу?

Кілька наболілих проблем.

Ми знаємо, як трагічно закінчилася дискусія кінця 20-х – початку 30-х років "Європа чи Просвіта". Центр погодив обидві сторони. При допомозі терору питання було вирішено: ні Європа, ні Просвіта, лише Москва. Ця схема існувала ще років три тому. Були окремі проблиски, але в основному для України, для української культури мала існувати лише одна сторона світу: Північ. А що ми бачимо в "Головних особливостях та етапах розвитку української культури"? Та нічого не бачимо – або бачимо повну еклектику: тут є і автохтонізм, і реверанси в бік Півночі (їх найбільше), і в бік Заходу (бо без Заходу якось не можна), і в бік навіть Сходу (хоча ці східні реверанси якось цілком вихолощені з внутрішнього змісту). І ми далі не знаємо, як має будуватися та історія української культури: чи це частина європейської культури, чи це набір ультрапатріотичних просвітянських та, одночасно, фальсифікаторських відкриттів останніх років (про них я ще говоритиму). Куди показує компас – і чи він здатний кудись показувати в такій еклектичній суміші?

Далі. *Українська культура.* Що таке українська культура? Культура українського народу – скажете ви. А якого, вибачте, народу? Того, що заселяє УРСР? Це не якесь нове відкриття, але ж відомо, що етнічна територія українського народу протягом століть мінялася, що відбувалися міграції, часом великі. Але ж так званий проспект не охоплює цілої української етнічної території ні в минулому, ні в сучасному. Культура Київської держави – це яка культура: в межах сучасної УРСР, якої, як відомо, у IX-XIII ст. не було? Я не почув (і не прочитав) ні слова про Підляшшя, Холмщину, Пінщину і Берестейщину. Український народ там був і є, але, знову вибачте, без культури? З Підляшшя і Холмщини у XIX ст. вийшов цілий ряд видатних культурних діячів. Ну, але ці території, за старою "казьонною" традицією, табу. Так, діаспора присутня – але, далі, яка діаспора? Є внутрісоюзна і зовнішньосоюзна діаспора, є діаспора

бажана і діаспора небажана. Історія української культури Кубані, Воронізьчини, Саратівщини – або Сірого та Зеленого Клину. Великий український культурний центр на Далекому Сході 20-30-х рр. у Харбіні. Де вони? Та що ви – табу зберігається.

Наступна проблема. У нас деколи люблять порівнювати *Україну* і *Францію*: бо і території майже однакові, і населення приблизно стільки ж. А *чому* французи внесли такий колосальний вклад у світову культуру, а українці – ні? Яка відповідь? Чому, чому і ще раз чому? Чи українці, може, справді народ невігласів? Відповіді керівники програми не дають. Та й у них взагалі на будь-який компаративістичний підхід, який врешті єдиний може пояснити особливості української культури (бо особливості визначаються лише при порівнянні) – отже, на компаративістичний підхід немає й натяку. Єдиний виняток – порівняння на Північ. А компаративістичний підхід – це одночасно обгрунтований рахунок і нам самим, і нашим сусідам за стан української культури. Лише компаративістичний підхід дасть розуміння української культури в контексті світової – і остаточно відстібне її від досі єдиної порівнювальної російської.

І ще: історія української культури таки мусить дати відповідь на питання про те, чому Україна не Франція, а Просвіта = хутір = провінція. *Хто і чому* винищував не просто українську культуру, але й при допомозі етно- і геноциду придушував умови для її виникнення.

Ще: а що таке українська культура? У мене виникає внутрішній протест, коли я беру до рук багатотомну "Історію українського мистецтва", в якій мене намагаються переконати, що німецький, а потім польський готичний кафедральний собор у Львові, вірменський кафедральний собор у Львові, єврейська синагога в Ужгороді, караїмська кенаса у Києві, генуезько-турецька фортеця у Білгороді-Дністровському – все це прояви української культури. Ні, це не прояви української культури. Мене, як і інших обурює, коли з українських митців, співаків, акторів, композиторів роблять російських чи польських, але, повірте, не менше обурює, коли шляхами різних штудерних фальсифікацій оголошують представниками української культури нібито українців з степів (це я цитую проспект) Юрія Дрогобича, Григорія з Сяноку, Павла Русина

з Коросна, Станіслава Оріховського (не кажучи про те, що в степах тоді гуляли татари, а не українці!), коли з польських поетів Кльоновіца чи Зімоpовіца роблять українців Кленовича чи Зимоpовича. Мене колись переконували, що готичний костьол український, бо його будували українські майстри (що, зрештою, сумнівно) з українського каменю, а український народ, мовляв, вічно був двомовний: то українсько-латинський, то українсько-польський, то українсько-російський. Але ж все це неправда.

Я розумію, що мене звинуватять в антипатріотизмі (далі я дам ще дальші докази свого антипатріотизму – прошу почекати), але я вважаю, що найбільший патріотизм – говорити своєму народові, і писати також, *правду*. Редактори п'ятитомника не відмовляються від цих, а також багатьох інших фальсифікацій – навпаки, вони їх любовно культивують.

Ми, здається, повинні зрозуміти, що на Україні, крім культури корінного українського народу, були також інші культури: панівних окупаційно-колонізаторських народів: польського, російського, угорського та інших, культури поселенців – представників таких народів як німці, євреї, вірмени, татари, караїми та багатьох інших. Всі ці народи мали і мають власну культуру – і право на цю власну культуру. Чому ми агресивно намагаємося їм цю культуру відібрати?

Питання взаємовпливу, проникнення, засвоєння культур – перетворення периферійної візантійської в києво-руську, засвоєння романської галицькою княжих часів, вплив польської і російської на українську (як і зворотній вплив) – це незвичайно складні процеси, що вимагають філігранної, вдумливої і коректної з національної точки зору праці. Вивчення того, як чуже з культури окупанта поступово стає власним, вимагає опрацювання спеціальної наукової методики. Що неукраїнське – не є і не може бути українським. Таким загарбницьким способом не збагачують історію рідної культури, а віддають на загальне посміховище. При допомозі таких, знову повторюю, "діячів української культури", як Юрій Дрогобич чи Себастіан Кльоновіц. Критерій приналежності до української культури це також не кровне походження носіїв (хоча, в даному випадку, цілком ясно, що і Дрогобич, і Кльоновіц не українці), а приналежність витвору культури до питомо українського культурного кола.

Є ще одне дуже важливе історико-культурне питання, яке вимагає ювелірної праці – розчленування, диференціація так званої "отечественной" культури на українську, російську та інші складові частини. На Україні була і є окрема специфічна російська культура, і нічого кидати її у спільний казан, наклеюючи на нього, залежно від обставин, аморфну етикетку "отечественный" чи патріотичну "український".

Ще про диференціацію культур. Протягом довгих десятиріч втовкмачували принцип інтернаціоналізму (тепер його починають міняти на псевдоінтелігентський космополітизм), пристосовуючи до культури й історії культури. Ми повинні розплутати цей інтернаціональний клубок (також – а навіть в першу чергу – відносно історії радянського періоду), виділяючи з нього те, що справді є культурним надбанням українського народу. Здається, ми вже засвоїли, що немає інтернаціональної культури, а є лише інтернаціональне безкультур'я.

Про *агресивність* Просвіти = хутора = провінції і небажання авторів проекту боротися з цим явищем. Про намагання зарахувати чужих творців культури до культури української я вже говорив. Але це не український винахід – пригадуєте шалені кампанії про пріоритет російської культури, російської техніки, про російський месіанізм – також культуртрегерський. Українські "культурологи" (треба шкодувати – культурологи в лапках) стали добрими учнями, підбрехачами, згідно з відомими народними анекдотами, для старшого брата і для себе самих. Виникли цілі блоки фальсифікації української історії та історії української культури – все це робиться тепер під ультрапатріотичними гаслами ("раніше вороги забороняли, а тепер покажемо, хто ми і чиї ми діти") і з нав'язливою манією всі національні явища і події абсолютно пристарювати. Перелічу кілька таких блоків – хоча їх, насправді, десятки, – що мають безпосереднє відношення до історії української культури:

антинаукові й просто безглузді етногенетичні концепції, аби тільки за всяку ціну віддалити початки народу ледве чи не до Адама і Єви;

греки вкрали з Русі пантеон своїх богів;

Трипілля, очевидно, українське – це другий Вавілон і колиска цивілізації всього світу;

виникнення "руського" письма, зрозуміло, ще до Кирила і Мефодія;

незвичайно висока культура Давньої Русі, якій, по суті, й християнство не було потрібне (так казали ще п'ять років тому, потім змодифікували: Русь аж чотири рази приймала християнство – та невідомо чому саме аж чотири рази, але "незвичайно висока культура" лишилася);

1500-річчя Києва, "матери городов русских", причому тепер ніхто не говорить, що цих 1500 років мало стати протиставленням 1000-річчю християнізації, а "мать городов" – це не якийсь там особливий торжественний і символічний вислів, а звичайний переклад грецького слова "метрополія" – "столиця". Це ж 1500-річчя стало цілком співзвучним триєдиній колисці трьох народів, яку, незважаючи на всі зусилля, археологи досі в Києві не знайшли;

Львів заснував не король Данило Романович у середині XIII ст., він існував ще за князя Мстислава (отже яких 40 років раніше), а Кам'янець-Подільський заснували не в 60-х pp. XIV ст., а ще десь у кінці XII - на початку XIII, або й у XI ст. (бо всі ж роблять "відкриття" особливо тоді, коли для цього немає фактичних підстав, а мало фахових знань);

велетенські досягнення українського книгодрукування, причому замовчується, що коли в Східній Європі з Україною включно до кінця XVI ст. було надруковано близько 100 кириличних книжок, то в Західній Європі 180-235 тисяч назв тиражем 165-220 мільйонів примірників і що українські так звані досягнення – це, насправді, прояв безмежної культурної кризи і упадку;

і т.д., і т.д.

Всі ці будиночки з карт треба повалити заки ми приступимо до написання нової історії культури. Історія української культури стане тоді не збідненою, як декому може здаватися. Навпаки, відкриється простір для нових фактів, нових аспектів, нових підходів, що так дуже потрібні. Та, я розумію, українську культуру ще треба досліджувати, а забрати в сусідів те, що вже опрацьовано і систематизовано – набагато простіше. Трагедія застійного періоду в українських радянських гуманітарних науках, особливо історичного, історико-культурного профілів, полягала в тому, що десятиріччями

можна було займатися імітацією науки – списуючи з своїх і чужих, підливаючи відповідний ідеологічний соус. І це вважалося наукою та з переможним виглядом заносилося як чергова "бібліографічна позиція" у список праць більше чи менше титулованого автора. А поганий приклад виявився заразливим – пішов згори вниз.

Весь парадокс полягає у тому, що якби вчені займалися поглибленим вивченням власної – в докладному розумінні того слова – культури, а не заглядали заздрим оком за сусідній тин, вивченням власної культури за сучасними прийнятими у світовій науці методами, то результати привели б до виявлення таких блискучих граней власних здобутків, що й не треба було б засовувати руку поза цей тин. Але, тут треба гірко посміхнутися, поглиблення досліджень вимагає як високої професійної підготовки і широкої ерудиції, так і особистої глибокої культури. А всі ці прикмети були недосяжним дефіцитом для основної маси тих, що були біля науки і в самій навіть науці. Таким становище залишається і на сьогодні, хоча б і тому, що титуловані з довгими бібліографічними списками своїх праць не так легко зроблять дорогу високоерудованим фахівцям, якщо вони з'являться.

Я не хочу сказати, що деякі дослідники (шкода, що серед авторів таких фальсифікацій, поруч з войовничими неграмотними дилетантами або просто хворими людьми, трапляються цілком достойні імена) обрали ошуканство своєю професією. Однак культ некомпетентності, що глибоко пронизує наші гуманітарні науки, дав можливість винести на вершину брудної хвилі особисті амбіції – намагання робити "відкриття" будь-якою ціною, навіть знаючи цілком свідомо, що це фальшиві "відкриття". Такі примітивні "дослідники" вірять, що псевдопатріотичний плащ спасатиме їх далі. З іншого боку, не підлягає сумніву, що все це ще й ознака страшного почуття меншовартості, загнаного у сліпу вуличку, що така "наука", яка відсутність фактів замінює вигадками і псевдопатріотичним улюлюканням – глибоко провінційна і що їй ніколи не досягти міжнародного рівня. Там, на міжнародному форумі, така вченість, яка відкинула нашу науку – в порівнянні, хоча б, з глибоким критицизмом М.Грушевського – на 150 або й більше років назад (пригадаю, наприклад, видуману руську династію Києвичів!),

викликає лише сміх і поблажливе позіхання. У нас вона перетворилася в арсенал культурних досягнень. А для "ура, ура" підстав, треба шкодувати, немає...

Яку ж концепцію пропонують редактори п'ятитомної "Історії української культури" замість усіх цих, м'яко висловлюючись, деформацій? І далі ставку на так званий патріотизм, бо вона, ця ставка, тепер на Україні безпрограшна?

Але: є давня українська приказка "брехнею світ перейдеш, а назад не вернешся". Ціле наше суспільство шукає виходу, бо нездатне повернутися назад – а гуманітарні науки на Україні явно не хочуть самі виходити з тупика. Та я сумніваюся, чи національну гордість можна будувати на брехні, а безвідповідальність перед власним народом, перед власною і світовою наукою – це ж знову результат жахливого провінціалізму.

Історію України та її культури віддали на поталу дуже зручній і до самого грунту фальшивій теорії безконфліктності. Вічно існувала дружба народів, тому й вічно існувала українська двомовність в літературі, двокультуровість в інших ділянках культури. Дотримуючись таких позицій, не треба було говорити, як окупанти під різними прапорами нищили український народ і його культуру – після кількох псевдопатріотично-косметичних фраз можна було знову проповідувати вічну дружбу народів. На цьому грунті виросло войовниче заперечення поняття українського духу в українській культурі – і хоча всі нації в своїй культурі проявляли і проявляють свій питомий дух, незважаючи на нав'язливу дружбу народів, для українців цей дух був гарантований лише на рівні шараварів (зрештою, для іронії, не українських, а турецьких за походженням) і галушок, тобто найбільше спримітизованого етнографізму. Ті всі, хто механічно і антиорганічно пришпилюють українську культуру до латинської, польської, російської, по суті зневажають українську культуру і не хочуть досліджувати українську культурну спадщину з її власним духовним змістом – бо що ж в ній відкривати?

Чи п'ятитомник поламає це зачароване коло? Може вже не треба експериментувати з історією української культури, а просто навчитися казати правду? Чи люди з високими титулами далі зловживатимуть кредитом громадського довір'я, подаючи за доведені факти те, що не

має права називатися навіть науковою гіпотезою? Історія української культури, та, справжня, мусить бути глибоко критичною не лише у підборі фактів, але й у викритті фальсифікацій, незалежно від того, з якою метою їх виготовляли, чи з антиукраїнською, чи з ультрапатріотичною.

Про саме написання "Історії української культури". Керівники проекту виступають з таких позицій, немовби до них історії української культури ніхто не писав. Це не так. Починаючи з тридцятих років, було створено кілька курсів – "Історія української культури", Львів, 1937 (один з авторів майбутній академік Іван Крип'якевич); "Українська культура", збірник лекцій за редакцією Дмитра Антоновича, Подєбради, 1940; "Українська культура в історичному розвитку" Івана Мірчука, Берлін, 1944, німецькою мовою. Є й радянський курс – "Історія української культури з найдавніших часів до середини XVII ст." Михайла Марченка, Київ, 1961. Були ще інші закордонні видання останніх десятиріч. Отже, не на голому місці. Чому не згадати про своїх попередників, їх позитивний і негативний досвід? До речі, до того часу, поки буде створено науковий п'ятитомник, необхідно перевидати деякі із згаданих курсів, очевидно, критично їх розглянувши, з сучасним науковим апаратом. Недавно я рекомендував видавництву "Либідь" перевидання курсу лекцій за редакцією Дмитра Антоновича в серії "Пам'ятки історичної думки України". Перевидати треба й інші аналітико-синтетичні праці такого профілю. Це, зрозуміло, тимчасовий паліатив, але лише в такий спосіб можна вже тепер задовільнити великий голод.

Десятки історій культури (чи, набато частіше, історій цивілізацій) існують в Західній Європі. А як же ж з використанням цього досвіду, методики і методології (бо з класовим підходом вже, здається, остаточно покінчено)? В проспекті згадується структуралізм – але ж це вже давно пройдений на Заході етап, тепер там йдеться про постструктуралізм, а ми до структуралізму ледве підбираємося... В проспекті, зрештою, структуралізм лише згадується, але не застосовується...

Я кінчаю. Ми тепер біля розбитого корита – і української культури, й історії української культури. І про це треба говорити відверто. Концепція написання нової наукової історії української культури ще

не створена. Цілий ряд проблем треба досліджувати заново, а не переписувати те, що давно написано – тільки в "новому" освітленні. Шлях веде не через одну, а через серію наукових дискусій, круглих столів, які обговорили б окремі блоки проблем. Без критичної наукової дискусії ми далі тупцюватимемо на місці, самозадоволені, в ореолі велетенських досягнень української культури в далекому і недалекому минуломуй, причому цілком незрозуміло, яким чином на грунті таких великих досягнень виростали раби, ренегати і яничари.

Створення нової концепції, тобто нової моделі історії української культури, вимагає нового мислення. У колишніх соціалістичних країнах, які перестали бути соціалістичними, виникла така формула: для нових справ потрібні нові люди, не пов'язані зі старими скомпрометованими ідеями і старою скорумпованою практикою.

Нова історія української культури вимагає нових ідей, нових параметрів, нових концепцій – і нових людей.

Червень 1990 р.

СЛІДАМИ НЕВІДЗНАЧЕНОЇ ДАТИ

(Про так зване проголошення Радянської влади в Україні 25 грудня 1917 року)

Протягом довгих десятиріч у школах, вузах, в історичній науці України пропагувався певний усталений погляд на день 25 грудня як на день проголошення Радянської влади в Україні. Думку цю пропагували так настирливо, що у громадській свідомості вона перетворилася в стереотип, в аксіому, яка не те що не підлягає дискусії, але й не потребує такої дискусії, бо, як відомо, хоча б з математики, аксіома доведення не потребує.

До того, як перейти до викладу фактів, пов'язаних з подіями кінця грудня 1917 – початку 1918 рр. в Україні, варто звернути увагу ще на одну справу. Тепер у нас замість догматичного, аксіоматичного способу мислення починають з досить великою завзятістю утверджувати т.зв. альтернативний спосіб: ось ви думаєте так, а я думаю собі інакше, маю на це право – і що ви мені зробите. Робити, думаю, ніхто нічого не збирається, але давайте поміркуємо, чи при висвітленні історичних подій такий популяризований альтернативний підхід (який, між іншим, знову загрожує перетворитися на догму) справді доречний.

Погоджуюся, що відносно подій, які відбулися одну–дві–три тисячі років тому, відносно яких збереглося обмаль історичних джерел, про які ми можемо судити часто лише на підставі непрямих натяків, погляди істориків можуть розходитися. Але події XX століття, тим більше важливі, неординарні, залишають після себе помітні сліди, багату джерельну документацію, у світлі якої

альтернативні підходи просто неможливі. Бо історична істина, правда історії може бути тільки одна-єдина. Лише в до краю заполітизованій історії можна розрізняти псевдоістину, зафарбовану в червоний або синьо-жовтий колір. У правдивій, справжній історії може йтися лише про встановлення одної-єдиної історичної правди, об'єктивної правди. Це єдиний шлях звільнення як від стереотипного, аксіоматичного мислення, так і від альтернативних поглядів, при яких взагалі затирається істина, бо, мовляв, хто знає, як воно було насправді.

А ось як воно було насправді. Переходжу до фактів.

Яку подію, який основний факт ми повинні висвітлити? Здається, не помилюся, коли скажу, що треба дати правдиву відповідь на питання: чи харківський акт 25 грудня 1917 року був волевиявленням українського народу, чи ні? Чи утворений згідно з цим актом харківський уряд мав мандат від українського народу на його затвердження, чи ні? Якщо ні, то чи не був цей уряд просто маріонетковим? Чи наступ червоних військ з Харкова на Лівобережну Україну, на Київ, на Південну Україну був проявом громадянської війни, яка розколола український народ на дві ворожі собі сили – тих, що підтримували харківський уряд, і тих, що сприяли Центральній Раді? А якщо не було громадянської війни, то може був просто вияв агресії червоної Москви по відношенню до України?

Отже, до фактів. Вороже ставлення Петрограда як того, часів Тимчасового уряду, так і того, що став червоним внаслідок Жовтневого перевороту, до Центральної Ради на чолі з М.Грушевським не було тоді ні для кого секретом. Як і не було секретом, що в основі антагонізму лежав страх, що панівна – над українцями – нація може перестати бути панівною. Одним з останніх заходів російського Тимчасового уряду була спроба поставити український уряд та президію (так звану Малу) Центральної Ради перед судом за злочин державної зради. Один з ходових аргументів полягав у тому, що Центральна Рада – як український передпарламент – і затверджений нею уряд нібито не мають схвалення народу.

Те, що Центральна Рада і її політична лінія отримали підтримку від цілого ряду всеукраїнських з'їздів, делегати яких обиралися демократичним – наскільки це було можливим в умовах війни

(продовжувалася ж війна з Німеччиною та Австро-Угорщиною) та постреволюційного (після Лютневої революції) розвалу – шляхом: І, ІІ, ІІІ Всеукраїнських військових з'їздів, І Всеукраїнського робітничого з'їзду, І Всеукраїнського селянського з'їзду, – просто замовчувалося. Пізніше українська радянська історична наука придумала казку (з нею я зустрівся, виступаючи 25 грудня 1991 р. у відкритому ефірі на Українському радіо в передачі "Незалежність", де моїм опонентом був історик партії В.Солдатенко), що, мовляв, Центральна Рада заздалегідь "викликала" на такі з'їзди лише своїх прихильників. Відомо, що на перелічених вище з'їздах були і виступали також опоненти Центральної Ради (серед них також російські більшовики). Виходило б, що, згідно з правилами абсурду, Центральна Рада викликала собі "для підтримки" відвертих ворогів...

З метою дискредитувати Центральну Раду новостворена червона Росія робить перший хід конем – пропагує ідею скликання ще одного з'їзду, І Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, солдатських (тоді вживалося також слово "вояцьких") і селянських депутатів у Києві. Сценарій з'їзду було розроблено заздалегідь російськими більшовиками в такий спосіб, щоб на нього потрапило якнайменше представників українського селянства – основної маси населення України. (Не кажучи вже про те, що самі Ради, які мали посилати своїх делегатів, формувалися за антидемократичним, не виборним, а представницьким принципом – членів Рад не обирало населення, їх визначали політичні або політизовані організації переважно лівого, так званого революційно-соціалістичного спрямування). Розроблений згори сценарій вдалося знешкодити. На І Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів у Києві з'явилося багато селянських і взагалі національно свідомих депутатів, що відтіснили російських більшовиків від керівництва з'їздом. З'їзд висловився за підтримку Центральної Ради та її лінії на незалежність України.

При цій нагоді хочу звернути увагу на термінологію. Центральна Рада – саме як Р а д а – існувала та діяла в Україні, в Києві, від 17 березня 1917 р., поступово зосереджуючи в своїх руках чимраз більше реальної влади. Отже, претензії на те, що мнима радянська влада була встановлена в Україні, у Харкові, лише 25 грудня 1917 р.

виглядають, м'яко кажучи, дивними, якщо не безпідставними. Коли триматися термінів, виходить, що влада Р а д и, правда, "на лихо", Української, а не Російської і не більшовицької, в Україні була проголошена після Лютневої революції, і це сталося набагато раніше, ніж у самій Росії, де такий процес відбувся тільки після Жовтневого перевороту. Варто, мабуть, вказати, що, за даними самих більшовиків, у Центральній Раді (березень 1918 р.) на 792 депутатів: 212 були представниками Всеукраїнської Ради селянських депутатів, 158 – Всеукраїнської Ради військових (солдатських і матроських) депутатів, 100 – Всеукраїнської Ради робітничих депутатів, 50 – інших рад робітничих і солдатських депутатів. Всі ці представники Р а д становили понад 65% особового складу Центральної Ради ("Вестник Украинской Народной Республики". – Катеринослав, 20/7 березня 1918 р. – № 45; тут є примітка: "под Всеукраинским Советом рабочих депутатов надо разуметь представителей "Рад", набранных исключительно из "украинцев", т.е. представителей украинской партии"; ось що найбільше турбувало більшовиків – що представники Рад робітників це українці!). Виникає питання: хто ж тоді був справжнім представником влади Рад в Україні? Про те, що російським більшовикам йшлося не просто про Ради і Радянську владу, а якраз про владу російських більшовиків, замасковану під Ради, свідчить дуже промовистий факт з періоду після невдачі харківської авантюри 25 грудня 1917 – 3 березня 1918 рр. Тому що основна маса Рад, які існували на Україні, під час наступу червоної Росії на Україну не підтримали російську окупацію, І З'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, що відбувся у Москві 5-12 липня 1918 р., виступив проти Радянської влади і Рад, які продовжували діяти в гетьманській Україні, оголосивши їх "так званими Радами", "лжерадами"... Російським більшовикам потрібні були не просто Ради як форма влади, а Ради їм покірні, зрадницькі по відношенню до інтересів українського народу. Згадую про це не як про парадокс, а як про предмет для роздумів істориків та неісториків.

В момент скликання І Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів у Києві червона Росія робить другий хід конем. Розраховуючи, як виявилося – безпідставно, що І Всеукраїнський з'їзд Рад виступить проти Центральної Ради та

незалежності України, Росія вирішила добити українську владу ультиматумом. В ультиматумі, датованому 17 грудня (звертаю увагу на тотожні дати відкриття з'їзду і надіслання ультиматуму) і підписаному В.Леніним та Л.Троцьким (з досліджень істориків відомо, що в розробці сценарію брали участь також Й.Сталін і Я.Свердлов), вже було закладено першу ланку цілого ланцюга фальсифікацій. Ленін і Троцький формально визнавали Українську народну республіку, але не визнавали Центральну Раду як носія влади в республіці, прозоро натякуючи, що (умови, які ставили в ультиматумі, реально неможливо було виконати) владу в УНР треба міняти. І Всеукраїнський з'їзд Рад в Києві – у складі близько 2500 депутатів – з обуренням відкинув ленінський ультиматум. Здавалося б, все стало на свої місця.

Тоді червона Росія робить третій хід конем. У Харкові в цей час проходить обласний III З'їзд Рад Криворізько-Донецького басейну. З'їзд, зрештою, неправомочний, бо на ньому були делегати лише від третьої частини Рад басейну – від 46 Рад на всіх 140. З Києва до Харкова тікає групка депутатів І Всеукраїнського з'їзду Рад – російських більшовиків та десятків два їхніх прихильників. Тих дезертирів, що становили 5-6% депутатів І Всеукраїнського з'їзду Рад, було 124 особи, серед яких не було навіть усіх російських більшовиків з київського з'їзду, бо близько 40 з них до Харкова не поїхало. Ці 124 особи представляли, нібито, 49 Рад України. Підрахунки не дуже певні, бо неясно, чи всі делегати цих 49 Рад (деякі Ради посилали по кілька депутатів) справді поїхали з Києва до Харкова, а ті, які опинилися в Харкові з розрахунку один депутат від однієї Ради, справді мали мандат одноособово репрезентувати дану Раду. Представників селянських Рад у Харкові майже не було, що організатори змушені були відзначити в офіційній назві з'їзду (див. далі). Харківське зборище – інакше назвати його важко – пішло, за командою з Росії, на чергову відверту і грубу фальсифікацію (це вже друга ланка в цілій низці підробок), оголошуючи, що III З'їзд Рад Криворізько-Донецького басейну (неправомочний навіть для даної частини української території) плюс групка дезертирів з київського І Всеукраїнського з'їзду Рад (ця купка втікачів, навіть якщо погодитися, що вона справді представляла 49 Рад, репрезентувала не

більше шостої частини Рад України, яких у цей час було майже 300!) – це, не менше й не більше, а З'їзд Рад робочих і солдатських депутатів за участю частини селянських депутатів (такою була офіційна назва з'їзду).

Думаю, що на питання, чи такий харківський з'їзд – фактично у складі 5-6% учасників київського І Всеукраїнського з'їзду Рад разом з неправомочним обласним III З'їздом Рад Кривдонбасу навіть незалежно від свого національного складу, в якому переважали неукраїнці, – мав право говорити від імені цілого українського народу, кожний, в тому числі й упереджений читач мусить сказати: "Ні!". Абсолютно неправомочний харківський з'їзд не був волевиявленням українського народу, він не міг виступати від його імені, а його ухвали й декларації – зокрема з 25 грудня 1917 р. про встановлення Радянської влади в Україні, – не могли мати жодного законного значення і не могли бути обов'язковими для України.

Переходжу до третьої ланки в ланцюгу фальсифікацій колишньої радянської історичної науки. До твердо вкарбованих у громадську свідомість стереотипів належить той, що 25 грудня 1917 р. – це день проголошення Української Радянської Соціалістичної Республіки, і що цим днем датується її метрика. Це, просто кажучи, неправда. Жодної УРСР у Харкові створено не було. Пригадаю, ультиматум Леніна-Троцького визнавав Українську народну республіку. Харківський з'їзд – як ми знаємо, безправно – проголосив себе носієм влади у цій вже існуючій УНР. Ніхто не оголошував створення УРСР. Було застосовано грубий камуфляжний трюк: у вже існуючій УНР, державі, що отримала міжнародне визнання (очевидно, не лише від червоної Росії, але й від держав Антанти), відбувається, ніби зміна влади. Місце президії (так званої Малої) Центральної Ради з її урядом займає Центральний виконавчий комітет (утворений в Харкові 25 грудня 1917 р.), який формує новий уряд. Отже, для світу, відбувається переворот; в УНР міняється законодавча і виконавча влада, та й тільки.

Підводжу попередні висновки:

1. З'їзд Рад робочих і солдатських депутатів України за участю частини селянських депутатів у Харкові всеукраїнським не був, не мав жодного мандата від українського народу і всі його ухвали були незаконні.

2. Жодної реальної Радянської влади в Україні 25 грудня в Харкові проголошено не було, бо фактично і формально виразником самоврядної, демократичної – наскільки це було можливим в умовах війни – влади в Україні стала ще кілька місяців раніше Центральна Рада, починаючи від свого І універсалу 23 червня 1917 р. зокрема. При цій нагоді хочу звернути увагу, що російська політична практика і наука ніколи не перекладали термін "Центральна Рада" як "Центральный Совет", бо тоді явним стало б ошуканство з цією "советской властью" в Україні: нічого її було встановлювати, якщо "Совет" вже там був на самому чолі подій. Але цей "Совет" мав страшенну хибу, він був українським, а така "советская" влада для Росії була неприйнятною.

3. Жодна Українська Радянська Соціалістична Республіка в Харкові 25 грудня встановлена не була; продовжувала існувати Українська народна республіка, в якій, згідно з волею диригентів з червоної Росії, мала відбутися звичайна зміна влади.

Нам залишається розглянути ще два питання:

Перше – про харківський уряд народних секретарів (так називалися його міністри – певна аналогія до уряду Центральної Ради, в якому міністрів звали генеральними секретарями). Чи у з'ясованих вище умовах він міг бути законним українським урядом, чи лише маріонеткою в чужих поза- і антиукраїнських руках?

Друге – про так звану громадянську війну в Україні в грудні 1917–березні 1918 рр. Чи це справді була громадянська війна, чи, може, звичайна агресія ззовні й окупація чужою державою?

Переходжу до цих двох питань, які при докладнішому розгляді навіть з точки зору догматичної історичної науки виявляються дальшими ланками згаданого вище ланцюга фальсифікацій.

Перше. Для початку короткий відступ у ближчі часи. У Франції років Другої світової війни, як ще дехто пам'ятає, функціонував – спершу в так званій вільній, а пізніше й у також окупованій німцями зоні – уряд маршала А.-Ф. Петена, який автоматично виконував вказівки канцлера Великонімецького Рейху А.Гітлера. І Петена, і його міністрів пізніше судили як німецьких колаборантів – цілком обгрунтовано і справедливо.

Коли я почав докладніше вивчати історію харківського уряду на

підставі джерел, зокрема перечитуючи "Вісник Української Народної Республіки", як називався офіційний орган Центрального виконавчого комітету, знайшов у цій газеті прізвища всіх міністрів, тобто народних секретарів, крім прізвища голови уряду. Що за чудасія, подумав я. Згодом виявилося, що голови цього уряду просто не було. Міністри беззаперачно виконували розпорядження, які йшли безпосередньо з російського Центру за підписом В.Леніна як голови Ради народних комісарів Росії або за підписами його підручних нижчого рангу. Таким головним його намісником був Г.Орджонікідзе з титулом "надзвичайного комісара району України". Унікальне явище в історії – уряд без власної голови, з головою, позиченою з чужої держави! Якщо міністри французького петенівського уряду – колаборанти, незважаючи на власного голову маршала Петена, то хто ж такі члени харківського уряду? Висновок ясний – колаборанти найнижчого і найгіршого гатунку, а так званий уряд народних секретарів – маріонеткове утворення звичайного колоніального типу. Такий, з дозволу сказати, уряд виразником прагнень українського народу, яким він себе видавав, не був і бути не міг. Найсправжнісінька маріонетка.

Друге. Часи були дуже неспокійні, революційні, бурхливі. Для того, щоб такий "уряд" міг утриматися на поверхні, він мусив розраховувати на якусь збройну опору. Офіційні історики недавно минулої доби казали: так, опирався на власну армію, бо й головнокомандуючий цієї армії УНР існував – багатьом відомий Ю.Коцюбинський, син великого українського письменника Михайла. І ця армія УНР-харківської воювала з армією УНР-київської, послушною Центральній Раді. Ось вам і громадянська війна в Україні, війна за ту "кращу", справді Радянську соціалістичну – харківську – владу. Головнокомандуючий армією був, однак самої армії не було. Бо важко різношерстий неповного складу полк Червоного козацтва В.Примакова вважати армією. Основна військова сила прийшла з Росії. У Харкові, формально на території чужої держави, якось так знічев'я опинився головнокомандуючий групи військ "для боротьби з контрреволюцією на Півдні Росії" (скорочено: главковерх Южной России) В.Антонов-Овсєєнко з ударною силою – п'ятьма полками балтійських матросів на чолі з начальником штабу цієї групи військ

підполковником царської армії М.Муравйовим. Не буду простежувати хід боїв цих російських червоних військ, що вели через Полтаву (де вже, до речі, була встановлена Радянська влада – але влада, встановлена українським лівим есером А.Заливчим; Муравйов уже в радянському місті поголовно вирізував так звану буржуазію), Київ на Одесу (там Муравйов, встановивши режим кривавого терору, став командуючим збройними силами Одеської радянської республіки; це був час, коли нібито робітничо-селянську УНР розшматовували на окремі республіки, також ще й на Донецько-Криворізьку). Але про здобуття Києва 8 лютого 1918 р. скажу кілька слів. У перший день захоплення Києва Муравйов та його матроси вирізали три тисячі осіб, протягом двох наступних – ще дві тисячі. Вбивали, в основному, українців. Розстрілювали "за кожне українське слово" (це вислів Володимира Сосюри). Муравйов, зрештою, у своїх зведеннях відверто писав, що він воює з "гайдамаками", "щирими українцями" чи "господами украинцами". Дивна була та російська допомога Україні з різаниною українців. Матроси не лише вбивали, але й на місці грабували – персні, годинники, стягали з трупів одяг і чоботи.

В Україні цей нібито український уряд, що сидів на закривавлених російських багнетах, встановив режим терористичної окупації. Ленін слав телеграми: хліба, хліба, хліба. І цілими ешелонами відправляли цукор, хліб. Пограбували всі банки, відсилали заводське устаткування, апаратуру. Грабували, бо за все забране не платили ні копійки. (Дещо нагадує сьогоднішні часи, коли з центру нібито союзної держави летять вимоги: хліба, цукру).

Закінчую. Ось як насправді виглядав день 25 грудня 1917 р. та дні, що наступили за ним. Що ця російська окупація, яка закінчилася цілковитим військовим і політичним крахом, не моя вигадка, як декому може здаватися, а історичний факт, хочу підтвердити цитатою з міжнародної умови, укладеної між Росією та Центральними державами 3 березня 1918 р.: "Територія України без затримки звільняється від російських військ і російської Червоної гвардії" (Документы внешней политики СССР. – Т. 1. – Москва, 1957. – С. 119). На цьому поставлю крапку.

Грудень 1991 р.

РОСІЯ, УКРАЇНА ТА СОЮЗИ 1919-1922 рр.

Спершу два попередні зауваження. По-перше, я хотів би виступити на захист старої латинської приказки historia est magistra vitae ("історія – вчителька життя"). Її я деколи вживаю. Не так давно я почув, що приказка фальшива, бо історія, мовляв, ще нікого нічого не навчила. Це неправда. Навчити не може псевдоісторія, яку ми спостерігаємо у двох виконаннях:

а) тих, які вважають, що вони самі є творцями історії і тому мають право нехтувати досвідом минулого (яку саме історію творять такі "творці історії" говорять переважно наступні покоління); у виконанні:

б) тих, що усвідомлюють і сприймають лише фальшиву історію, на цій фальшивій історії будують фальшиву сучасність та примушують інших вірити і фальшивій історії, і фальшивій сучасності.

Понад 70 років ми жили в атмосфері псевдоісторії – кривавих, злочинних "творців історії", які могли творити історію лише таку, як вони самі – криваву, злочинну. Ми продовжуємо жити далі в атмосфері псевдоісторії – нам підсовують фальшиве минуле, щоб на ньому будувати фальшиве сучасне і майбутнє. Чи вдасться – побачимо, бо справжня історія це таки справді вчителька життя. Отже, я вірю, що historia est magistra vitae.

Друге зауваження. Я міг би дати моїй доповіді заголовок чи підзаголовок "Як Радянська Росія ліквідувала суверенітет Радянської України". Поки що я не даю ні такого заголовка, ні підзаголовка. Читачі самі зможуть зробити висновок, чи він був би вдалий.

А взагалі я говоритиму про правдиву історію; в основному

дотримуючись історико-юридичної лінії дослідження, бо вона найкраще підходить для даної теми.

Не підлягає сумніву, що серед тактичних вимог, які на даному етапі нової Української революції (термін "революція" для нашої доби застосував, як відомо, Михайло Горбачов) висуваються на перший план, чільне місце займає завдання не допустити до приєднання України – як держави і як нації – до укладення і підписання Союзного договору, опрацювання якого шаленими темпами форсується Москвою з розрахунком на беззастережну підтримку консервативного промосковського апарату в Україні.

У зв'язку з підготовкою Союзного договору, якому пропагандистська машина неправомірно присвоїла прикметник "нового" (далі поясню чому епітет "новий" тут безпідставний), поширюються давні стереотипи про те, що Україна, мовляв, свого часу була ледве чи не ініціатором договору 1922 р. і цілком добровільно увійшла до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Не збираюся дискутувати з чисто агітаційною тезою про "добровільність", бо хоча б поверхове ознайомлення з історією України 1918-1922 рр. переконливо свідчить про завоювання українських земель з Півночі та про запроваджений на них жорстокий окупаційний режим, для прикриття якого – немов фіговий листочок – було утворено такі маріонеткові структури як Всеукраїнський центральний виконавчий комітет і Рада Народних комісарів УСРР. Маріонетковий характер цих утворень довести дуже просто: основну масу функціонерів у них завжди становили члени Російської комуністичної партії (більшовиків) з диспозиційним центром у Москві. Те, що територіальне відгалуження РКП(б) в Україні мало назву Комуністичної партії (більшовиків) України, не здатне було ні тоді, ні тепер будь-кого ошукати. Для прикладу можна навести ще перелік членів ВУЦВК у Харкові, обраних V Всеукраїнським з'їздом Рад 2 березня 1921 р. (отже ще до утворення СРСР) – тут першими подаються прізвища Ленін, Троцький, Зінов'єв ("Вісти", – Харків, 1921, 5 березня). Чи можна вважати самостійною державу, у керівництві якої цілком офіційно перші місця займають керівники іншої держави?

Не підлягає сумніву, що й тоді, навіть після утворення цілком залежної від російського центру УСРР – примара українського

національно-визвольного руху зганяла сон з очей керівників Російської федерації. Не так давно я мав нагоду говорити і писати ("Ратуша". – Львів, 1990, 2 жовтня; "Літературна Україна". – 1990, 4 жовтня")* про те, що причини упадку кожної імперії в минулому полягали, в першу чергу, в дезінтеграційних процесах, які починалися на окраїнах імперії: підкорені народи відмовляли послушенства і або самі утворювали власні незалежні держави, або перетворювалися в здобуток іншої сусідньої держави.

У вигляді політичної доктрини цей принцип у відношенні до Росії і України можна висловити сентенцією: "Доля імперії вирішується не в Москві, а в Києві". Цю сентенцію рано відкрили для себе московські централісти, тому перший і найнагальніший удар 1918-1919 рр. було скеровано на Київ, що посмів відпасти від імперії.

Україні, навіть у вигляді Радянської держави, не довіряли ніколи, ні тоді, коли вона палахкотіла вогнем повстань, ні тоді, коли мовчала, залита кров'ю, ні тоді, коли стогнала в конвульсіях штучного голоду. Зупинюся на повчальній історії ліквідації того, зрештою, чисто паперового суверенітету, яким, нібито, володіла фіктивно незалежна УСРР у 1919-1922 рр. На мою думку, існують цілком прозорі паралелі між подіями 70-річної давності й нашою сучасністю – і може саме тому варто враховувати той історичний досвід, який фальсифікаторська українська радянська історична наука ніяк не бажає доводити до відома широкої громадськості.

Першого і, практично, вирішального удару по декларованому суверенітетові УСРР завдав ЦВК РРФСР 1 червня 1919 р. на сесії ЦВК з участю представників чотирьох радянських республік – України, Латвії, Литви та Білорусії (це була єдина республіка) і Криму, згідно з яким було проголошено Воєнний союз радянських республік. Підкреслюю, *декрет* Росії, а не якась міжнародна умова – просто Москва вважала суверенітет чотирьох республік цілковитою фікцією, з якою можна було розправитися при допомозі звичайного внутріросійського декрету. Декрет проголосив об'єднання військових організацій і військового командування, Рад народного господарства, залізничних управлінь і залізничного господарства, фінансів, комісаріатів праці. Ініціатором утворення Воєнного союзу виступив Ленін (пригадаю його "Проект директиви про воєнну єдність". –

Повне зібр. тв. – Т.38 – як бачите не лише декрет, але просто *директива!*), Ленін, якого тепер дехто звеличує як захисника суверенітету республік від сталінського плану автономізації. Треба сказати, що декрет від 1 червня 1919 р. був документом, виданим post factum.

Це не анекдот, але, наприклад, Українська радянська армія (за назвою, бо вона також входила до складу загальноросійських збройних сил) проіснувала аж 8 днів – від 27 грудня 1918 р. до 4 січня 1919 р.

Декрет про Військовий союз привів до страшного загострення внутрішнього становища на Україні, фактично зміцнивши лави об'єднаних армій УНР і ЗУНР та різко зактивізувавши повстанчий рух.

Явно фальшивий крок декретування Союзу вирішили замінити видимістю міжнародного договору, розраховуваного також на зовнішній ужиток. Другого удару по суверенітетові Радянської ж України завдав 8 грудня 1920 р. Союзний робітничо-селянський договір РСФРР та УСРР. Цитую офіційний український текст преамбули: "...виходячи з проголошеного Великою пролетарською революцією права народів на самовизначення, визначаючи назалежність і суверенність кожної з сторін, які договорюються, і визначаючи необхідним сполучити свої сили з метою оборони, а також в інтересах їх господарчого будівництва ухвалили заключити цей Союзний робітничо-селянський договір". (Як бачимо, на першому плані питання *оборони і економіки* – тобто аргументи, якими й тепер так часто жонглюють прихильники централізаторського союзу; покликання на "незалежність і суверенність" Радянської України тут пустий звук, бо, цілком формально, хоча й незаконно, цієї незалежності й суверенності її позбавив декрет ЦВК РРФСР 1 червня 1919 р.).

Цитую далі: "РСФРР і УСРР входять між собою у військовий і господарчий союз", тому "3. Для кращого здійснення зазначеної в пункті 1 мети, обидва уряди оголошують об'єднаними такі комісаріати: перше – військових і морських сил, друге – Вищу раду народного господарства, третє – зовнішнього торгу, четверте – фінансів, п'яте – праці, шосте – шляхів, і сьоме – пошт-телеграфу" ("Вісти". – Харків; 1921, 4 січня).

Цей типовий колоніальний договір (аналогії – договори Великої Британії XIX ст.), нерівноправний і підневільний, підписали з боку Росії Володимир Ленін та Георгій Чічерін, з боку України – Християн Раковський, тодішній голова українського Раднаркому і нарком закордонних справ (як відомо, болгарин за національністю; за словами Винниченка: "авантюрист – чужа Росії й Україні людина" [В.Винниченко. Щоденник. Т.2. Едмонт, Нью-Йорк, 1983, с.330]; за виступами і діяльністю самого Раковського – зоологічний українożер, що заперечував саме існування українського народу). Може варто тут пригадати: в момент свого призначення на пост голови Раднаркому України Раковський цинічно (але й правдиво) заявив, що боротьбу за Україну веде виключно російський пролетаріат в Україні та російська Радянська влада ("Известия". – Москва, 1919, 3 січня). Можна собі уявити, з яким внутрішнім задоволенням Раковський підписував договір 8 грудня 1920 р.

Чи можна після цього говорити (як постійно популяризують), що Україна приступила через два роки до Договору 1922 р. як суверенна і незалежна соціалістична держава? Очевидно, ні. Вже у 1919 р. соціалістичну Україну позбавили всіх проявів реального суверенітету (забрали армію і флот, керівництво економікою, власні фінанси, можливість розпоряджатися трудовими ресурсами і залізницями), у 1920 р. забрали ще решту шляхів та засоби зв'язку.

Необхідно підкреслити, що навіть у тогочасній стероризованій Україні договір 1920 р. не пройшов цілком без скрипу. На V Всеукраїнському з'їзді Рад (друге засідання 26 лютого 1921 р.) проти договору виступили укапісти та українські ліві есери. Член ЦК Української комуністичної партії Михайло Авдієнко, зрештою – відомий український революціонер, у 1919 р. член Всеукраїнського революційного комітету – однієї з тих організацій, які тоді очолили антибільшовицьке повстання в окупованій Україні (цитую звіт з'їзду): "проголошує промову, яку весь час переривали вигуки протесту делегатів з місць, яка зводилася до вимоги повного відділення й відмежовування УСРР од РСФРР". Авдієнко ще зачитав проект резолюції про недовір'я урядові, яку, очевидно, не прийняли ("Вісти". – Харків, 1921, 1 березня). Думаю, всі ми вловлюємо дуже актуальні паралелі.

Після диктаторського декрету 1919 р. та колоніального договору 1920 р. не можна говорити про те, що Радянська Україна через два роки, у 1922 р., приступила до чергового Союзного договору як суверенна і незалежна соціалістична держава. Виходячи з звичайного людського глузду ясно, що вона не могла передавати чи не передавати Союзові функції, якими не розпоряджалася, бо їх вже давніше забрала Росія.

Однак і уламки української державності – тепер чисто зовнішні й формальні – страшенно турбували московських можновладців. Настирливе марево українського "сепаратизму" (ми розуміємо, що термін безглуздий, бо сепаратизм – це відділення частини від справді єдиної цілості, а українська нація ніколи не була частиною російської) та "сепаратизму" народів решти окраїн далі переслідувало унітаристів. Так наступив третій акт української вже соціалістичної і радянської трагедії.

Ось дальші етапи цієї драми.

На VII Всеукраїнському з'їзді Рад 13 грудня 1922 р. виступив Михайло Фрунзе (пригадаю, знову не українець, а русифікований румун і представник військового п'ястука – він був тоді уповноваженим Реввійськради Росії в Україні та одночасно заступником Раковського), пропонуючи – за вказівкою Москви – ще один Союзний договір для об'єднання всіх радянських республік. Та навіть Фрунзе не витерпів беззастережного московського диктату – Україна, його устами, відкинула дуже спрощену процедуру (яку проштовхував Сталін), що зводилася до прийняття назви Російська федерація для держави всіх об'єднаних республік ("Известия". – Москва, 1922, 26 грудня). (Ми бачимо, як у даному пункті ідеї терориста Сталіна цілком перегукуються з ідеями демократа Солженіцина). Емануїл Квірінг, делегат від Донбасу (в недалекому майбутньому генеральний секретар КП/б/У, зрештою, знову не українець, а русифікований німець), на цьому ж VII Всеукраїнському з'їзді Рад відверто виступив проти самовизначення української нації. Цитую: "Українська контрреволюція агітує, нібито утворення Союзу – це знищення української самостійності [...]. Якщо нас обвинувачують, що в нас республіки фіктивні, що ми в дійсності представники Москви, то ми кажемо: "Де ми бачимо дійсне самовизначення народів?" ("Вісти". – Харків, 1922, 14 грудня).

З'їзд фактично призначених делегатів (бо добре розуміємо, що в цей час не могло бути й мови про демократичні вибори) схвалив ідею приступлення до Союзу. Долю вже раніше поневоленої республіки вирішували нібито парламентським шляхом неукраїнці: на загальну кількість 782 депутатів було лише 46% (362 депутати) українців. Це відбувалося в країні, в якій понад 80% мешканців становили українці. Долю України ще раз вирішував не її народ. Такі обставини ставлять знову під великий сумнів – з чисто формальних міркувань – легальність рішення VII Всеукраїнського з'їзду Рад про бажання України приєднатися до Союзу.

Через кілька днів делегати УСРР опинилися в Москві, на I з'їзді Рад СРСР, де 30 грудня 1922 р. Сталін зачитав Декларацію про утворення СРСР і Договір про утворення СРСР (причому несподівано виявилося, що обидва документи були напередодні, за спиною делегатів з'їзду, прийняті Конференцією повноважних делегацій). Документи розглядав з'їзд, на якому 63% становили росіяни, 8% українці. З виступу Сталіна на з'їзді: "Предлагаю принять их (документы – Я.Д.) со свойственным коммунистам единодушием и вписать тем новую главу в историю человечества" (I-й Съезд Советов Союза Советских Социалистических Республик. Стенографический отчет с приложениями... Москва, 1923, с.11).

Таким тріумфальним акордом закінчувалася і, фактично, закінчується досі офіційна історія утворення СРСР. У кожному підручнику, довіднику, енциклопедії, історичному дослідженні ви прочитаєте, що 30 грудня 1922 р. було затверджено Союзний договір як правову підставу новоствореного СРСР. Далі історію не пишуть.

Але все це неправда. Я цілком відповідаю за свої слова: Договір про утворення СРСР ніколи не було затверджено і той проект (бо це був проект), що був поданий на I з'їзд Рад СРСР ніколи не набрав юридичної сили та в жодному випадку *не став правовою підставою існування СРСР*. Коли я кілька місяців тому зробив це відкриття, зрештою, не на підставі якихсь там закритих за сімома печатками документів, а шляхом використання цілком офіційних і загальнодоступних надрукованих джерел (так що кожний, хто хоче перевірити подані тут відомості й висновки, може це легко зробити), отже коли я зробив це відкриття – я повинен відверто сказати – мені

стало моторошно. Як це майже сімдесят років не лише ми, але й цілий світ жив і живе в тіні великого ошуканства про обставини утворення Радянського Союзу?

Ось коротко про дальший хід подій, про який історики не пишуть. Противником Сталіна на з'їзді виступив згаданий вже Фрунзе (диктатор відплатив командармові за це по-сталінському: рівно через три роки – 31 грудня 1925 р. Фрунзе зарізали на операційному столі). На пропозицію Фрунзе той текст, який ми тепер величаємо Союзним договором 1922 р., було лише прийнято *за основу*, цей проект мав *доопрацьовуватися* Центральним виконавчим комітетом разом з урядами республік. Лише після цього, тобто після внесення доповнень і змін, договір мали ввести *в дію* спершу *тимчасово* на наступній сесії ЦВК СРСР, а остаточно *ратифікація* договору мала відбутися на II з'їзді Рад СРСР (І-й съезд Советов... 1923, с. 12). Лише після проведення всіх заходів проект договору міг і мав перетворитися у справжній Договір про утворення СРСР.

Щоб не бути голослівним, я зацитую відповідну постанову I з'їзду Рад СРСР в оригіналі:

"1. Декларацию и Союзный договор в основном утвердить.

2. В-виду чрезвычайной важности принятой Декларации и заключенного Договора и желательности выслушать окончательные мнения всех входящих в Союз республик о тексте настоящего договора, передать Декларацию и Договор на дополнительное рассмотрение ЦИК'ов союзных республик с тем, чтобы отзывы союзных республик были представлены ЦИК'у Союза ССР к ближайшей очередной его сессии.

3.Поручить ближайшей очередной сессии ЦИК'а Союза ССР рассмотреть полученные отзывы, утвердить текст Декларации и Союзного договора и немедленно ввести его в действие.

4. Поручить ЦИК'у Союза ССР подготовить ко Второму Съезду Советов Союза окончательный текст Декларации и Союзного договора и представить его на окончательное утверждение Второго Съезда".

Таку постанову було прийнято одноголосно на пропозицію Фрунзе. Жодна дискусія над проектом Декларації і Договору на I з'їзді Рад СРСР не велася. Згідно з згаданою постановою I З'їзду Рад

президія ЦВК в Москві утворила 10 січня 1923 р. комісію з 13 осіб, до якої входили представники союзних республік. Завдання комісії полягало в тому, щоб збирати пропозиції союзних республік відносно тексту і змісту Декларації і Договору. Комісія дуже швидко припинила свою роботу (просто Сталін її розігнав при допомозі секретаря ЦВК СРСР свого родича Авеля Єнукідзе) і найближча, II Сесія ВЦК СРСР у липні 1923 р., не розглядала жодних зауважень до Декларації і Договору, не затверджувала доповнену Декларацію і новий текст Договору і не запроваджувала їх тимчасово в дію. Постанова I з'їзду Рад СРСР виконана не була. На II з'їзді Рад СРСР у січні 1924 р. про Декларацію і Договір не було сказано ні слова, і ніхто їх ні тоді, ні пізніше не затверджував і не вводив у дію. Можна знайти лише одне-єдине пояснення цих фактів: союзні республіки, незважаючи на грубий натиск центру, закидали комісію 13-и такою кількістю поправок і доповнень, що ставити Декларацію і Договір на обговорення і остаточне затвердження значило провалити їх централізаторський характер.

З правом, тим більше з міжнародним правом (а Союзний договір 1922 р. мав, без сумніву, стати міжнародним актом) у Москві в 1922-1924 рр., як, зрештою, і раніше та й пізніше, ніхто з властьімущих серйозно не рахувався. Є докази, що було саме так. У договорах 1920 і 1922 рр. не говорилося ні слова про терміни дії договорів, що взагалі несумісне з поняттям "міжнародний договір". Але вже за кілька років прислужники номенклатури і бюрократії розпустили по світу чергову велику неправду про те, що Радянський Союз було нібито утворено 30 грудня 1922 р. де-юре на підставі міжнародного Союзного договору.

На закінчення хочу сказати кілька слів про те, чому на просто неймовірну історію про те, що так званий Союзний договір 1922 р. ніколи не було затверджено як міжнародний акт, вдалося натрапити лише майже 70 років після подій і чому досі ніхто, підкреслюю, *ніхто*, не звернув увагу на те, що колишню Російську імперію під назвою СРСР було відтворено без будь-якої юридичної підстави.

Апаратові й послушній йому історичній науці ніколи не залежало на розкритті правди – дату 30 грудня 1922 р. перетворили в чергові святощі, а святощі, як відомо, просто приймають до вірування, в них сумніватися не дозволяється, вони – табу.

Закордонна історична наука, навіть так звана совєтологія, яка дуже різко викривала режим нововідтвореної імперії, ніколи не збиралася серйозно брати – і не бере досі – під сумнів саму необхідність існування імперії, незалежно від того, в який колір вона підфарбована; з іншого боку, велетенська провина західних інтелектуалів, які десятиріччями ідеалізували та оспівували найкривавішу імперію світу, провина, що дорівнює співучасті в злочинах, на сьогодні не підлягає сумніву.

Остаточні висновки:

1. Радянський Союз як тоталітарна держава був утворений при допомозі брутальної сили, яка на самому початку свого виникнення цілком не дбала про те, щоб своє терористичне існування і правовий нігілізм маскувати юридичними формулами, до яких централісти – і колишні, і теперішні – завжди ставилися з погордою і презирством. Лише сучасні легалісти – чи швидше псевдолегалісти – починають відчувати, що, згідно з англійською приказкою, "старі гріхи кидають довгу тінь".

2. Україна, нібито приступаючи до Союзного договору 1922 р. як окрема соціалістична держава, вже в цей час була на становищі колонії, що було закріплено де-юре два роки раніше російсько-українським Союзним договором 1920 р.

3. Так званий Союзний договір 1922 р. ніколи не вийшов поза стадію проекту, який ще треба було доповнювати, обговорювати, затверджувати і вводити в дію. Як міжнародний акт він не був ратифікований і ніколи не діяв ні формально, ні фактично. Проект незреалізованого договору не може вважатися юридичною підставою утворення СРСР і входження до нього України та інших так званих республік.

4. Оскільки так званий Союзний договір юридично не існує, немає потреби розробляти правові шляхи виходу з СРСР.

5. Той Союзний договір, нібито оновлений (ми вже знаємо, що про ніяке оновлення неіснуючого де-юре договору не може йти мова), який тепер з максимальною наполегливістю і з мінімальним тактом готують в Москві, не є жодним *новим* Союзним договором, бо *старого* договору ніколи не було. Союзний договір 1990 чи 1991 рр. мав би, згідно з задумом його творців, узаконити те, що мало бути зроблене

ще в 1923-1924 рр., але зроблене не було. При цьому сучасні централісти однак забувають, що жоден закон зворотньої дії не має і мати не може. А чи він зможе мати реальну дію сьогодні і в майбутньому (якщо б дійшло до формального його укладення) – покаже недалекий час.

Грудень 1990 р.

ЛІКНЕП? – ТАК, ЛІКНЕП!
УТВОРЕННЯ СОЮЗУ РСР НЕ БУЛО ОФОРМЛЕНЕ ЗГІДНО З НОРМАМИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Преамбула

Відверто кажучи, дуже не люблю крикливих заголовків. Але цей заголовок накинений мені згори О.Божком, автором органу ЦК Компартії України і Верховної Ради УРСР "Радянська Україна". Саме ця газета надрукувала 25 грудня 1990 р. статтю О.Божка під бульварною назвою "Сенсація? Ні – лікнеп! Утворення Союзу РСР було оформлено згідно з нормами міжнародного права. Ще не проголошений виступ". Республіканська газета, надаючи статті великого значення, вмістила її на с. 2; орган Львівського обкому КПУ "Вільна Україна" не надала їй такого значення, явно поставилася з меншою повагою і тому вмістила 27 грудня минулого року на с. 4. Що ж, редакторам видніше.

Тому що стаття О.Божка скерована проти історичної правди, а її мета – поширювати антинаукову дезинформацію в межах цілої республіки (може статтю передруковували не лише у Львові – я не знаю); при нагоді ж – також проти мене (це я є тою особою, яку треба ліквідувати – вибачте, у якій треба ліквідувати неписьменність) та проти львівської "Ратуші" (що публікує опуси неписьменного) – я попросив редакцію львівської вечірньої газети дати мені можливість відповісти О.Божкові на її сторінках. У мене немає великих надій, щоб моя відповідь з'явилася на сторінках "Радянської України", "Вільної України" та інших партійних органів. Я, зрештою, заздалегідь вибачаюсь, якщо ця підозра виявиться необгрунтованою і я побачу

надрукованим свій текст на шпальтах партійних газет. У зв'язку з становищем, що склалося, я звернувся до редактора "Ратуші", він погодився – дякую.

Цілком щиро, я радий, що газета "Радянська Україна" надрукувала статтю О.Божка. Так чи інакше, це сигнал, що якась проблема в зв'язку з утворенням Союзу РСР існує (бо "немає диму без вогню"). Навіть найортодоксальніші та мало підготовлені читачі "Радянської України" задумаються – в чому ж справа? Чому справу Союзного договору 1922 р. треба захищати на рівні лікнепу і робити це, по правді, в досить незграбний спосіб (це буде видно нижче)? Як відомо, сумніви – початок шляху до істини. За те, що "Радянська Україна" сприяла виникненню сумнівів у своїх читачів, варто їй подякувати. З іншого боку, виступ "Радянської України" – ще один доказ, що ті, хто за закликом Бориса Олійника мали "вилізти з окопів", справді вилізли. Тільки наступати їм якось важко. Старі методи справді вже не проходять.

Є ще один момент. Давно я чекав подібного виступу і розумів, що він може бути лише ненаукового гатунку (наукового якось складно) – на рівні дезинформації, фальшивки, наклепу. Неоперативність та сповільнена реакція партійної преси – основна причина, чому на такий виступ я чекав так довго. Він з'явився тоді, коли проблему замовчувати стало не в силу – а що виконання підвело, ну що ж, буває. Подаю коротку хронологію подій.

З доповіддю "Україна і союзні договори 1920 та 1922 рр." я виступив 6 жовтня 1990 р. в Києві на Другій сесії Української міжпартійної асамблеї. Цю доповідь під таким же заголовком надрукувала "Ратуша" 18 жовтня 1990 р. (її передрукували ще деякі інші газети). У жовтні ж текст мав з'явитися друком у Києві, але внаслідок одної детективної історії (пружини, пружини!) не побачив світу. Це було напередодні II З'їзду Руху, була загроза, що делегати з цілої України начитаються – і роз'їдуться з текстом по всіх усюдах.

Пригадаю висновки, до яких я дійшов, аналізуючи союзні договори 1920 та 1922 рр. й історію їх виникнення:

"1. Радянський Союз як тоталітарна держава був утворений при допомозі брутальної сили, яка на самому початку свого виникнення цілком не дбала про те, щоб своє терористичне існування і правовий

нігілізм маскувати юридичними формулами, до яких централісти – і колишні, і теперішні – завжди ставилися з погордою і презирством. Лише сучасні легалісти – чи швидше псевдолегалісти – починають відчувати, що, згідно з англійською приказкою, "старі гріхи кидають довгу тінь".

2. Україна, нібито приступаючи до Союзного договору 1922 р. як окрема соціалістична держава, вже в цей час була на становищі колонії, що було закріплено де-юре два роки раніше російсько-українським Союзним договором 1920 р.

3. Так званий Союзний договір 1922 р. ніколи не вийшов поза стадію проекту, який ще треба було доповнювати, обговорювати, затверджувати і вводити в дію. Як міжнародний акт він не був ратифікований і ніколи не діяв ні формально, ні фактично. Проект незреалізованого договору не може вважатися юридичною підставою утворення СРСР і входження до нього України та інших так званих союзних республік.

4. Той Союзний договір, нібито оновлений (ми вже знаємо, що про ніяке оновлення неіснуючого де-юре договору не може йти мова), який тепер з максимальною наполегливістю і з мінімальним тактом готують в Москві, не є жодним *новим* Союзним договором, бо *старого* договору ніколи не було. Союзний договір 1990 чи 1991 рр. мав би, згідно з задумом його творців, узаконити те, що мало бути зроблене ще в 1923-1924 рр., але зроблене не було. При цьому сучасні централісти однак забувають, що жоден закон зворотньої дії не має і мати не може. А чи він зможе мати реальну дію сьогодні і в майбутньому (якщо б дійшло до формального його укладення) – покаже недалекий час".

В інтерв'ю львівській "Молодій Галичині" 6 грудня 1990 р. (фрагменти інтерв'ю також передрукували деякі інші газети) я підтвердив свій погляд на історію Союзного договору 1922 р. В кінці грудня я мав виступити на науковій конференції "Україна і Росія", що відбувалася в рамках І Конгресу Республіканської асоціації українознавців у Києві. Тихо і спокійно підходило до хвилини, яку О.Божко назвав "сенсацією".

“Сенсація” 22 грудня

Свою доповідь я зачитав на конференції 22 грудня в конференц-залі інститутів Академії наук УРСР (вул. Кірова, 4). Після доповіді (це було в середині дня) ніхто з жодним запитанням до мене не звернувся ні усно, ні письмово. Доповідь справді притягнула увагу. Багато присутніх – серед них народні депутати СРСР і УРСР – записували окремі положення. Під час перерви просили текст доповіді; телебачення, преса брали інтерв'ю. Я сам у своїй доповіді сенсації не бачив (хоча, крім О.Божка, доповідь назвало сенсацією Українське телебачення) – це було просто відновлення історичної правди.

О.Божко заявляє, що він був на моєму виступі.

Це перша неправда.

О.Божко пише, що я виступав з доповіддю “Україна і союзні договори 1920 та 1922 рр.”, насправді я змінив тему виступу, про що сказав у перших словах. Назва доповіді була “Росія, Україна та союзи 1919-1922 рр.”, про що О.Божко не знає. Отже, він полемізує з статтею “Ратуші”, не підозрюючи, що мій виступ був інший. Він цілком не знає про союз 1919 р., наприклад, а починає свої міркування з договору 1920 р. Дуже просто – в статті у “Ратуші” я про союз 1919 р. не згадував. А одночасно О.Божко пише, що “публікацію в “Ратуші” я сприйняв на віру”, “однак уже під час конгресу РАУ у мене і доктора історичних наук М.Панчука виникли сумніви щодо тез Я.Дашкевича”. Очевидно, сумніви в О.Божка виникли не від моєї доповіді, яку він не слухав. Бо якби слухав, то може почув би ще один висновок, якого не було в “Ратуші”, а саме: “Оскільки так званий Союзний договір 1922 р. юридично не існує, немає потреби розробляти правові шляхи виходу з СРСР”. Може попробував би з ним полемізувати.

Я не був до кінця засідання 22 грудня і тому не чув, як “М.Панчук висловив їх (сумніви – Я.Д.) у так званій дискусії 22 грудня – перед майже порожньою аудиторією близько 8-ої год. вечора” (це знову цитата з О.Божка). Не дуже розумію вислів “так звана дискусія” – це, очевидно, намагання кинути тінь на РАУ, яка, нібито, не допускала дискусії. Не знаю, тоді мене справді не було, але думаю, що ніхто нікому рота не затикав. Співчуваю, що М.Панчукові довелося

виступати перед майже порожньою аудиторією. Знаю з власного досвіду, що це неприємно.

Репліка 23 грудня

Коли наступного дня я прийшов до залу, незабаром отримав записку, а в ній слова: "Ви, певно, вже знаєте, що в кінці засідання був огидний виступ проти Вас" (далі не цитую). Під час короткої перерви я довідався, хто виступав і що М.Панчук читав під час виступу з дуже грубої книжки. Довідався й про заголовок книжки: "Коммунистическая партия – вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР. Сборник документов и материалов", вид. 2-е. – Київ, 1972. Ого, подумав я, це вже серйозно. Я пригадав цю книжку, вона має близько 700 с. – типу "цеглини", якою можна переконувати не лише морально, але й фізично. Аргумент вагомий.

Під час дискусії (а це була правдива дискусія, а не так звана) я попросив слова для репліки, в якій заявив, що, ведучи розмову про Союзний договір 1922 р., міжнародний договір, який вимагав міжнародного затвердження, не треба його сплутувати з пізнішою Конституцією СРСР, яка за своїм характером була внутрідержавним актом. Закінчив словами: "Побажаю шановним колегам, історикам партії і соціалізму, врешті розрізняти поняття, бо методи вже треба міняти – старі не проходять". О.Божко слухав мій виступ (але не послухав) – він навіть похвалив мене за нього, як "досить коректний за формою". Та одночасно вважав "також за необхідне відреагувати" такими словами автобіографічного змісту: "Дослідженнями в галузі історії КПРС і Компартії України я ніколи не займався, професіональним партпрацівником не був, в правоохоронних органах не служив. В березні нинішнього 1990 р. вступив до Компартії України, або якщо бажаєте – до КПРС. За національністю – українець". Навіщо О.Божко зайнявся таким духовним стриптизом на сторінках "Радянської України", я не знаю. Я його до цього не примушував. Ні в моїй доповіді, ні в репліці не було й слова про партпрацівників, про працівників правоохоронних органів, про членів КПУ - КПРС, незалежно від того, коли вони вступили до партії. Такі

сюжети до теми не належать. До речі, серед моїх приятелів і наукових кореспондентів є представники понад 20 національностей (також українці і члени КПРС) – ніхто з них не вважає (я також ні), що приналежність до якоїсь національності або до КПРС дає монополію на істину. Приналежність О.Божка до українців і КПРС також йому не дає монополії. В одному ж він покривив душею – дослідженнями в галузі історії КПРС і Компартії він займався і займається.

Це *друга неправда.*

1983 р. у журналі "Архіви України" (№ 5) він опублікував статтю "Документи ЦДАЖР УРСР про життя і діяльність Д.З.Мануїльського. (До 100-річчя з дня народження)", у цьому ж журналі за 1989 р. (№№ 2, 4; у співавторстві) статтю "Протоколи перших засідань ЦВК Радянської України». Врешті, ще 1987 р. у Києві побачив світ збірник документів "Промышленность и рабочий класс Украинской ССР 1959-1965", одним з основних упорядників якого був О.Божко. Збірник вийшов, між іншим, також під фірмою Інституту історії партії при ЦК КПУ – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Перелік дальших праць пропускаю. Якщо таку тематику можна досліджувати, ніколи на займаючись історією КПРС і Компартії України, то мою неписьменність справді треба нагально ліквідувати. Зрештою, я не бачу нічого поганого в тому, щоб займатися історією КПРС і КПУ – це просто необхідно. Аби чесно.

О.Божко був під час дискусії 23 грудня в залі. Що йому завадило виступити перед присутніми і ще раз підтвердити вголос мою неписьменність? Слово давали всім, хто хотів. Чому О.Божко не захотів? Я думав про різні внутрішні комплекси: соромливість, несміливість, скромність, боягузтво. Думаю, соромливість, несміливість, скромність як мотиви відпадають – він же ж поспішив вийти на сторінки "Радянської України". Треба шкодувати, залишається боягузтво – легше заочно виправляти чиюсь неписьменність, ніж в очі. Небажання присутнім (аудиторія не була напівпорожньою, як увечері минулого дня) показати своє лице, хоча в такий спосіб можна було стати героєм дня? Думаю, все це разом, але найбільше – наукова безпомічність і неаргументованість свого гаданого контрвиступу, які він, очевидно, вже сам розумів. Він не міг

відмовитися від підтасовування фактів, а виступати інакше неможливо. Тому вступати в публічну дискусію було небезпечно. Вести полеміку на науковому рівні О.Божко не міг, а займатися псевдополемікою в дусі старих методів, коли не рахувалися з історичними фактами, стало неможливим. Зрештою, може під час чергового сеансу духовного стриптизу на сторінках якоїсь газети він розкриє свої мотиви.

Щоб вже покінчити з психічними комплексами, треба вказати ще на один, від наявності якого О.Божко не страждає. Це комплекс надповноцінності. Бо лише комплекс надповноцінності міг продиктувати О.Божкові бажання виступити в ролі лікнепівця для цілої України. Лише комплекс надповноцінності міг підказати писати про М.Панчука так: “у мене і доктора історичних наук М.Панчука виникли сумніви”. М.Панчук справді автор багатьох статей і кількох книжок з історії партії, він швидко переорієнтувався і став тепер спеціалістом від “білих плям” (найновіша книжка називається “Білі плями” героїчного літопису. Із історії Комуністичної партії Західної України. – Київ, 1989). Якщо б я сидів поруч з колегою М.Панчуком на конференції (а ситуація у О.Божка була, мабуть, така) і потім захотів про це розповісти друком громадськості, то цілком певно написав би: “у доктора історичних наук М.Панчука і в мене виникли сумніви”. Себе згадав би на другому місці. До чого ж доводять комплекси!

Круглий стіл
“Україна і Союзний договір” 25 грудня

О.Божко пише: “При закритті конференції РАУ було оголошено, що 25 грудня ц.р. Я.Дашкевич візьме участь у засіданні “круглого столу”, організованого РАУ та осередком Руху Інституту літератури АН УРСР. Я не сподіваюся отримати там слово, тому й публікую текст свого можливого виступу в розвиток і на доповнення сказаного М.Панчуком”.

Це третя, четверта і п'ята неправди.

Третя – бо конференція РАУ закінчилася лише в середині дня 25 грудня, коли номери “Радянської України” за 25 грудня вже давно

випродали. Зрозуміло, що ніхто раніше, до середини дня 25 грудня, не міг закривати конференцію РАУ і оголошувати щось при закритті, яке, нібито, відбулося раніше. О.Божко цього не знав, а його погано інформували.

Четверта – бо Я.Дашкевич не мав брати участь у круглому столі, від такої пропозиції він відмовився, а вже 24 грудня був у Львові. О.Божко цього не знав, а його погано інформували.

П'ята – відкіля О.Божко взяв, що на круглому столі йому не дали б слова? Чи в нього є якесь тавро? Та, зрештою, і таврованим дають слово для виступу. Навіщо так грубо і безпідставно звинувачувати Республіканську асоціацію українознавців та Інститут літератури АН УРСР? Чи це чесно? Чи, може, виходить, що РАУ та Інститут організовують якісь збориська, на яких молодим членам КПРС виступати протипоказано? А як же ж тоді захищати платформу КПРС? Лише заочно? Та не легко бути заочним ліквідатором неписьменності, навіть стаючи в позу людини, яка, нібито, згори знає, що їй слова не дадуть.

Виникає питання – навіщо поширювати далі неправду і займатися містифікацією? Пружини, пружини... Треба було будь-якою ціною не допустити до оголошення висновків моєї доповіді "Росія, Україна та союзи 1919-1922 рр." і для цього треба було застосовувати аж такі кручені ходи.

Важко сказати, як і коли О.Божко добирався до редакції "Радянської України", але на цей раз було вже не до зволікань і не до сповільненої реакції, як протягом попередніх двох з половиною місяців. Не знаю, якого автора усунули, щоб зробити місце для О.Божка. Другу сторінку перемакетували заново. Взагалі, оперативність гідна всяких похвал. З'явився бульварний заголовок "Сенсація? Ні, – лікнеп!". Високописьменний О.Божко почав повчати неписьменного Я.Дашкевича. Чи допомогло? Не знаю. Думаю, що дало і дає цілком протилежний результат. Без сенсації.

Коректним все це назвати дуже важко. А коли хтось некоректний у буденному житті, не можна вимагати, щоб він був коректним у науці. Хоче цього чи ні О.Божко, але така його поведінка кидає відповідне світло також на його газетні міркування. Так ми докотилися до запропонованого О.Божком лікнепу – і наукові питання

будемо розглядати всі разом: О.Божко, "Радянська Україна" (може й інші органи друку), я сам – якраз на лікнепівському рівні. Давайте спільно і спокійно перевіримо аргументи О.Божка.

З М.Панчуком я не полемізую. Його виступ, наскільки мені відомо, досі не опубліковано (Май Іванович був обережнішим). Правда, в зв'язку з цим заява О.Божка, що він публікує свій "можливий виступ" "в розвиток і на доповнення сказаного вже М.Панчуком" висить у повітрі, бо хто, на милість Божу, з читачів "Радянської України" знає, що говорив М.Панчук?

Постанова I З'їзду Рад СРСР 1922 р. та її виконання

Вище я вже повторив свій висновок про те, що проект Союного договору 1922 р. ніколи не був затверджений як міжнародний договір. Свій висновок я ґрунтував на порівнянні постанови I З'їзду з результатами її виконання чи, докладніше, невиконання. Ось постанова I З'їзду про проект Союзного договору:

"1. Декларацию и Союзный договор в основном утвердить.

2. В-виду чрезвычайной важности принятой Декларации и заключенного Договора и желательности выслушать окончательные мнения всех входящих в Союз республик о тексте настоящего договора, передать Декларацию и Договор на дополнительное рассмотрение ЦИК'ов союзных республик с тем, чтобы отзывы союзных республик были представлены ЦИК'у Союза ССР к ближайшей очередной сессии.

3. Поручить ближайшей очередной сессии ЦИК'а Союза ССР рассмотреть полученные отзывы, утвердить текст Декларации и Союзного договора и немедленно ввести его в действие.

4. Поручить ЦИК'у Союза ССР подготовить ко Второму Съезду Советов Союза окончательный текст Декларации и Союзного договора и представить его на окончательное утверждение Второго Съезда" (див.: I-й Съезд Советов Союза Советских Социалистических Республик. Стенографический отчет с приложениями. – Москва, 1923. – С. 8).

Ця постанова ніколи виконана не була. Жодна сесія ЦВК Союзу РСР не розглядала в такому саме плані відгуки ЦВК союзних

республік, не опрацьовувала остаточних текстів Декларації і Союзного договору, не затверджувала їх, не вводила в дію, не подавала їх на остаточне затвердження II З'їзду Рад СРСР, не готувала, врешті, підписання Декларації і Союзного договору, без якого жоден міжнародний договір як юридичний акт просто існувати не може (міжнародні договори, як відомо, голосуванням не приймають).

Спростувати мої твердження дуже просто – треба повідомити, коли відбувалися всі перелічені вище дії. Але ці дати перелічити просто неможливо, бо самих дій ніколи не було. О.Божко скромно відзначає, що II З'їзд Рад "міг не зважати на постанову Першого з'їзду". Понад 70 років ми живемо з таким переконанням, що закони, постанови видають для того, щоб їх не виконували. Особливо можновладці. При такому способі мислення будувати правову державу просто неможливо. II З'їзд Рад СРСР, якщо він не хотів зважати на постанову I З'їзду, повинен був просто її скасувати – але він не міг цього зробити, бо в такий спосіб було б публічно закреслено те, що Союзний договір має вважатися міжнародним договором. Постанову I З'їзду Рад просто замовчували або намагалися фальшиво інтерпретувати.

О.Божко, викладаючи свої аргументи, зразу ж перестрибує з питання про Союзний договір 1922 р. на питання про Конституцію СРСР 1924 р., підсовуючи думку, що, мовляв, це все одно, бо в складі Конституції 1924 р. є, нібито, Союзний договір 1922 р.

Це шоста, сьома і восьма неправди.

Шоста – бо Союзний договір 1922 р., згідно з його задумом і змістом, мав бути міжнародним договором, укладеним між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою, Українською Соціалістичною Радянською Республікою, Білоруською Соціалістичною Радянською Республікою і Закавказькою Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою (Грузія, Азербайджан і Вірменія). Для того, щоб це міг бути міжнародний договір, його після проведення всіх чинностей, передбачених постановою I З'їзду Рад ССР, треба було *підписати.* Якщо хтось зможе сказати і довести де, коли і при яких обставинах було підписано Союзний договір 1922 р. і хто його підписував – то це вже справді буде сенсація світового масштабу. Просто цього ніколи не було. А

непідписаний договір договором не є, тим більше – міжнародним. Союзний договір 1922 р. треба було підписати і затвердити згідно з міжнародною практикою і відповідною постановою І З'їзду Рад СРСР.

Сьома – бо є принципова різниця між юридичними актами міжнародного і внутрідержавного значення. Союзний договір 1922 р. був за задумом, в цьому ніхто сумніватися не може, міжнародним актом. Конституція (основний закон) СРСР 1924 р., в цьому також ніхто сумніватися не може, є внутрідержавним актом. Упорядники Конституції 1924 р. самі позбавили Союзний договір 1922 р. міжнародного рангу. Це елементарні справи, які змішувати, підмінюючи поняття, не можна, зокрема науковцям, як, наприклад, О.Божкові.

Восьма – бо той розділ Конституції 1924 р., який називається "Договір про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік" (не кажучи про те, що це розділ внутрідержавного, а не міжнародного значення, так що питання про оформлення цього "Договору" згідно з нормами міжнародного права відпадає просто автоматично) не є Союзним договором 1922 р., тим, на укладення якого погодилися в 1922 р. ЦВК'и чотирьох республік; попередній текст (проект) якого було погоджено 29 грудня 1922 р. на Конференції повноважних делегацій чотирьох республік; який розглядався на І З'їзді Рад СРСР 30 грудня 1922 р. і в зв'язку з яким І З'їзд виніс цього ж 30 грудня наведену вище постанову. Ще раз: "Договір" не є Союзним договором 1922 р. Це не сенсація, а спокійна констатація факту, який може перевірити кожний неупереджений читач. Навіть О.Божко.

Зрештою, сам О.Божко тут заплутався. Він пише: "...точніше було б говорити про Союзний договір 1924 року. Хоча, його можна було б назвати і Договором 1923 року". (О.Божко має на увазі, що попередній текст Конституції 1924 р. було прийнято 6 липня 1923 р. на 2-ій сесії ЦВК СРСР). О.Божко явно не подумав, що таким чином він сам поставив під сумнів дату утворення (де-юре) Союзу Радянських Соціалістичних Республік: 30 грудня 1922 р. чи 6 липня 1923 р., чи 31 січня 1924 р. Виходить, держава не знає, коли вона виникла де-юре. Постараюся розставити всі крапки над "і".

Союзний договір 1922 р.
і Конституція 1924 р.

Готуючи свою доповідь "Росія, Україна та союзи 1919-1922 рр.", а ще раніше доповідь і статтю "Україна і союзні договори 1920 та 1922 років", я цілком свідомо відмовився від розгляду питання про Конституцію 1924 р. і її складові частини, бо ця проблема з міжнародним аспектом Союзного договору 1922 р. не має нічого спільного. Це була для мене тема майбутньої доповіді і статті.

Справа в тому, що вже 1923 р., після того, як Сталін розігнав комісію тринадцяти, утворену 10 січня 1923 р. для виконання постанови I З'їзду Рад СРСР про остаточну підготовку Созного договору 1922 р. для підписання і затвердження II З'їздом Рад СРСР, дуже яскраво проявилися всі фальсифікаторські тенденції Сталіна і його компанії. Причиною розгрому комісії тринадцяти стала та обставина, що, згідно з пропозиціями і додатками республік, Союзний договір 1922 р. – у випадку його підписання – перетворив би Союз у конфедерацію держав. Сталін же ж визнавав лише централізовану державу з авторитарною владою. Тому питання про Союзний договір 1922 р. взагалі було знято з порядку денного (його підписання у міжнародному плані було б крахом ідей "єдиної і неподільної"). Договір не доробляли і не підписували. Замість комісії 13-и в пожежному порядку було створено комісію 25-и для опрацювання нової конституції, яку Авель Єнукідзе, родич Сталіна, 6 липня 1923 р. подав на затвердження 2-ої сесії ЦВК СРСР – і яку, очевидно, затвердили. Готувати до перегляду і затвердження Союзний договір 1922 р. просто боялися – Конституція ж 1924 р. вийшла на славу: автономічна (навіть не федеративна) по суті, централізаторська і авторитарна.

Чому так боялися підписання міжнародного Союзного договору 1922 р. і за всяку ціну прискорювали прийняття Конституції, ясно з такого, хоча б, коментаря до Конституції 1924 р. (автор коментаря юрист А.М.Давидович; коментар опубліковано в збірнику, виданому 1960 р. Інститутом права Академії наук СРСР під головною редакцією М.П.Георгадзе, видатного радянського державного діяча, тоді секретаря Президії Верховної Ради СРСР – подаю ці дані, щоб уникнути закиду, що я черпаю свої відомості з сумнівної літератури):

"Принятие Конституции СССР нанесло сокрушительный удар по великодержавным шовинистам, местным националистам, троцкистам и другим противникам ленинского плана образования монолитного союзного государства, которые в течение всего периода разработки Основного закона добивались пересмотра важнейших решений I Съезда Советов СССР, изменения Договора об образовании СССР.

Острая борьба разгорелась по вопросу о том, кто может быть членом Союза ССР – только ли независимые суверенные социалистические республики или также и автономные республики (що ситуація 1923 р. дуже нагадує в цьому та в інших аспектах ситуацію 1990-1991 рр., цілком ясно – Я.Д.). Националисты требовали ликвидировать Российскую и Закавказскую Федерации. Противники образования СССР как единого союзного государства утверждали, что вообще не нужны ни союзная Конституция, ни единое гражданство, и предлагали не принимать Основного закона, а ограничиться подписанием Договора между союзными республиками" (Съезды Советов Союза Советских Социалистических Республик. Сборник документов 1922-1936 гг. – Москва, 1960. – С. 29).

Здається, вже ясно, чому підписати міжнародний Союзний договір 1922 р. – модифікований чи немодифікований – стало неможливим. Таким чином, СРСР як держава, що мала виникнути де-юре на міжнародному рівні, утворена не була. Це було ясно і в 1923, і в 1960, і в 1990 рр. Якщо залишилося неясним для О.Божка ще досі – дуже співчуваю.

Для того, однак, щоб закамуфлювати зникнення Союзного договору 1922 р., основній частині Конституції 1924 р. присвоїли цілком довільну назву "Договір про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік". (Я вже не кажу про те, що такий спосіб підготовки Конституції 1924 р. кидає на неї дуже своєрідне світло). Що частина Конституції 1924 р. з заголовком "Договір..." не має практично нічого спільного з Союзним договором 1922 р., довести дуже просто:

1. Вона не має характеру міжнародного договору (який мав проект Союзного договору 1922 р.);

2. Проект Созного договору 1922 р. має 26 статей; частина Конституції 1924 р. під фальшивою назвою “Договір...” має 11 глав і 72 статті. У виданні 1960 р. (наведеному вище) Союзний договір 1922 р. займає 4,25 сторінки; частина Конституції під назвою “Договір...” трохи більше, як 12 сторінок. Союзний договір 1922 р. і Конституція 1924 р. це не одне й те саме.

Навіщо ж фальшивки сталінського періоду культивувати ще в наш час? О.Божко за фахом архівіст, що займається вивченням і публікацією документів. В азбуці публікаторської роботи одне з перших місць займає порівняння текстів документів аналогічного змісту для того, щоб вияснити їх автентичність, стан збереження тексту. З цього починається кожне дослідження документів. Я не вірю,' повторюю – не вірю, що наївний О.Божко, працюючи в Центральному державному архіві Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління Української РСР (Київ-110, вул. Солом'янська, 24), де є гарна підручна бібліотека, не мав можливості порівняти тексти 1922 і 1924 рр. та зробити з цього правильні висновки.

Навіщо ж пускати фальшивку далі по світу?

Засідання Комісії лікнепу закінчено. Висновки хай робить читач. Мені ж залишається ще раз підтвердити той результат, до якого я дійшов у жовтні 1990 р.: так званий Союзний договір 1922 р. ніколи не здобув підтвердження як міжнародний юридичний акт.

Закінчення

Якщо стаття О.Божка “Сенсація? Ні, – лікнеп! Утворення Союзу РСР було оформлено згідно з нормами міжнародного права. Ще не проголошений виступ”, надрукована в газеті “Радянська Україна” 25 грудня 1990 р., є відповіддю сучасної партійної науки на мої доповіді й статті, то я співчуваю партійній науці. Вона явно переживає глибоку кризу. Ще раз: методи вже треба міняти – старі не пройдуть. Для того, щоб виступати і писати – треба спершу знати. Цих знань я побажаю, насамперед, своїм опонентам. Якщо знань немає, треба займатися лікнепом, своїм власним. Це корисно.

Дякую, при нагоді, О.Божкові за ласкавість. Свій газетний витвір він закінчив словами: “З поваги до Я.Дашкевича я утримуюся від

коментарів щодо якості його доповіді" (якість була в заголовку статті: "лікнеп!"). У мене, шкодую, поки що немає поваги до О.Божка. Його газетний "не проголошений виступ" не міг викликати в мене повагу підтасованими фактами, а лицемірством я не займаюся.

Кінчаючи цю дивну (частково сумну, а частково смішну) історію, хочу підкреслити, що лікнепом на сьогоднішньому рівні наших застереотипованих знань треба займатися всім нам, і "Радянській Україні", і "Ратуші" також. Але все це мусить робитися коректними науковими методами і во ім'я встановлення істини.

Ще цілком приватно і так звичайно, по-людському: ой, Олег Іванович, навіщо все це було Вам потрібно? Чи Ви не відчуваєте, як Вас грубо, нечесно і безпардонно використали? Чи не краще було б, щоб Ваш "не проголошений виступ" таки залишився непроголошеним? Цілком щиро, якщо виникнуть у Вас наукові проблеми, можете приїхати до мене на консультацію, допоможу. Тим більше, що Львів пам'ятає Вас ще з студентської лавки.

Січень 1991 р.

ПОЛІТИЧНЕ ОШУКАНСТВО ЧИ ПРОВОКАЦІЯ? КРАХ УКРАЇНІЗАЦІЇ 20-х – 30-х рр.

Причини контрукраїнізації та її основні рушійні сили

Вивчення українізації – виняткового за своїм значенням політичного явища в історії Радянської України 20–30-х рр. – поволі відходить від етапу нагромадження підставового фактичного матеріалу, що відбився описовим стилем у багатьох (переважно закордонних) працях. Дослідження українізації піднімається на вищий ступінь аналітично-синтетичних узагальнень. Особисто я також пройшов цей первісний етап, а сьогодні хочу звернути увагу на кілька, на мою думку, важливих проблем, від розв'язання яких залежатимуть, можливо, остаточні висновки про епоху так званої українізації в минулому України.

Ось основні комплекси питань, на які я хочу звернути увагу:

– боротьба з старими і виникнення нових стереотипів;

– причини контрукраїнізації та її основні рушійні сили;

– елементи політичної провокації в українізації та можливості її висвітлення;

– наслідки контрукраїнізації.

Старі й нові стереотипи

Період національного відродження, що охопив у другій половині 20-х рр. більшість ділянок громадського і культурного життя та настирливо вимагав свого віддзеркалення також в економічній сфері,

був проголошений тогочасними партійними діячами результатом тієї національної політики Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків), яка проявилася у практичній діяльності її територіального відгалуження – КП(б)У – під назвою українізації. Так виник перший стереотип, відгомони якого тиняються по літературі до сьогодні. Стереотип, побудований явно на небажанні зрозуміти обставини життя другої половини 20-х рр., послідовність причин і наслідків.

Розквіт громадсько-культурного життя (про українське національне громадсько-політичне життя в Радянській Україні після вимушеної самоліквідації останньої незалежної партії – Української комуністичної партії в 1925 р. та після серії закритих політичних процесів як проявів перманентного, хоча й поки що не дуже широкомасштабного терору, не могло бути вже мови) не був результатом національної політики партії, відомої під назвою українізації. Цей розквіт мав своє коріння у 1917–1919 рр., в періоді недовготривалої української державності, який, незважаючи на часті пароксизми червоного, білого, чорного і зеленого терору, розкував творчі можливості української нації. Динаміка процесу була настільки сильною, що він розвивався далі, незважаючи на великі втрати в рядах інтелігенції під час так званої громадянської війни (у мене існує великий сумнів, чи справді була така війна в Україні – але це вже інша проблема), на велику міграцію творчих сил за межі Радянської України. Процес розвивався далі по висхідній без жодного впливу на нього КП(б)У (творчі організації не були тоді під партійним контролем). Не громадсько-культурний розквіт був наслідком українізації, а навпаки – натиск української національної стихії на партію був настільки сильним, що вона змушена була (я вже не раз говорив про те, що у Російській імперії та у спадкоємній їй імперії всі реформи були вимушені знизу) піти на національну реформу під дезорієнтуючою назвою українізації.

Українізація ж як політика партії могла в тогочасних умовах зводитися лише до дерусифікації, по суті, маргінальних явищ життя: до дерусифікації партійно-політичної і культурної діяльності, до припинення русифікації тих ділянок життя, які активно русифікували, подекуди вже два з половиною сторіччя, до повернення в

лоно рідної нації частково або повністю русифікованих прошарків українського населення.

Такий є перший стереотип, який дехто намагається активно пропагувати і в наш час, оголошуючи весь культурний розквіт Радянської України середини 20-х рр. результатом планомірної політики партії в той час, коли ця сама партія постійно нарікала на відсутність реального контролю над громадсько-культурним життям в Україні.

Другий стереотип народжується на наших очах. Його творці приймають реальне, тобто маргінальне, по суті, значення українізації 20-х рр., ототожнюючи її, згідно з правдою, з тогочасною політикою дерусифікації. Ну й що ж, роблять з цього висновок, політика українізації припинилася, відновилася в такій чи іншій мірі русифікація, яка й надалі залишалася маргінальним явищем. Лихо може й велике, але особливих причин вважати трагедією припинення українізації, по суті, немає. Незалежно від того, що ми побачили на власні очі, як русифікація з маргінального явища перетворилася у визначальний фактор національної політики, який довів до страшної руїни духовного і матеріального життя української нації, треба сказати, що таке чисто формалістичне ставлення до політики українізації має важливу хибу: нерозуміння (або небажання розуміти) структури суспільних процесів, що відбувалися в українській нації (а часто – які проводили над українською нацією) у два абсолютно відмінні історичні моменти:

1) в момент декларування українізації (1923 р.);

2) в момент недекларованої ліквідації українізації (1933 р.).

У 1923 р. українізація як напрям політики партії справді була маргінальним явищем, тотожним з ліквідацією русифікації, закономірним (принаймні декларованим назовні) наслідком боротьби за деколонізацію.

У 1933 р. контрукраїнізація стала покривалом для розгортання жорстокої боротьби з біологічно здоровим ядром української нації, з її інтелектуальною елітою, з досягненням української культури і науки, з усіма зовнішніми проявами українства.

І відроджені старі, і недавно створені нові стереотипи для пояснення суті українізації і дезукраїнізації не підходять – це лише

дальші способи фальсифікувати історію України. Для вивчення українізації потрібні нові підходи, а не апріорні стереотипи.

Причини упадку кожної імперії в минулому, в першу чергу, в дезінтеграційних процесах, що починалися на окраїнах імперії: підкорені народи відмовляли послушенства і або самі утворювали власні незалежні держави, або перетворювалися в здобуток іншої сусідньої держави чи імперії. Ці закономірності дуже добре розуміли Ленін (тому перший і найнагальніший агресивний удар було скеровано на Київ, що відпав від імперії) та Сталін (тому найбрутальнішу силу терору було сконцентровано саме на Україні, яку зробили об'єктом нечуваного у XX ст. гено- і етноциду). У вигляді політичної максими цей принцип можна висловити сентенцією: "Доля імперії вирішується не в Москві, а в Києві" Незважаючи на формально декларовану у 1923 р. Москвою на XII з'їзді РКП(б) політику коренізації з її територіальним варіантом – українізацією – на Україні, сентенція "Доля імперії вирішується в Києві" була вирішальною при виборі напрямів внутрішньої політики протягом не одного, а багатьох десятиріч.

Існували такі групи опору українізації, які залякували центр тим, що доля імперії може зненацька вирішитися – в дусі її розвалу – в Харкові – Києві, тобто застосовуючи пугач українського сепаратизму:

Перша група опору – верхівка КП(б)У, в якій українці не досягли ніколи хоча б кількісної переваги, в якій генеральним секретарем ніколи не був українець, а українські керівні кадри завжди дискримінувалися. Верхівка КП(б)У постійно була в руках російського великодержавного ухилу, викритого на X з'їзді КП(б)У 1928 р., але не ліквідованого, а навпаки, постійно фаворизованого центром.

Друга група опору – російська і русифікована бюрократична верхівка, особливо могутніх трестів і синдикатів, які ніколи не підпорядковувалися Харкову чи Києву.

Третя група – російське й обрусіле міщанство, так само, як російський і обрусілий пролетаріат, переконані у своїй російській вищості, у своєму революційному культуртрегерстві, у світовому месіанізмі во ім'я переможної російської ідеї, що вилилася в принцип перемоги "соціалістичної" революції в одній окремо взятій країні.

Четверта група опору – російська і зрусифікована інтелігенція – в умовах України значною мірою єврейська та українська ("малоросійська") за походженням, що "по-науковому" заперечувала саме існування української нації, окремої від великоросійської та рівноправної з нею. Єврейські асимілятори спеціально для єврейського вжитку (для культивування ідей помсти) опрацювали фальсифікацію про, нібито, понад 1 млн. жертв українських ("петлюрівських") погромів, тоді коли сучасні нам єврейські максимальні підрахунки говорять про близько 70 тисяч жертв, з яких біля 90% на сумлінні білих росіян, анархістів, зелених банд і Червоної армії. Однак велику брехню про українців-погромників поширили по цілому світу.

П'ята група опору – органи ЧК та її спадкоємців, а також Червона армія як охоронці єдиної і неподільної імперії.

Шоста група опору – російська православна церква – за багатовіковими традиціями, незважаючи на переслідування з боку Червоної Росії (конкурентна боротьба за душі), носій цієї ж ідеї єдиної і неподільної державної системи.

Починаючи з 1929–1930 рр. стало цілком ясно, що сили контрукраїнізації поступово беруть верх. Групи опору українізації протягом короткого часу перетворилися в групи наступу на відродження української нації з завданням фізично ліквідувати не лише кадри українізаторів, представників українського громадсько-культурного життя, але й скерувати основний винищувальний удар на етнічне ядро української нації (винищення українського селянства голодомором 1932 – 1933 рр.), на українську інтелігенцію, на всіх свідомих носіїв українства. Апогей безприкладної розправи – найбільшої в історії XX ст. розправи з однією нацією (що вдвічі перевищила загальновідомий єврейський голокоуст) – припадає на 1932 – 1938 рр. з такими піками, як штучний голод, терор Постишева – Баліцького, Великий терор Молотова – Єжова – Хрущова. Оборонцям тези, що штучний голод, мовляв, не був скерований проти українського селянства, хочу вказати, що нелюдські рознарядки на зерно визначалися якраз на Українську Соціалістичну Радянську Республіку як на країну, в якій майже 90% селянства було українським за етносом; що на Поділлі німецьких і чеських селян не

чіпали (бо була ще надія, що вони будуть потрібні для експорту революції на Захід); що загранотряди не пускали саме українських голодуючих селян до зросійщених промислових центрів, щоб урбанізація міст не здійснювалася українцями та не перетворила ці міста на етнічно переважно українські (замість вимираючих українців туди імпортували російських робітників).

Елементи політичної провокації в українізації та можливості її висвітлення

Ще понад рік тому, на науковій сесії "Національна політика: сучасний стан і нові підходи" (Москва, травень 1989 р.), я поставив два питання, на які тоді не було задовільної і остаточної відповіді:

по-перше, чи українізація не була широкомасштабною провокацією, скерованою на виявлення, а потім на винищення національно свідомих елементів;

по-друге, чи українізація не була стратегічним ошуканством, розрахованим на внутрішній і зовнішній ужиток.

Думаю, на друге з цих питань вже можна відповісти (про це я скажу далі), перше залишається без відповіді і, боюся, залишиться без остаточної відповіді назавжди.

В чому полягає суть проблеми? Як здається, основних ентузіастів і реалізаторів політики українізації (як правило, це були наркоми народної освіти, бо цей наркомат перетворили у своєрідне суперміністерство національних справ з велетенськими правами у ділянці виготовлення відповідних розпоряджень і з дуже обмеженими компетенціями в галузі їх виконання), отже таких ентузіастів і реалізаторів, як Гринько, Шумський, Скрипник немає підстав підозрювати у нещирості в проведенні українізаційної політики. Навіть такий соціал-утопіст, як Скрипник, який, здається, реально і вперто вірив у окремий український шлях до соціалізму і комунізму (не дарма Скрипникові належить вислів – ще з 1931 р., – що "Україна є найбільш однонаціональна держава цілого всесвіту"), підняв пістолет до скроні лише тоді, коли у 1933 р. вже жодних надій на відродження нації бути не могло. Але в тому, що документальні свідчення про представників (високопоставлених і рядових)

українізаційної політики, як і взагалі цілого національного відродження, стали основним джерелом при проведенні масових репресій, здається, сумніватися не треба. Не можна виключити наявність масивної за обсягом провокації, починаючи з 1929–1930 рр. Провокаційні методи фабрикування політичних процесів так званих українських націоналістів уже ясні. Механізм "як це робилося" розкритий хоча б на прикладі процесу Спілки визволення України.

На початку 30-х рр. чітко виділилися категорії українізаторської інтелігенції, вже, так сказати б, генетично приреченої на радикальне винищення. Це були реемігранти-наддніпрянці, що захоплені відродженням поверталися в Радянську Україну, починаючи з середини 20-х рр. Це були колишні боротьбісти і укапісти, незалежно від того, чи вони влилися до КП(б)У, чи ні. Це були галичани і буковинці, які залишилися в Радянській Україні з часів революції або іммігрували туди в 20-х – на початку 30-х. Це, врешті, було ціле активне керівництво українських установ і громадських організацій поза межами Радянської України (Кубань, Середня Азія, Далекий Схід – зокрема), яке поголовно винищили за так званий націоналізм. Винятки робилися для донощиків з усіх категорій інтелігенції, але й такий статус, переважно, не спасав їх від терору.

Чи архіви колись дадуть докладну відповідь на всі конкретні питання, пов'язані з контрукраїнізацією? Треба сумніватися. Партійні архіви взагалі мають мало інформації. В архівних фондах партійних організацій, як правило, зберігаються виключно директивні, інструктивні і звітні матеріали офіційного характеру. Заяви, скарги, доноси, тобто найважливіший матеріал, знищують після п'яти років. (Це правило застосовується особливо суворо з часів провалу з Смоленським партархівом, захопленим німецькими військами). Іншими словами, надії на те, що в партійних архівах буде знайдено сенсаційні матеріали часів українізації і контрукраїнізації, невеликі. З іншого боку, однак, в державних архівах збереглося чимало матеріалу про штучний голод 1932–1933 рр., документів, що вимагають вивчення і узагальнення.

В наш час міцніють вимоги громадськості відкрити архіви, зачинені сімома печатками. Видимий і маловидимий, але відчутний результат таких акцій – винищування архівів (приклад – спалення сотень тисяч

справ реабілітованих Верховним судом СРСР), фальсифікація архівних фондів неосталіністами (інший приклад – знищення найважливіших документів Комітету партійного контролю при ЦК КПРС – саме комісії 1960 р., створеної для розслідування злочинів Сталіна). Єдине, з чим на сьогодні мають можливість ознайомитися окремі дослідники – елементи слідчих матеріалів у судових справах минулих десятиріч. Якщо така тенденція збережеться, а вимоги громадськості не обмежаться цивілізованими і розумними – для сьогоднішнього періоду – межами, докладну і всеохоплюючу відповідь на питання про елементи політичної провокації в українізаційній та контрукраїнізаційній політиці ми не отримаємо ніколи.

Відповідь на друге питання – про те, чи українізація не була стратегічним ошуканством, розрахованим на внутрішній і зовнішній ужиток – вже тепер дає розгляд наслідків контрукраїнізації, причому під контрукраїнізацією я розумію не просто припинення українізації-дерусифікації, але весь розгалужений комплекс терористичних заходів, скерованих проти української нації та всіх її громадських, культурних, наукових надбань.

Наслідки контрукраїнізації

Незалежно від багатомільйонних жертв і знищення значної частини генофонду українців (куди ділося – за період 1926–1939 рр.– 12 мільйонів українців, питає А.Антонов-Овсєєнко), незалежно від економічної руїни (бо Україну остаточно позбавили залишків національної економіки), наслідки контрукраїнізації виявилися катастрофічними для української нації як у межах СРСР, так і поза межами Союзу. В межах Радянської України ці наслідки, зокрема, довели:

– до ліквідації невеликого, але справді українського за переконаннями прошарку в Комуністичній партії та адміністрації;

– до девальвації і падіння престижності всього українського;

– до посилення почуття смертельної загрози і просто тваринного страху серед національно свідомих селян, робітників, не кажучи вже про інтелігенцію;

– до неконтрольованої міграції українців з Батьківщини за межі республіки, де вони зразу потрапили до рук русифікаторів;

– до дренажу мізків української нації – ті інтелектуали, яких не винищили на Україні, тікали до Росії, де їх приймали як бажаних спеціалістів;

– до глибокої провінціалізації української культури і науки, особливо в різних ділянках українознавства, в результаті – до поглиблення почуття меншовартості;

– до лінгвоциду – відмови від української мови як засобу спілкування, поширення ареалу вживання суржика – мовного сурогату імперської епохи, ліквідації можливостей української мови стати посередником у засвоєнні українським народом культурних, наукових і технічних надбань людства;

– до національного ренегатства, до відходу від українства во ім'я збереження життя; до додавання закінчень *-ов, -єв* до прізвищ;

– до посилення тенденцій укладання мішаних шлюбів, здатних захистити від звинувачень в націоналізмі;

– до поширення теорій, що український національно-визвольний рух завжди і всюди ворожий соціалізмові й інтернаціоналізмові;

– до неконтрольованої міграції неукраїнського населення на місця, звільнені голодомором і терором;

– до посилення русифікації національних меншостей України (крім, очевидно, російської), також звинувачених в націоналізмі і фашизмі (наприклад, польському, німецькому), до перетворення цих меншостей на антиукраїнську п'яту колону.

В Союзі, поза межами Радянської України, контрукраїнізація довела:

– до насильницької денаціоналізації українців компактно заселених національних територій (Кубань, Курщина, Воронiжчина, Ростовщина, Саратовщина, Казахстан – так званий Сірий Клин, Далекий Схід – так званий Зелений Клин), де було ліквідовано українські школи, клуби, газети, радіомовлення, а при запровадженні паспортної системи – примусово заповнювали графу національність визначенням "русский", яке, як відомо, заміні не підлягає.

Треба думати, що ініціатори дезукраїнізації цього чекали і добивалися саме таких наслідків. Повертаючись до питання про

стратегічне ошуканство у внутрірадянському масштабі, треба вважати, що, якщо воно було, то вдалося – винищили не лише українізаторів, весь національно свідомий елемент, який виявив себе у період національного відродження, але й стероризували "на всякий випадок" національно малоактивне оточення, перетворивши його в безініціативних рабів. Може це дуже цинічно сказано, але центр завдяки своєму шовіністичному засліпленню отримав якраз рабів, а не можливих спільників. Я не збираюся демонізувати проблему, але те, що ми поступово довідуємося про далекосяжну стратегію і тактику центральної влади, не дає підстав говорити про якийсь там черговий збіг обставин.

На українських землях поза межами Радянського Союзу контрукраїнізація довела:

– до краху ілюзій, що Комуністична партія здатна здійснити національні сподівання народу (це переконання зміцнилося після розстрілу трьох складів керівництва Комуністичної партії Західної України, а пізніше повної її ліквідації);

– до різкого зростання антиросійських тенденцій в українському політичному житті;

– до зміцнення позицій, що перетворилися в безсумнівне лідерство, Організації українських націоналістів, яка згодом очолила антинімецьке і антирадянське повстання, що тривало десять років (1942–1951 рр.). Більшість політично активних західноукраїнських комуністів з деякими керівниками, які чудом уникнули фізичного знищення, перейшли на націоналістичні позиції.

Не підлягає сумніву, що такі наслідки були небажані для тоталітарної верхівки, і тут стратегічне ошуканство не вдалося. Замість безініціативних рабів виникли шеренги завзятих ворогів. Віддалені результати невдач політики контрукраїнізації ми спостерігаємо на Україні, зокрема на західноукраїнських замлях, і в наш час.

Ліквідація політики українізації не обмежилася припиненням українізації-дерусифікації як певної, все ж таки маргінальної, партійно-державної політики, що, об'єктивно кажучи, не могло стати надто великим ударом для відродження нації. Партійно-державний терор для припинення дерусифікації взагалі не був потрібний. Засобами терору, аналогії якому важко підшукати,

протягом короткого часу було зведено нанівець всі ті досягнення українського суспільного життя, культури, науки, освіти, що генетично не були пов'язані з політикою українізації, а стали результатом революційного відродження нації.

Мало цього, український народ сам, як етноантропологічна цілість, як творець і носій свого власного громадського життя і питомої культури, став об'єктом найбільшого в новій історії світу геноциду. Завдяки фальсифікаторським заходам апарату і номенклатурної історіографії свідомість цього жахливого факту лише тепер починає доходити до нас самих, а ми дуже несміливо та повільно передаємо цю свідомість іншим народам. Досі ще перед громадськістю всього світу не поставлено на всю широчінь справу відповідальності за безприкладний голокоуст української нації.

Повертаючись до думки про те, що доля імперій завжди і всюди вирішується не в центрі, а на периферії, ми починаємо розуміти причину того, чому саме в такий кривавий спосіб була ліквідована найактивніша частина української нації і ціле її справді національне суспільно-культурне життя. Чи у сучасних централістів вистане часу, вміння, можливості й сили, щоб провести другу таку ліквідацію во ім'я спасіння імперії – покаже недалеке майбутнє.

Серпень 1990р.

ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО БУДІВНИЦТВА ПІВДНЯ УКРАЇНИ

До того, як почати своє повідомлення, наведу цитату з найновішого інтерв'ю (опублікованого 12 жовтня) колишнього кандидата на президента Володимира Вольфовича Жириновського:

"...коли постане питання про вихід України зі складу Росії (саме так! – Я.Д.), то ми ніколи не віддамо Східну і Південну Україну. Бо Одесу, Херсон, Миколаїв, Ізмаїл російська армія звільнила від турків. Там українців і близько не було. Це були вільні землі, де колись проживали печеніги і половці. Українців там ніколи не було. Це території, приєднані російськими царями в результаті воєн з турками".

(Молода Галичина. – Львів, 1991, 12 жовтня).

Хай ця цитата-висловлювання цілком неграмотної, але політичної фігури – стане епіграфом.

Хочу відверто сказати, я довго вагався, чи брати участь у круглому столі "Північне Причорномор'я в контексті незалежної України" (Одеса, 17 жовтня 1991 р.). Справа в тому, що з мене поганий дискутант. Я досить педантичний і тому переважно сам проставляю "крапки над і" – та не вимагаю, щоб це робили за мене інші. А це погана риса для дискутанта.

До самої проблеми, яку нам сьогодні треба обговорити і яку я сформулював би трохи інакше як у програмі Міжнародної наукової конференції "Культура півдня України", а саме (це вже з недипломатичними "крапками над і") – "чи російською є Новоросія?" – я підходжу трохи з медичної точки зору. Всі мабуть погоджуються з

тим, що наше українське суспільство важко хворе і вимагає інтенсивного лікування для того, щоб могло стати нормальним суспільством. Хвороб кілька, тому діагнози складні. Я б хотів сказати дещо на тему хвороби, що називається "національне питання" і має свої регіональні південноукраїнські особливості. Якщо верхівка суспільства Новоросії хоче лікуватися (в чому я не дуже впевнений, бо є категорії пацієнтів, які вперто не хочуть визнавати себе хворими), або якщо цю верхівку треба буде лікувати, то вибір ефективного методу лікування залежить від правильної діагностики. Я не говоритиму про методи лікування, а займатимуся діагностикою. Отже, перший пункт в діагностиці.

Правдиві та фальшиві історичні традиції

Настав такий час, коли кожний політичний діяч чи кожний, хто подає себе за політичного діяча, вважає самого себе фахівцем – істориком і дуже часто шукає в минулому аргументів для таких чи інших власних тверджень. Розумію, що у минулому легше шукати аргументи, ніж у непривабливому сучасному, але потенційні діячі цілком забувають про те, що не кожна людина є істориком-фахівцем, так як не кожна є математиком-фахівцем. А далі, щоб вживати історичні аргументи, треба знати або хотіти знати правдиву, об'єктивну історію, а не історію фальсифіковану, якою годували нас усіх десятками років. Незручна і невдячна роль бути фальшивим інтерпретатором фальсифікованої історії, але деякі "новоросійські" політики і публіцисти, або й ті, що є біля політики і біля публіцистики, вибирають собі таку непривабливу роль.

Якщо б офіційно ще продовжувалося комуністичне панування в Україні (питання про те, як воно продовжується фактично, залишаю на боці), то з історичними традиціями так званої Новоросії було б простіше. Знову пригадали б Одеську радянську республіку з січня-березня 1918 р., замовчуючи, очевидно, всі криваві злочини Одеського раднаркому, і в цей спосіб доводили б, що, бачите, у нас є прекрасні революційні традиції сепаратного існування, які пора відродити. Тепер однак революційні традиції не модні, тому треба було сягати

в історію глибше. Так з'явився катерининський аргумент в руках новоявлених "новоросійських" автономістів-сепаратистів. Було оголошено, що Південь Росії (не дай Бог – Південь України) до його загарбання (ну, цього слова не вживають) Російською імперією від Туреччини та васального по відношенні до неї Кримського ханства – тобто до умов у Кючюк Кайнарджи 1774 р. та в Яссах 1792 р. – це був напівпустинний степ з ордами диких татар і ногайців. Деякі послужливі історики підсунули навіть тезу про звільнення Півдня від турецько-татарських загарбників та возз'єднання його з Росією. Цивілізацію і культуру – російські, очевидно – принесла Катерина II з своїми фаворитами, і лише з цього часу починається справжнє літочислення Новоросійського краю. Двохсотріччя перейменування Гаджібея в Одесу 1794 р. (це перейменування подається як заснування Одеси, одного з, нібито, катерининських міст) сприяє популяризації ідей про мниму російськість так званої Новоросії, яка має метрику лише з часів Катерини, а також стимулює антиукраїнську істерію. Популяризують ідеї про Новоросію в основному з, мовляв, російським її населенням від двохсот років (слово "колонізація" в цьому випадку звичайно також не вживають) і тими національними меншостями (тут перелічують цілий букет: молдаванів, німців, євреїв, греків, вірменів, албанців, гагаузів, болгарів, шведів), яких російська імператриця та її спадкоємці ласкаво просили на нові до цього часу пустинні землі.

Картина до смішного неправдива, але якщо сучасний читач препарованої новоросійської преси має вірити в знахарів, астрологів, екстрасенсів, сотворінь з НЛО – то чому він не має вірити в грубо сфальсифіковану історію Новоросійського краю?

Про українців Північного Причорномор'я

Найдавніші відомі за назвою східнослов'янські племена північно-західного Причорномор'я – це тиверці та уличі (IX–X ст.), поселення яких у межиріччі Дністра, Пруту, Дунаю простежуються також археологічно. Певне, що прилеглі до моря степові простори були заселені рідко – природні умови сприяли тут розвиткові кочового тваринництва, на якому спеціалізувалися тюркські степовики

(печеніги, потім торки або узи, врешті половці). Археологічні дані свідчать, що рідке східнослов'янське населення зберігалося в річкових долинах, часто біля перевозів та бродів (відтіля окрема категорія населення – бродники). Тут часом виникають навіть недовготривалі окремі князівства – згадати б Івана Ростиславича Берладника (40-50 рр. XII ст.), але поступово вся ця територія, зокрема внаслідок ослаблення половців, а також переміни ворожих стосунків з кочовиками на приязні, входить до сфери впливу Галицько-Волинської держави. Є підстави думати, що степові простори в цей час використовували для випасу худоби не лише половці, але й галичани, так звані вигонці. Якщо про тиверців, берладників, Івана Ростиславича, Малий Галич (тепер Галац) на нижньому Дунаї історики згадують (в Одесі, очевидно, як про мнимих росіян, "русских", а не як про безпосередніх предків українців, хоча один погляд на географічну карту говорить, що про жодних росіян з Володимиро-Суздальського чи Московського князівств не могло бути й мови), то про галицьких вигонців історики майже не згадують. А ці вигонці у 1224 р. здійснили перехід одною тисячею човнів Дністром вниз (треба вважати, що ці вигони для випасу худоби мусили бути розташовані нижче перекатів Дністра, бо тільки там могла бути база такого великого флоту чайок), далі попри берег моря до лиману Дніпра і піднялися річкою вгору до Хортиці (цей перехід описує літопис). Очевидно, береги між Дністром та Дніпром і прибережні землі були добре відомі галичанам, які здійснювали там, мабуть, каботажне плавання, бо інакше вони не ризикували б робити такий морський похід великим флотом.

Захоплення степів татарами не дуже змінило етнодемографічну ситуацію в Причорномор'ї. Змінився лише панівний кочовий етнос – місце половців зайняли татари. Немає підстав вважати, що українське населення цілком зникає. Воно, мабуть, далі зберігається над річками, хоча поступово тюркізується та ісламізується. Візантійські джерела згадують, що в кінці XIII ст. руси входили до складу військових дружин татарських феодалів (наприклад, Георгій Пахімер пише таке про війська темника Ногая у 1270-1280 рр.); про загони русів на золотоординській службі в першій половині XIV ст. згадує арабський історик ал-Умарі; хан Тохтамиш 1388 р., збираючи війська проти

Тімура, набирав також русів (згадка в арабського історика Шереф-ад-дін Йезді). У часах Золотої орди зберігалося українське населення південно-східного Поділля та Причорномор'я. У 1268 р. венеціанські купці купували зерно у русів побережжя (згідно з "Хронікою венеціанців" Мартіна де Канале). Саме з золотоординських часів, з 1352–1354 рр., походить перша згадка про Брацлав (у італійській хроніці Маттео Віллані) – місто зберігало свою слов'янську назву. Після битви над Синьою Водою (близько 1362 р.) було ліквідовано золотординське панування на Поділлі, а пізніше в нижній частині межиріччя Дніпра – Дністра. Ця територія увійшла до складу Київського князівства (існувало до 1470 р.), васального по відношенні до Литовського великого князівства. Причорноморськими київськими форпостами над Чорним морем були Семенів Ріг над Дніпрово-Бозьким лиманом (назва від Семена Олельковича, київського князя 1455–1470 рр.) та Чорногород над Дністровим лиманом. Там були не лише військові гарнізони, але й звичайні поселення, бо "Семенові люди" не раз згадуються в татарських документах кінця XV – початку XVI ст.

Чергового удару українським поселенням завдала турецька інвазія 1475–1483 рр., коли територія долішнього межиріччя Дніпро–Дунай опинилася під турецьким та, посередньо, кримськотатарським пануванням. Але і в цей час (кінець XV – XVI ст.) зберігалися окремі українські квартали в причорноморських містах, наприклад, в Кілії, Білгороді (Аккермані). Були й окремі поселення в степу – Боплан (перша половина XVII ст.) знає місцевість Андріїв Острів на нижньому Бозі. Українська мова як мова міжнаціонального спілкування (татари, молдавани, поляки, литовці) зберігала свої позиції у цьому регіоні до XVII ст. включно. (Свого часу я публікував турецькі листи, писані українською мовою в степу біля Тилігола у 40-х рр. XVI ст.).

З моменту виникнення козаччини – а Побожжя було одним з перших центрів її формування, ранішим від Запорожжя – степові річки перетворюються у зону сезонного промислового використання українськими уходниками. Етнічна межа на Великому степовому кордоні між європейською та азійською цивілізацією, що проходив по Україні, була досить рухомою, відходила то на північ, то на південь залежно від політичних змін, але українські етнічні острови

у Степовій Україні залишалися. Велика хвиля української народної міграції на південь – до побережжя Чорного моря – спостерігається у середині XVIII ст. при явному сприянні турецько-татарської влади.

Етнополітична ситуація в долішній частині межиріччя Дніпро–Дунай складалася тоді таким чином. У східній частині регіону – дві запорозькі паланки – Інгульська або Перевізька на Інгульці, покрита запорозькими хуторами (зимівниками), з риболовними промислами на Інгульці та Дніпрі, та Бугогардівська паланка з такими ж хуторами, з яких шість вже перетворювалося в села. Основне заняття українського населення: рільництво, тваринництво, риболовство. В межах турецько-татарських володінь у Єдисані формується Ханська Україна (це була офіційна назва) з українських селян та козаків, які тікали як з-під польського панування на Правобережжі, так і з-під російського у Слов'яносербії, з території Запорозьких вольностей, загарбаних Росією після зруйнування Січі 1775 р. У 40–60-х рр. виникають такі поселення як Барта (Балта), в якій уже 1748 р. було понад 500 дворів, а також інші місцевості на Кодимі – з її татарського боку – Криве Озеро, Голма, Перелети, на Бозі – Голта. В цей час виникає Ананьєво, Палієве Озеро, трохи пізніше Гидирим, Бобринець Великий і Малий. На цій території процвітало сільське господарство, прикордонна торгівля, риболовство, розвивалася українська народна культура – тут існувало також організоване українське церковне життя (Ханська Україна була в церковному відношенні підпорядкована єпископові Ізмаїльському та Ханської України). Подібного типу українські поселення виникали також у Буджаку. Про Катерину II та росіян у цей час ще тут ніхто не думав.

Не підлягає сумніву, що етнічна історія українців Північно-західного Причорномор'я вимагає докладного і уважного вивчення. Те, про що я згадував – лише окремі штрихи. Так чи інакше, поширення влади Російської імперії на Причорномор'я в кінці XVIII ст. довело не до якогось фіктивного звільнення та воз'єднання, а, навпаки, до утисків та переслідування українського населення регіону. Українців, вільних селян та вільних козаків, почали силою зганяти з колишніх ханських і запорозьких земель, перетворюючи вільних людей в кріпаків. Самі землі роздаровували чи розпродували російським дворянам, що спроваджували сюди російських кріпаків. Багато земель

віддали західноєвропейським колоністам. Все робилося для того, щоб зменшити питому вагу українських поселенців, яких російська влада застала на місці, а також для того, щоб не допустити сюди українських селян. Частина українців, тих, що займалися випасом худоби в степах, влилася до складу Єдисанської та Буджацької орд (зокрема в Аккерманському аулі) і мігрувала разом з ними на південь, на турецькі – в цей час – землі, а переважно на Кубань і Північний Кавказ. Вони стали, згідно з тогочасною етнічною термінологією, ногайцями.

Історію намагаються повторити в сучасній так званій Новоросії. Сюди спроваджують російських поселенців з Далекого Сходу, з Півночі, з Сибіру, щоб таким чином механічно зменшити процент українського населення, ще більше (якщо це можливо) посилити його національні утиски, примусити українців, немов давніх кріпаків, працювати на пенсійне забезпечення новоявлених колоністів.

Стільки про справжні історичні традиції Степової України. Діагноз перший – замовчування і фальсифікація українського минулого, зокрема запорозьких паланок та ханської України докатерининських часів.

* * *

Тепер коротко про сучасні етносоціальні проблеми тої так званої Новоросії, яку намагаються відновити в західній частині Степової України. Я лише назву ті симптоми і синдроми, вивчення яких повинно визначити дальші діагнози хвороби. Ось основні прояви, характерні для практики, а також для ідеології та пропаганди тої постпартійної адміністративно-командної верхівки, яка не лише намагається зберегти свою владу, хоча б в Одеській області, але й шляхом експансії поширити її на цілу Степову Україну.

Перше – завзята боротьба проти всього українського, проти української культури та мови, зокрема. Далі культивується імперське обожнювання російської ідеї, російського месіанізму, російської культури, мови. Носії таких переконань якось не помітили (а може навпаки помітили і це ще збільшує їх лють), що з проголошенням незалежності України роль російської мови кардинально змінилася.

Вона залишається національною мовою російської меншості, розмовною мовою російськомовних українців та русифікованої частини національних меншостей – і тільки. Для основної маси українського населення російська – одна з іноземних мов. Вона вже не є потрібна як засіб для особистої кар'єри і як захист від звинувачень в націоналізмі українському, єврейському, польському, німецькому. Про намагання втримати в перспективі її значення для міжнаціонального спілкування говорити нереально. Розумію, як для декого це незвично, але справа соціального і, якщо хочете, політичного авансу в Українській державі буде пов'язана з нормальним, грамотним знанням української мови. І з цим треба змиритися представникам колишньої панівної нації. З іншого боку – тут починається черговий тактичний викрутас. Для того, щоб уникнути закидів у продовженні політики насильницької русифікації, висувається ідея існування якоїсь особливої міфічної національності, окремого етносу (з чим пов'язана запекла боротьба з так званою п'ятою графою) – етносу "одеситів" та "новоросів". (Пропаганду за національність "одеситів" веде з колишніх всесоюзних трибун голова Одеської міської ради В.Симоненко). Але з наукової точки зору ці, нібито, етнічні поняття позбавлені мінімального набору справжніх етнічних параметрів, не "тягнуть" навіть на субетнос. Цікаво, що "одесити" і "новороси" як окрема національність з'явилися лише в період, коли виникла загроза суверенної та незалежної України. Раніше були "все русские". Правда, абсолютна кількість представників "одеситської" національності поступово зменшується також у зв'язку з еміграцією її представників до Ізраїлю та США, де цей новоявлений етнос зразу забувається. Є ще один, я б сказав, етнопсихологічний момент. Цілком незрозуміло, чому автори етносу "одеситів" примушують своїх віруючих соромитися їхніх батьків. Невже бути росіянином, українцем, євреєм, румуном-молдаванином, болгарином це якийсь злочин, пляма на минулому?

Друге – залякування національних меншостей, нібито, примусовою українізацією, хоча століттями на цій території велася політика примусової русифікації. Як кажуть, "на злодієві шапка горить". Постпартійні ідеологи знають лише насильницькі методи вирішування національного питання – фізичне винищування

української інтелігенції та інтелігенції національних меншостей, ліквідацію української культури та культури національних меншостей, організацію штучних голодів для знищування українського селянства. Чому такі методи хочуть приписати новонародженій Українській державі? Тому що практика російського імперського будівництва інших методів не знала і тепер знати не хоче. Якщо ж говорити про свідому лінію української національної політики, то це, без сумніву, фактична рівноправність всіх націй України, їх повноцінний культурний розвиток, дерусифікація тих прошарків національних меншостей, які піддалися русифікаційному тискові й частково перетворилися в криптонації. Гарантом такого розвитку може бути лише українська нація. Що виконання такої програми без позбавлення росіян статусу панівної нації, без зведення їх до рівня нормальних, звичайних, непривілейованих громадян України, без дерусифікації русифікованих українців та національних меншостей (без росіян, очевидно) неможливе – здається, ясно. Йдеться про відновлення прав людей і націй.

Третє – стимулювання та підтримка масової міграції росіян з Далекої Півночі, Сибіру, Далекого Сходу, Центральної Росії, щоб таким чином зміцнювати реальну русифікацію (а не одесизацію чи новоросизацію) українського Півдня. Російських поселенців – колонізаторів скеровують до Білгорода-Дністровського, Ізмаїла, Іллічівська, Біляївського, Комінтернівського, Овідіопольського, Ананьївського районів. Загальну кількість колоністів визначити непросто, але, за приблизною оцінкою, це, в остаточному результаті, буде не менше 200 тис. росіян лише для Одещини; які національні та соціальні проблеми (зокрема посилення безробіття) створює таке переселення – досить зрозуміло. Про деякі інші аспекти я вже згадував.

Четверте – намагання приєднати до уявної Новоросії якнайбільше території в межах України та поза її кордонами. Тому посилена пропаганда ідеї про перерозподіл України на федеральні (може краще сказати б – феодальні) землі, в яких постпартократична верхівка продовжувала б безконтрольно панувати далі, переслідуючи все українське і не те, що не допускала б до дерусифікації, але, позбавлена контролю Києва, посилила б переслідування української нації в окремих регіонах, ще жорстокіше проводила б політику

русифікації. Коли ідея союзу Новоросії і Бесарабії (конструкції О.Сурилова, "Новороссийского телеграфа") не те що з грюкотом провалилася, але довела до ескалації молдавсько-румунського націоналізму та шовінізму, тепер висувається ідея союзу Новоросії з так званою Придністровською республікою. Апетити новоявленого псевдоетносу, як бачимо, чималі.

П'яте – так як для корумпованого постпартократичного Криму економічною підставою мафійної системи є південне курортне узбережжя Криму, так для так званої Новоросії створюється власна економічна система, яка виникла при сприянні партократичних залишків Києва, зокрема Леоніда Кравчука, під назвою Одеської спеціальної економічної зони (хочу звернути вашу увагу – не вільної економічної зони, а якраз спеціальної, тобто високопривілейованої економічної зони). Як у демократичній державі, в якій усім громадянам повинні бути надані рівні стартові можливості, з самого початку можуть виникати такі екстериторіальні, незалежні від Києва, високопривілейовані зони, треба, очевидно, питати не лише "новоросійських" політиків, але, в першу чергу, членів президії Верховної Ради України. Тепер для так званої Новоросії постпартократи не викохують ідей сепаратизму, навпаки, як і постпартократи Криму (на відміну від російських "демократів" Криму), виступають за перебування в межах України, навіть втягуючи синьо-жовтий прапор на щоглу біля міськради. Єльцинівська антипартократійна дійсність набагато ж гірша від київського протекціонізму посткомуністичній сваволі.

Стільки про основні прояви-симптоми, які можуть стати підставою для дальшої діагностики.

На закінчення ще спроба визначити основний синдром, характерний для постпартійної адміністративної верхівки Степової України. Панівний синдром – задавнений двохсотрічний окупаційний синдром, коріння якого сягають ще в катерининські часи. Цей завойовницький синдром на наших очах перероджується в комплекси страху і ненависті, в глибині яких лежить цілком реальний і відчутний комплекс вини.

Комплекс вини полягає в тому, що врешті скристалізувався синтез партократичного панування за роки так званої Радянської

влади. Це панування вилилося у винищення українства, у триразову організацію штучного голоду, у насильницьку русифікацію українців та національних меншостей. Партійна етика розуміла і розуміє лише старозавітний принцип "око за око, зуб за зуб" (хоча на практиці в радянський час панував принцип "десятки тисяч очей за одне око"). Верхівка розуміє справедливість можливої відплати – і так виникли комплекси безмежного страху і страшної ненависті. Комплекси ці побудовані цілком логічно: "ми доносили – на нас доноситимуть, ми нищили – нас нищитимуть, ми морили голодом – нас моритимуть голодом, ми стріляли – нас стрілятимуть" і т.д. Тому виник камуфляж у вигляді національності "одеситів" чи "новоросів" (ми не росіяни – нічого нам пред'являти претензії). Тому пробують мобілізувати чернь – як в епоху ганебних *істіннорусскіх* новоросійських єврейських погромів – тепер вже на платформі україножерства та українофобії.

Сумніваюся, чи всі ці тактичні й стратегічні плани, здійсняться. Деколонізація України, дерусифікація українців та національних меншостей будуть доведені до кінця. Будуть здійснені суворими, але справедливими і демократичними засобами. І навіть так званій Новоросії цього уникнути не вдасться.

Жовтень 1991 р.

УКРАЇНЦІ В КРИМУ
(XV – ПОЧАТОК XX ст.)

Безконтрольне господарювання залишків російської партійно-мафійної структури, яке здійснюється сьогодні в Криму, шовіністичне переслідування неросійського населення Криму, кампанія наклепів, яка особливо посилилася протягом останніх двох-трьох років з метою довести, що українці, в основному, з'явилися в Криму, нібито, лише після 1954 р. з ущемленням прав "исконных жителей Крыма" (під цією формулою розуміють, як не дивно, росіян), нечувані утиски українського населення Криму, позбавленого в, нібито, Українській державі права на освіту рідною мовою, на негальмований розвиток українських громадсько-політичних та культурних організацій і товариств – причому все це проводиться всупереч комуністичній же ж діючій досі конституції – примусили мене заглибитися в дослідження проблеми історії українського населення Криму.

Своє повідомлення я побудував з кількох частин, відповідно до періодів історії Криму та до правного (чи безправного) статусу українського населення півострова протягом принаймні половини тисячоліття. Я змушений підкреслити, що в силу тих обставин, в яких протягом сімдесяти років перебувала українська так звана радянська історична і етнографічна наука, коли на етнічну історію українців взагалі, а поза межами УРСР зокрема (бо Крим до 1954 р. справді був поза межами УРСР) було накладене формальне і фактичне табу, історія українського населення Криму не досліджувалася. Моя спроба звести хоча б частину фактичних відомостей про українців Криму докупи, здається, перша в українській науці, але я говорю про це не з гордістю, а навпаки з мукою: втрачено було багато

дорогоцінного часу, який надолужити не так просто. Я цілком свідомий того, що в моїй інформації, яка має попередній характер, багато прогалин та неточностей, які в майбутньому треба буде доповнювати і виправляти, маю надію, не лише мені, але й тим молодим дослідникам, які систематично вивчатимуть етнічну історію українців Криму в її далекому і недалекому минулому.

Свідомо починаю своє повідомлення з XV ст. Історія слов'янського населення Криму IX–XIII ст. (проблеми Тмутороканського князівства, хоча б) віддавна стала об'єктом дослідження російської офіційної науки – ще з часів загарбання Криму Російською імперією – для того, щоб довести, нібито, історичні права Росії на Таврійський півострів. Багато таких "досліджень" здійснювалося з метою підтасовування фактів історії Криму – майже символічним проявом цих фальсифікацій стала авантюристична афера – ще в часи Катерини II – з так званим тмутороканським каменем. Всі ці "дослідження" вимагають суворої ревізії з точки зору об'єктивної науки, яка б відсіяла полову від здорового зерна. Не буду торкатися цих проблем, хоча в них є чимало цікавого і таємничого (хоча б справа так званої Озівської Русі, етнічного складу Тмутороканського князівства та меж його території на Таврійському півострові) – вони вимагають окремого висвітлення.

Роль, яку відігравав Таврійський півострів, починаючи від античних часів – тобто роль своєрідного ключа, економічного, а також політичного, по відношенні до безкрайніх і незвичайно багатих просторів Східної Європи – стала основною причиною того, що півострів ще на межі першого тисячоліття до Різдва Христового та першого тисячоліття після Різдва Христового перестав бути моноетнічною територією. Пізніше нові завоювання (а на півострові влада мінялася часто, зрештою переважно співіснували державні утворення різних етносів) усували попередні панівні нації, перетворюючи їх у залежні. Так виникла помітна етнічна мозаїчність Криму, особливо в горах та у його торговельних центрах – факторіях. Треба, однак, сказати, що "стонаціонального" Криму, про який залюбки трубить сучасна компартійна та посткомпартійна пропаганда, ніколи не було в природі. Для економічно активних зон, зон пожвавленого торговельного обміну в цілому світі завжди був

характерний поліетнізм як в античні, так і в середньовічні та нові часи – і Крим ніколи не був якоюсь винятковою особливістю, як намагаються доводити щедрооплачувані агітатори та, треба шкодувати, люди, які вважають себе істориками. Серед мешканців таврійських торговельних центрів східнослов'янське населення – предки сучасних українців – простежуються, згідно з історичними джерелами, з часів існування Київської держави (тут я абстрагуюся від Озівської Русі, етнічний склад якої вимагає вдумливого дослідження).

Монголо-татарське завоювання півострова застало українське ("руське" – за тогочасною етнічною термінологією) населення в багатьох містах. Це населення згадується в тогочасних джерелах – арабських, зокрема; для дещо пізніших часів – часів генуезької колонізації – також у джерелах латинською та італійською мовами. Кілька прикладів. У італійсько-татарському розмовнику 1330 р., так званому Codex cumanicus, що виник, найімовірніше, в середовищі генуезької Кафи (сучасної Феодосії), помітно впливи української мови: слово "козак" (саме там воно записане вперше в західноєвропейському письмовому джерелі взагалі) подається не в тюркському, а в українському звуковому оформленні. Згідно з ібн аль-Асіром, руські купці та багачі, що мешкали в Херсонесі, втекли після битви під Калкою в 1224 р. до Малої Азії. Ібн абд-ез-Захвер, пишучи про 60-і рр. XIII ст., говорить про місто Крим (Солхат, сучасний Старий Крим), заселене кипчаками, русами і аланами. У статуті Кафи 1316 р. згадується руська церква за мурами міста, при цьому підкреслюється, що вона була з стародавніх часів. Іспанський автор Перо Тафур пише в XIV ст. про те, що в Кафі мешкають такі християнські нації, як руси (їх він ставить на перше місце), мінгрели, абазги, черкеси, болгари та вірмени. На морських картах Чорного моря на мисі Тарханкут змальований маяк, який звали "Руським" (карта 1553 р., але відомості явно з попереднього століття). У 1475 р., коли турки здобули Кафу, серед пограбованих і частково проданих у рабство мешканців джерело – так званий тосканський анонім – згадує волохів, поляків, русів, грузинів і черкесів. Подібних згадок у письмових джерелах XIII, XIV і XV ст. є біля двадцяти. При загальній бідності описових та інших джерел про Крим цих часів,

вони свідчать, що майже в кожному більшому міському центрі Криму мешкали українці, мали свої церкви і, згідно з середньовічною регламентацією, що існувала в містах Заходу і Сходу, мали свої окремі дільниці – квартали. З генуезьких часів Криму збереглася в італійських архівах досить багата документація – в значній мірі це протоколи запису торговельних операцій, серед яких нерідко трапляються імена, які можна вважати прізвищами українських купців в Криму. Ці протоколи, які поступово публікують італійські вчені, починаючи з 60-х рр., заслуговують на велику увагу українознавців. При цій нагоді хочу підкреслити сумне явище: якщо в Італії досі збереглися в архівах досить значні шари документів з часів генуезьких володінь у Криму, то документація наступного – татарського – періоду в історії Криму просто зловмисно знищувалася російськими військами та російською владою, починаючи з середини XVIII ст., коли було, в основному, спалено бахчисарайський ханський архів, аж до 40-50-х рр. нашого століття, коли загинули рештки документів, відомості про які маємо з кінця XIX ст. – 30-х рр. вже нашого століття. Видумувати фальшиві псевдоісторичні побудови без джерел набагато простіше, ніж об'єктивно використовувати правдиву джерельну базу. Для контрасту можна сказати, що в такій нібито відсталій азійській країні як Туреччина збереглися колосальні архівні матеріали про турецьку південну частину Криму, серед яких можна зробити ще не одне відкриття про українців пізньосередньовічного південного побережжя.

Татарські напади на міста Криму догенуезької та генуезької епох (отже з другої половини XIII ст. до 1475 р.) завдавали великих втрат також українським міським колоніям. Однак навіть турецьке панування, що, як я вже згадував, почалося погромами міського населення, в принципі протягом майже двох сторіч не порушило прав українських кварталів міст. У Кафі, наприклад, невеликі дільниці (магаля) з своєю церквою (бо таким був під час турецького панування принцип поділу міст на національні квартали) зберігалися у XVI – першій половині XVII ст. У 1545 р. тут було – в українській дільниці – 27 дворів, у 1638 р. – 12. Коли у 20-х рр. XVII ст. у Кафі почала працювати місія домініканців, виявилося, що для контактів з місцевими українцями потрібний монах, який знав би їхню мову.

Такого ченця домініканці спровадили. Десь у 40-х рр. XVII ст., як здається, вільних українців Кафи (треба думати, що це були купці й ремісники) спіткала катастрофа – мабуть їх силою ісламізували і тюркізували. В кожному випадку, згадок про український квартал Кафи від середини XVII ст. і далі поки що не знайдено.

Крім цих кількісно невеликих українських колоній у торговельних центрах, що складалися з людей цілком вільних, до Криму, починаючи з другої половини XIV ст., а особливо з кінця XV ст., коли Кримське ханство стало васалом турецького султана, напливає чимраз більше і більше українських бранців-невільників. Як відомо, Кримське ханство перетворило напади на українські землі, яких основною метою було захоплення ясиру, у своєрідний промисел. Рацції відбувалися майже щорічно, а деколи два-три рази на рік. За моїми неповними і, цілком явно, недокладними підрахунками протягом XV – першої половини XVII ст. татари (не лише кримські, але й буджацькі та інші степові орди з Північного Причорномор'я), а також турки знищили та вивели з України близько 2–2,5 млн. чоловік. Треба думати, що не менше половини цих людей (решту продавали поза межі Криму) осідало на півострові. Життя українських рабів було дуже важке, до них ставилися з великою жорстокістю, хоча бували періоди, коли їм жилося й трохи краще. Смертність серед рабів була дуже висока. Чоловіків брали на роботи в сільське господарство, вони ставали рабами-слугами в містах (також у мешканців не мусульман, а християн). Жінки ішли до гаремів; чоловіків часто кастрували. За висловом Михайла Литвина, литовського посла до кримського хана (це 60-і рр. XVI ст.), невільники жили гірше від собак. Рабство тривало різний час – бувало, що й досмертно, але є відомості, що в певний період тривало лише 6 років, пізніше невільників відпускали на волю, але без права покидати країну.

Велика кількість невільників-українців спричинила значні зміни в Криму в антропологічному, демографічному, а навіть культурно-релігійному відношеннях.

Перевага українських жінок в гаремах та їх існування у ролі наложниць довели до виникнення великого прошарку мішаного населення, так званих тумів. Дітей-метисів також можна було продавати, але, так чи інакше, такий процес довів до антропологічних

змін, помітних ще донедавна. Татари з аристократичних родів, мешканці міст поступово втрачали ознаки монгольської та туранської рас, чимраз більше наближаючись до расових типів, характерних для українців. (Такі спостереження зробив в кінці XIX – на початку XX ст. А.Кримський; такі спостереження робив і я сам у 50-х рр. нашого століття, перебуваючи в середовищі, де були репресовані кримські татари як з степової, так і з гірської та побережної частин Криму).

В етнодемографічному відношенні проживання велетенської кількості українського – хоча й підневільного – населення в Криму довело до того, що в другій половині XVII ст. українці стали основним населенням Криму. Це можна статистично довести відносно Кримського ханства – це можна припускати відносно турецької частини (кафського еялету) Криму. (При цій нагоді я хочу застерегти від дуже поширеної в наш час помилки, коли Крим у минулому розглядають як одну політичну цілість – Кримське ханство. Насправді, Крим поділявся на дві майже рівнозначні – з точки зору кількості населення – частини: Кримське ханство з столицею в Бахчисараї і портом у Гезлеве, сучасній Євпаторії, та турецьку провінцію – еялет з центром у Кафі. До складу провінції входило ціле південне побережжя півострова з такими містами, як Ак-Яр, тепер Севастополь, Балаклава, Мангуп, Алупка, Ялта, Алушта, Судак, Керч, Єні-Кале). Згідно з переписом населення Кримського ханства 1666–1667 рр. (його дані записав у своїх мемуарах турецький мандрівник Евлія Челебі) на 187 тисяч кримських татар і 20 тисяч вільних представників інших національностей (вірмени, греки, євреї, караїми) припадало 920 тисяч невільників, в основному, для даного часу; українців. Іншими словами, близько чотирьох п'ятих населення Кримського ханства були українці. Аналогічним було, мабуть, становище у турецькій частині Криму. Ще іншими словами – в абсолютних числах у другій половині XVII ст. в Криму було більше українців ніж тепер.

З етнодемографічної точки зору про український Крим можна говорити вже в другій половині XVII ст. Про антропологічні наслідки я вже згадував. Були й культурно-ідеологічні. Цей же Евлія Челебі згадує, що в Акмечеті (сучасному Сімферополі) були дервіші, мусульманські ченці, які розповідали йому про Марію, матір "пророка

козаків" Ісуса. Очевидно, такі розмови мали дуже мало спільного з ортодоксальним ісламом, для якого жінка просто не має душі.

Хоча побоювання революції рабів, здається, існували в тогочасному кримському суспільстві, до такого вибуху не дійшло. Не доходило не лише тому, що основна маса невільників (крім тих, які пішли шляхом добровільної ісламізації та тюркізації – це робило потурнаків негайно вільними) була дуже сильно пригноблена, їх часто довго тримали в кайданах, але й тому, що також для тих, які не відцуралися – в першому поколінні – свого народу і своєї віри шлях повернення в Україну або до об'єднання з нею практично майже завжди був зачинений.

Як би не підходити до проблеми чотирьох п'ятих українського населення Криму в другій половині XVII ст., навіть враховуючи його обмежені можливості репродукції в кримських умовах, то виходячи з етносоціологічної точки зору майже не підлягає сумніву, що через деякий час українці, колишні невільники, разом з тумами-метисами повинні б утворити якусь окрему етнічну спільноту з збереженими українськими фізичними та духовними прикметами, з бажанням встановити такі чи інші контакти з своєю батьківщиною–Україною. Політичні обставини були дуже мінливі й були періоди, як раніше за гетьмана Богдана Хмельницького, а пізніше за гетьмана Петра Дорошенка, коли стосунки України з Кримом були менш-більш нормальними і коли до сформування такої спільності з вимушених емігрантів та їх нащадків могло дійти.

Однак короткозора, якщо не просто по-жорстокому тупа і обмежена політика, в першу чергу, Запорозької Січі та її деяких керівників (хоча б, Івана Сірка, довголітнього кошового, постійного здобичника, що організовував грабіжницькі рейди на Крим, в Буджак – і за це, без достатніх підстав, як на сьогодні виявляється, був проголошений некритичною українською історіографією козацьким лицарем, яким він ніколи не був), кинула кримських українців, оголошених зрадниками, в обійми ісламізації та тюркізації.

Літопис Самійла Величка під 1675 р. розповідає такий епізод. Іван Сірко під час одного з своїх наїздів на Крим вивів з тої невеликої частини, яку він грабував, сім тисяч невільників та колишніх невільників-українців для повернення в Україну. По дорозі на

Запоріжжя Сірко влаштував підступну "перевірку" виведених людей – три тисячі з них (серед них також туми) зголосилося, що вони повернуться в Крим, бо там "міють уже свої осідлиська і господарства і для того там лучше себі желають жити, нежелі в Русі, нічого своєго неімущи". У відповідь на таку відверту заяву Сірко наказав спершу їх відпустити, а потім усіх вирізати (С.Величко. Летопись событий в Югозападной России в XVII-м веке. – Т.2. – Київ, 1851. – С.376-377). Можна собі уявити, який відгомін мав такий "патріотичний вчинок" козацького лицаря в українському середовищі Криму. Опинившись між молотом і ковадлом, українці Криму – ті, яким вдалося стати вільними і здобути "своє осідлиська і господарства", поповнили ряди ісламізованих і тюркізованих, поступово розчинившись у панівних – турецькій та кримськотатарській – націях.

Грубо, але відверто кажучи – шанс українізації, хоча б часткової, Криму було ліквідовано одним махом зусиллями самих українців.

У XVIII ст. кількість рацій на Україну значно зменшилася – помітно зменшилася питома вага українських невільників чи колишніх невільників. Шляхи повернення в Україну відкривалися рідко; становище рабів же ж, навіть звільнених, далі було дуже важким. Слова сучасника (Б.Хмелевського) з другої половини XVIII ст.: "старі ходять від хати до хати старцюючи, часто вмирають по вулицях від голоду. Невільникам часто кажуть женитися і в цей спосіб шлях до волі їх загороджено і дітей їх продають або бісурманять" (B.Chmielewski. Nowe Ateny albo Akademia wszelakiey scyencyi pełna... Ч.4. – Львів, 1765. – С.427).

У зв'язку з зменшенням кількості рабів та з великим попитом на робочу силу в Криму, вже з середини XVIII ст. там з'являються вільнонаймані українські селяни, як на сезонних роботах, так і на постійно. Часто це були вихідці з так званої Ханської України, тобто Єдисану (території між Дніпром, Богом та Дністром), в якому від середини XVIII ст. чимраз густіше виникали українські села спершу з втікачів з Правобережжя, де панувало жорстоке польське кріпацьке гноблення. Постійно до Криму заглядають, вже цілком мирно, січовики з Січей, розташованих на татарській і турецькій територіях – з Олешківської Січі, з Слободзеї. До Криму потрапляли також політичні емігранти з мазепинців та прихильників гетьмана

Пилипа Орлика, який орієнтувався, без великих зрештою досягнень, на турецьких султанів. Зростала кількість українських купців-чумаків, що сезонно навідувалися в Крим з своїми валками.

З остаточним захопленням Криму Російською імперією (після ліквідації Кримського ханства у 1783 р.) до Криму напливає чимраз більше українського селянства. Це або кріпаки, яких російські землевласники спроваджують в Крим, де поміщики отримували чи купували великі земельні наділи – або втікачі від кріпацтва, яким напівлегальним шляхом вдавалося прорватися на Крим і там пустити коріння на землях, залишених кримськими татарами. Крим пережив дві велетенські хвилі татарської еміграції до Добруджі та до Туреччини. Першу – в кінці XVIII ст., другу – після Кримської війни (міграція 1860-1861 рр.), коли різко посилилося переслідування татар, звинувачених російською адміністрацією у зраді на користь Туреччини. Ще на початку XIX ст. (у 1802 р.) козаки-українці та поміщицькі селяни – правда, в невеликій, але вже статистично вловимій кількості – були в Акмечеті (тепер Сімферополь), Карасубазарі (Білогірськ), Бахчисараї, Гезлеве (Євпаторії), Кафі (Феодосії), Керчі, Мангупі, їх поселювали також окремими слободами (Підгородна, Ізюмська, наприклад). Кількість селян – та й українських поміщиків (зокрема з Полтавщини) – різко збільшилися напередодні та після закінчення Кримської війни. У 1856 р. в Крим масово втікають кріпаки-селяни Верхньодніпровського, Катеринославського повітів, потім також інших повітів Херсонської, Харківської, Полтавської, Чернігівської, Курської губерній. На дорогах ставили військові застави, що зводили справжні бої (було чимало вбитих) з селянами, які рушали в Крим селами, повними сім'ями, з усім пожитком. Ця міграція відбувалася внаслідок поширення чуток, що в Криму, в зруйнованих містах, прописуватимуть також втікачів з України. І хоча основну масу селян-кріпаків завернули додому, частині вдалося прорватися в Крим, де вони, зрештою, могли розраховувати на допомогу земляків, які закріпилися в Криму раніше. Вже у 1855 р. більшість міського населення в Сімферополі були українці (це я цитую тогочасних російських авторів Корабльова і Сірякова, які у 1855 р. видали в Петербурзі путівник "Крым с Севастополем, Балаклавою и другими его городами"). Відомості про

сімферопольський некрополь XVIII ст., опубліковані на початку XX ст. кримським українським істориком А.Маркевичем, підтверджують ці дані антропонімічним матеріалом. Описуючи севастопольський ринок кінця XIX ст., російський письменник К.Станюкович писав, що мова на ньому "звучала мягким тоном малороссийского акцента" (оповідання "Втеча", події 60-х рр. XIX ст.). Подібних спостережень, що говорять про сильну українську стихію в Криму XIX ст., є багато. Поки що не вдається всі ці відомості підтвердити статистично, бо, як відомо, російська статистика практично не відрізняла малоросів від великоросів, а в тих нечисленних випадках, коли це робила, дані були явно фальсифіковані. Вже в кінці XIX ст. з українського кримського середовища почали виходити громадсько-політичні та культурні діячі. Одним з найвидатніших був Іван Липа, що народився в Керчі у 1865 р., письменник, видавець, політичний діяч, співавтор програми "Братства тарасівців" (1893 р.), яке слушно чи неслушно вважають першою східноукраїнською організацією націоналістичного напряму. Видатного українського історика-кримознавця кінця XIX ст. Арсенія Маркевича я тільки що згадував. Про організоване українське суспільно-політичне життя в Криму до часів революції 1905–1907 рр., однак, не могло бути мови – принаймні досі не вдалося знайти переконливих доказів його існування. Утиски царату були надто сильні; в таких умовах український національний рух в Криму, навіть у чисто культурному плані, розвиватися не міг.

Становище помітно міняється під час та після революції 1905–1907 рр. Українське суспільно-політичне і культурне життя (правда, далі неофіційне, напівлегальне) концентрується у Сімферополі та Севастополі. У 1905-1906 рр. у Сімферополі виник гурток українських соціалістів-революціонерів; у Севастополі ще до 1905 р. було утворено гурток "Кобзар" на чолі з директором державної жіночої гімназії В'ячеславом Лещенком. У севастопольському гуртку основну роль грали офіцери-українці Чорноморського морського флоту. (Флот комплектувався, в основному, з українців – їх кількість в період між революціями 1905 та 1917 рр. доходила до 75 %). Українці Криму отримують власну українську пресу – в сімферопольській газеті "Тавричанин" був постійний окремий відділ "Українцям".

До того як перейти до висвітлення питання про український

національний рух в Криму 1917-1918 рр., яким я закінчуватиму своє повідомлення, хочу коротко зупинитися на місці Криму в українській геополітичній структурі.

Інтеграція Криму з Україною почала здійснюватися з моменту ліквідації Кримського ханства. Таврійська область, пізніше губернія, охоплювала до 1917 р. не лише півострів, але і три великі повіти сусідньої Степової України, заселені майже виключно українцями. Для півострова ці повіти відігравали роль сільськогосподарського тилу. Інтеграція здійснювалася не лише економічним, але й політично-адміністративним шляхом. В період існування Новоросійського генерал-губернаторства (з 1797 р.) Крим взагалі опинився, так сказати б, в "українському оточенні". До складу генерал-губернаторства увійшли, крім Таврійської, також Херсонська і Катеринославська губернії, в один час (до 1842 р.) ще й Кубань – Область Чорноморського війська. Тому не було нічого дивного в тому, що з моменту утворення Центральної Ради вона розглядала Крим як потенційно складову частину України. Згідно з ухвалами Українського національного конгресу 19 квітня 1917 р. було встановлено норму представництва від Таврії до Центральної Ради – 3 члени. Серед членів Центральної Ради був представник від кримських татар Ю.Дежур Журов. Центральна Рада призначила свого комісара для Таврії у Сімферополі. Як згадує у своїх спогадах Михайло Грушевський, на З'їзд народів колишньої Російської імперії, що проходив у Києві 8-16 вересня 1917 р., "з Криму прибула особливо велика їх (мусульманського Криму. – Я.Д.) делегація, незвичайно горнулась до українського руху і викликала гаряче спочуття українців" (М.Грушевський. Спомини. – Київ. – 1989. – № 11. – С.140). 7 листопада 1917 р. у Києві було утворено Крайовий комітет для охорони революції на Україні, який поширив свою владу на дев'ять губерній, включаючи Таврійську (цікаво, що до цього комітету, підпорядкованого Центральній Раді, увійшли також представники російських більшовиків, визнаючи, таким чином, підпорядкування Криму Києву).

Великі зміни відбувалися у самому Криму. У Сімферополі після Лютневої революції відбулися збори української інтелігенції (понад 200 чоловік), на яких було утворено Сімферопольську українську

громаду. Її очолив викладач гімназії Клименко. У складі Залогової (гарнізонної) ради солдатських депутатів було утворено українську секцію для культурно-освітньої роботи. Виник Український військовий клуб ім. гетьмана П.Дорошенка (головою клубу став офіцер Мацько). 24 травня 1917 р. у Сімферополі відбулося величаве Шевченківське свято, в якому взяло участь близько 15 тис. осіб, делегації з Феодосії, Севастополя, від Чорноморського флоту. В цей же день з українізованих частин Сімферопольського гарнізону (вони налічували 10 тис. чоловік на 30 тис. всієї залоги) було утворено Перший український сімферопольський полк ім. гетьмана П.Дорошенка, що зайняв окрему казарму, вивісивши на ній синьо-жовтий прапор. Під час виборів до Сімферопольської міської ради 1917 р. українці висунули своїх кандидатів і провели до складу міської ради трьох радних-українців.

В Севастополі після Лютневої революції гурток "Кобзар" вийшов з підпілля. У березні 1917 р. він провів перші збори українських моряків. Почався рух за українізацію Чорноморського флоту. У квітні 1917 р., на других зборах, було утворено Українську чорноморську громаду на чолі з В.Лещенком, про якого я вже згадував. Українська чорноморська громада мала свій центр в будинку Уніон-банку на головній вулиці Севастополя. У громаді працювали військова, просвітня, агітаційно-пропагандистська та господарська секції, в яких дуже активну участь брали вищі рангом офіцери флоту. До кінця квітня українські корабельні ради або гуртки виникли майже на всіх кораблях флоту, в сухопутних частинах Севастопольської морської фортеці, в частинах морської авіації. У липні 1917 р. першим підняв український прапор міноносець "Завидний".

Після проголошення Української народної республіки III універсалом (19 листопада) майже половина кораблів флоту вивісила української прапор, у Севастополі відбувся військовий парад.

1917 р. починають в Криму виходити українські книжки. У Сімферополі виникло українське видавництво "Атос", що видало, між іншим, драматичний твір-комедію В.Товстоноса "Товариш Пролітайло"; у Феодосії було надруковано брошуру П.Нечипоренка "Про стародавню Русь". У наступному, 1918 р., в Сімферополі

побачили світ "Пісні та вірші" Д.Ткаченка. Українських видань в Криму в цей час було більше.

Весь український громадсько-політичний, військовий та культурний рух натрапляв на страшну протидію російських шовіністичних кіл та зрусифікованої верхівки деяких національних меншостей. З іншого боку, він користувався підтримкою кримських татар, білорусів, грузинів. При українській допомозі дійшло до утворення в Сімферополі татарського куреня під командуванням поручика Ібрагімова.

Як відомо, в кінці грудня 1917 р. – на початку січня 1918 р. більшовицькі заколотники почали захоплювати територію Криму, зміцнюючи своє панування жорстоким терором, який коштував життя десяткам тисяч невинних людей. Жертвами терору стали також українські громадські та культурні діячі.

Хоча Центральна Рада в перші місяці своєї діяльності займала не завжди послідовну позицію, в остаточному результаті вона не відмовилася від цієї території та від Чорноморського флоту. 22 грудня 1917 р. в Києві було утворено Генеральний секретаріат морських справ, перетворений 1 березня 1918 р. на Морське міністерство. Ще раніше, 14 січня 1918 р. колишній російський Чорноморський воєнний флот, а також торговельний флот було проголошено флотами Української народної республіки. У квітні 1918 р. Центральна Рада устами міністра закордонних справ оголосила, що Крим становить частину України. В середині квітня 1918 р. військова кримська група полковника Павла Болбочана (виділена з Запорозького корпусу генерала Натієва) почала наступати на червоний Крим. 20 квітня група прорвала більшовицький фронт на Сиваші, 22 квітня зайняла Джанкой, 25 квітня – Сімферополь, поваливши там владу Раднаркому Кримської радянської республіки і захопивши в полон Штаб оборони республіки. Цього самого дня Гордієнківський кінний полк зайняв Бахчисарай. 29 квітня Чорноморський флот у складі 3 бригад лінійних кораблів, 1 бригади крейсерів, 1 бригади гідрокрейсерів, дивізії міноносців і 22 підводних човнів підняв український прапор.

Однак під натиском німців, що почали окупувати Крим, українські війська були змушені вийти з Криму.

Гетьманський уряд, незважаючи на свою велику залежність від німецької військової влади, не думав відмовлятися від Криму. В такому дусі діяли представники Української держави в Криму – контр-адмірали Михайло Остроградський-Апостол (травень-червень 1918 р.) та В'ячеслав Ключковський (з червня 1918 р.). У липні 1918 р. в Києві було утворено Комітет Степової України з завданням підготувати інтеграцію Криму. Місцевий кримський уряд, що також опирався на німецьку збройну силу (уряд ген. Сулеймана Сулькевича, білоруського татарина за походженням), проводив різко антиукраїнську політику, намагаючись захопити ті три повіти континентальної України, які раніше входили до складу Таврійської губернії. Після митної війни та фактичної блокади, проведених з українського боку, С.Сулькевич змушений був капітулювати. Внаслідок українсько-кримських переговорів у Києві (вересень 1918 р.) було опрацьовано прелімінарний договір про входження Криму до складу Української держави з збереженням внутрішньої автономії, територіальної армії, власної адміністрації, з статс-секретарем для справ Криму в кабінеті міністрів України. 11 листопада 1918 р. німці передали рештки Чорноморського флоту (1 лінійний корабель, 1 гідрокрейсер, 7 міноносців) Україні. 16 листопада в Криму, за погодженням з українською стороною, було утворено новий уряд на чолі з караїмом Соломоном Кримом.

Дальші події в Україні та Криму зруйнували ті політичні й економічні зв'язки, які починали встановлюватися і зміцнюватися. Вони відбилися трагічно також на становищі українців в Криму. На Крим насувалися нові хвилі білого та червоного терору...

Недаремно я зупинився докладніше на подіях 1917-1918 рр. Мені здається, що тут відчутні деякі аналогії з подіями в сучасному Криму. Можливо, вивчення цих подібностей допоможе в боротьбі за рівноправність українського населення Криму, кількість якого досягне незабаром 1 млн. чоловік.

Кінчаючи своє повідомлення, постараюся відповісти, хоча б поверхово, на питання скільки, все ж таки, могло бути українців у Криму напередодні революцій 1917 р. Про фальсифікаторство російської дореволюційної статистики я вже згадував – та фальсифікаторська лінія відносно статистики Криму продов-

жувалася також у радянський час. Попробую застосувати метод ретроспекції, виходячи з даних перепису 1926 р. За офіційними даними цього перепису, в Криму на 714 тис. населення мешкала 301 тис. росіян (42%), 77 тис. українців (близько 11 %), 179 тис. татар (25%). Відомо, однак, як з Криму, так і з інших регіонів тогочасної РРФСР, що кількість українців та білорусів у 1926 р. на суміжних до України та Білорусії територіях штучно сильно зменшували. Корективи, внесені демографічною статистикою, припускають, що в Криму в цей час мешкала приблизно однакова кількість росіян та українців – по 180-200 тис. чоловік (тобто, приблизно по 26 %). Треба думати, що співвідношення національностей Криму не дуже змінилося протягом першої Світової війни і так званої громадянської війни. У 1913 р. в Криму мешкало близько 730 тис. осіб; якщо вважати, що й тоді українців було яких 26 %, то загальна їх кількість становила біля 190 тис. Очевидно, що ці підрахунки вимагають перевірки (якщо вона можлива), але мені здається, що цифри відповідають тогочасним реаліям.

Які можна зробити висновки з того, що я говорив про етнічну, а частково й політичну історію українців Криму так званого дорадянського періоду?

По-перше, починаючи з періоду існування давньої Київської держави та ще й раніше мешканцями Криму завжди були українці та їх безпосередні предки руси.

По-друге, у XVII ст. в Криму склалася така етнодемографічна ситуація, що українців на півострові було у 3-4 рази більше кримських татар і турків. Невміння тогочасної української сторони будувати відносини з Кримом на реалістичних підставах, а також байдужість до долі українців-невільників та колишніх невільників стали основною причиною того, що в Криму ще тоді не сформувалася багаточисельна за складом українська спільнота. Цей висновок має цілком актуальне політологічне значення для нашого часу. Непродумане ставлення до російськомовних прошарків українського населення може не лише закрити шлях до їхнього – та їхніх дітей – повернення в лоно української нації, але й перетворити цю етнолінгвістичну групу в байдужу або й ворожу до українства. “Caveant consules ne quid res publica detrimenti capiat” – говорив колись

Ціцерон. Тому хай справді "пильнують консули, щоб республіка не зазнала якоїсь шкоди".

По-третє, національні переслідування з боку російської адміністрації та шовіністичних кіл російського суспільства в Криму стали причиною денаціоналізації основної маси українського населення Криму. Однак, незважаючи на це національне гноблення, сприятливі обставини революційних років 1917-1918 довели до спалаху національної свідомості і культурного руху серед українців Криму, для придушення якого було застосовано засоби червоного і білого терору.

І, врешті, останній висновок: історія українців Криму як важлива і незвичайно актуальна дослідницька проблема вимагає поглибленого вивчення в наш час. Такі дослідження можуть допомогти зламати не лише панівні зафальшовані стереотипи, але й зруйнувати ті перешкоди, які стоять сьогодні на шляху українського національного відродження Криму, на шляху, в кінці якого вже справді шануватимуть як права людини, так і права народів та націй. Також української нації в Криму.

Жовтень 1991 р.

УКРАЇНСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ І НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШОСТІ

Своїм виступом я хочу довести до вашого відома узагальнені результати моїх етносоціологічних досліджень про національні меншості на Україні, які я започаткував кілька років тому. В останній час вони відбилися моєю участю в дискусії, що виникла у Всесоюзній етносоціологічній школі – її засідання було присвячене темі "Етносоціологія і нове мислення в національній політиці" (Львів, грудень минулого року) і в опублікованих тезах доповіді "Українські суспільно-політичні рухи та національні меншості", що була в програмі чергової Всесоюзної наукової сесії, присвяченої підсумкам польових етнографічних і антропологічних досліджень (Алма-Ата, травень цього року).

Проблематика дуже широка, і в мене є можливість зупинитися більше в тезовому, як у доповідному плані лише на кількох, на мою думку, важливих питаннях, а саме:

1. Джерела вивчення проблеми.

2. Чи Україна справді багатонаціональна республіка?

3. Апаратна тактика відносно українського відродження і національних меншостей.

4. Стрижнева національна проблема України: протиріччя між корінною українською нацією і російською меншістю.

Готувався я також виступити з інших питань (наприклад, національні програми партій, кримськотатарське питання – зокрема в зв'язку з проектами утворення Республіки Тавриди, єврейське питання), які я досліджував уже раніше як в етносоціологічному,

так і в історичному планах. На щастя, про ці питання у нас передбачені окремі повідомлення.

Отже, за порядком.

1. **Джерела вивчення проблеми.** Етносоціологічні дослідження передбачають комплексне використання всіх можливих джерел, у даному випадку всіх мас-медіа, від преси, офіційної та неформальної (зокрема, преси самих національних меншостей), до телебачення, радіопередач включно; важливе джерело – програми і декларації різних партій, об'єднань, цілком зрозуміло – товариств національних меншостей, виборчі програми груп і осіб. Дуже потрібне соціологічне анкетування, яке, в плані етносоціології, практично майже не використовується або його результати не публікуються (у нас в Україні немає незалежних або, хоча б, напівофіційних соціологічних центрів). Етносоціологія використовує не лише інформацію, але й дезинформацію (це дуже важливо, наприклад, для висвітлення питання про апаратну тактику), тобто, поруч з вірогідними також і невірогідні джерела, які при критичному насвітленні дають, все ж таки, дуже цікаві відомості. Весь цей комплекс джерел повинен би скласти банк даних про національні меншості України. Діяльність єдиного на Україні, умовно кажучи, наукового центру – відділу етносоціології (може я недокладно називаю, але суть саме така) Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР у Києві – у цьому плані розчаровує. Банку даних у ньому немає і його підготовка найближчим часом не передбачається. Дуже хотілося б, аби Центр національних відносин, який створюється тепер в складі Академії наук УРСР, пішов іншими шляхами.

Хочу присвятити кілька слів основному джерелові дезинформації про етнічні відносини на Україні – державній статистиці. Ми якось звикли до того, що заяви про фальшиву економічну статистику сприймаємо нормально – просто її фальшивість та підтасованість показало звичайне сучасне непривабливе життя, а заяви про фальсифікацію етнічної статистики, особливо партапарат, зустрічає шумом і гамом, як це було не так давно, 29 травня, у Верховній Раді УРСР, коли виступав Д.Павличко, викладаючи свою програму. Питання про фальшування етнічної статистики не нове. Сьогодні про статистику 1926 р. говорять як про еталон порядності – тогочасні

матеріали свідчать, що фальшували (зменшували кількість українців і білорусів) у всесоюзному масштабі. Фальшування сталінської статистики для того, щоб приховати геноцид по відношенню до української нації, відоме. Фальшування статистики продовжується досі; механізм цих махінацій і їхня мета – також відомі. Серйозні сигнали про фальшування перепису 1989 р. надходять з усіх усюдів. Контрольного джерела, очевидно, немає (сліди замітати навчилися), але існують методи демографічного прогнозування, згідно з якими кількість основної національної меншості – росіян – на Україні (за переписом 1989 р. їх нібито понад 11 млн.) завищена, принаймні на 3,5 млн. Так що фальсифікація ведеться масово. Якщо до цього додати ще наявність криптонаціональностей – українців, євреїв, німців, поляків – що, в основному, зі страху приховують свою справжню національність і записуються росіянами, то це дає ще близько 1–1,5 млн. осіб. Це ті дані, які видають підрахунки на ЕОМ з врахуванням, очевидно, динаміки національних міграцій в межах цілого Радянського Союзу.

Важливе завдання стоїть перед Українською республікою, якщо вона буде справді суверенною: провести під контролем громадсько-політичних організацій об'єктивний і вірогідний всеукраїнський перепис, бо лише після цього ми зможемо знати справжнє співвідношення корінної нації і національних меншостей. До речі, в наш час вся статистична інформація (докладніше – дезинформація) подається анонімно, без прізвищ відповідальних осіб. Треба кінчати з цим бюрократичним камуфляжем.

2. **Чи Україна справді багатонаціональна республіка?** Епітетом "багатонаціональності" особливо ловко жонглюють апаратники різного рангу. Л.Кравчук налічив на Україні понад 100 національностей, В.Івашко – лише близько 90, Кримський обком – вже 110, донецький – 116. Якщо говорити про Радянський Союз в цілому, то прикметник "багатонаціональний" цілком на місці. Справді, на території Союзу є десятки національностей, основне і корінне місце проживання яких – територія імперії. Сліпе перенесення цього прикметника (не без задньої думки, очевидно – про це далі) на Україну виявляється абсолютно безпідставним.

На Україні основною і корінною нацією, по праву і згідно з

історичним минулим, є українська. На право вважатися корінними на території сучасної УРСР можуть фактично претендувати ще дві національності – караїми та кримські татари. Формування їх в національності проходило на цій території. Всі інші національності є мігрантами (хочу підкреслити, що в цей демографічний термін я не вкладаю жодного образливого відтінку) – за, правда, невірогідною статистикою, це, в першу чергу, росіяни, далі, по нисхідній, з тих націй, що перейшли 100-тисячний бар'єр: євреї, румуни і молдавани (їх я вважаю однією національністю; можливо їх разом на сьогодні вже більше, ніж євреїв, тим більше, враховуючи панічну еміграцію останніх), білоруси, поляки, болгари, угорці, греки. Отже, разом 8 національностей. Мабуть, до 100-тисячного бар'єру наближаються або в недалекому часі наблизяться кримські татари (перепис 1989 р. налічує їх на Україні 44 тисячі, але це явно фальшована цифра). Остаточно: 9 національних меншостей, які реально, переважно, однак (крім росіян і євреїв), лише регіонально визначають етнічне обличчя України. Де тут багатонаціональність республіки?

Для того, аби замаскувати, що деякі національності є мігрантами, було придумано теорії про "особливі" національності, якісь сепаратні від основного національного ядра своїх народів. Такими сепаратними національностями було проголошено болгар і греків. Я не буду торкатися цих антинаукових "теорій", їх безпідставність очевидна.

Висновок: Україна є республікою корінної української нації, поруч з якою її заселяють національні меншості, що, одночасно, майже всі (крім кримських татар і караїмів), є етнічними групами своїх націй, основне ядро яких розташоване за межами України. З якої б точки зору не підходити, про багатонаціональність (чи багатокультуровість – це західний термін, у нас же всі специфічні культури були запрасовані 70-річною імперською праскою) у повсякденному (паралель: Радянський Союз) розумінні не може бути й мови.

Ще одне зауваження. Як ви знаєте, у Російській федерації відбуваються прямо протилежні консолідаційні процеси. Широко вживається термін "россияне". Я не буду зупинятися на тому, наскільки він оправданий, але консолідаційна його мета безсумнівна. На Україні ж апарат намагається роздрібнити народ республіки по

національних шухлядках, висуваючи термін "багатонаціональна". Очевидно, що кому вигідно.

3. **Апаратна тактика відносно українського відродження і національних меншостей.** Вибух національних конфліктів та національного невдоволення у всесоюзному масштабі захопив апарат зненацька; треба думати, частина апарату справді наївно вірила в сталінську дружбу народів. За багатовіковим імперським (не тільки специфічно російським) рецептом було застосовано принцип "divide et impera" – "поділяй і пануй". Чи цей рецепт дасть дивіденди – треба сумніватися.

Для українського апарату розвиток подій також був досить несподіваний, хоча принцип "поділяй і пануй" застосовується тут 50 років і любовно було виплекано образ внутрішнього ворога: бандерівського бандита з закривавленим ножем в зубах (бо в руках у нього автомат і граната). Ділити треба було на західних і східних українців.

Тривожно стало, коли надії не виправдалися. Що вони не виправдовуються, стало ясно після виходу в світ перших програм і декларацій українських політичних партій і організацій. Не підлягає сумніву, що установчий з'їзд Руху, на якому були представники 13 національностей, де утворено Раду національностей на чолі з вірменином – стали каталізатором. Відповідь апарату чисто бюрократична – не вирішення національних проблем, а утворення нових бюрократичних структур: відділів національних відносин в ЦК, обкомах, облвиконкомах, комісій для міжнаціональних справ, національної політики при Верховній Раді. Почалися наради на рівні ЦК, міністерств (наприклад, культури, виїзди секретарів ЦК "в поле" для "вирішення національних проблем" (наприклад, Єльченка до Одеської, Львівської областей) і т.п. Про фаховий рівень кадрів, що займаються цими питаннями, можна судити хоча б по тому, що колишній завідуючий відділом національних відносин ЦК володів лише однією мовою національної меншості, російської, і шкутильгаючи, державною мовою України. Тепер він очолює одну з найважливіших комісій Верховної Ради УРСР і підучує українську мову. Такі люди намагаються вирішувати проблеми "багатонаціональної" республіки.

Якщо українські партії та інші громадсько-політичні організації (я не буду їх деталізувати; у більшості кардинальних питань, що стосуються національних меншостей, у них практично єдина платформа) висунули програму **українського національного відродження**, то апарат, зі свого боку, висунув і докладно опрацював програму **антиукраїнського антивідродження.**

Це дуже просто довести на прикладі, як формувались шкали пріоритетів. В організаціях національно-визвольного спрямування: перше і єдине – вирішення українського питання з одночасною боротьбою за рівноправність всіх національних меншостей.

В апараті триступенева драбина:

на першому щаблі – промосковський апарат плюс російська меншість;

на другому щаблі – п'ята колона з національних меншостей, тих, що хоча б частково погодяться увійти до інтерфронту;

на третьому щаблі – українське населення, але лише те, покірне.

Решта українців – внутрішній націоналістично-сепаратистичний ворог. Кілька зауважень у зв'язку з апаратною шкалою пріоритетів.

Верхівка драбини, перший щабель – дві складові частини: апарат і російська меншість. Апарат. Москвоцентричність київського ультраконсервативного апарату не вимагає доведення. Тому що цей апарат явно орієнтується на Москву М.Горбачова, а не на Москву Б.Єльцина, він намагається з усіх сил втягнути Україну в міжнаціональний конфлікт з Російською федерацією. Виходить, що не українські націоналісти штовхають український народ до конфронтації з *россиянами*, а робить це київський москвофільський апарат. Що українській нації конфлікт з великою російською нацією цілком не потрібний – це ясно, але номенклатурі це байдуже.

Відносно апарату недавно почали пропагувати примхливу ідейку, що він, мовляв, не російський, не москвоцентричний, а такий собі понадшаціональний, ледве чи не космополітичний. Незрозуміло, на чию наївність розрахована ця ідейка – апарат же ж служить не Китайській і не Американській імперіям...

Друга складова частина першого щабля драбини – **російська меншість**. Якщо ви стежите за діяльністю національних (або міжнаціональних) відділів при різних органах КПУ, послушної їй

адміністрації, то ви легко можете помітити одну деталь. На міжнаціональні наради, майже як правило, не запрошують представників російської меншості. В очах апарату російська меншість не (як не абсурдно це звучить) меншість, а панівна... ну що? Панівна етнічна верхівка. Отже, згідно з ідеологією апарату, не українська більшість має верховодити на Україні, а має продовжуватися й на восьмому десятиріччі панування неукраїнської меншості.

Для цього серед російської меншості розповсюджують різні провокаційні чутки, листівки, газетки (цим, зрештою, займається не лише апарат, але і його підручні, від чорносотенних монархістів до, нібито, "лівих" російських анархо-синдикалістів). Дві "ідеї" пробиваються з цього багатоголосого хору: перша – "мы государство по кусочкам собирали, сгребали, а теперь украинцы хотят, использовав нас, русских, разорвать нашу единую и неделимую державу"; друга – "украинцы будут резать, вот что они делают на Западной, уже сейчас выгоняют с работы только за то, что русские". До цього останнього наклепу, як відомо, приклали свою руку навіть дуже високопоставлені апаратники.

Співчуваю російській меншості на Україні. Політика апарату загнала її в глухий кут і заганяє далі. Я далекий від думки, щоб всю російську меншість вважати антиукраїнською; якщо хтось торочитиме мені таке, я відверто скажу: "Брехня!". Але ми маємо справу з антиукраїнською коаліцією апарату, чиновників москвоцентричних супермонопольних відомств, шовіністичної касти відставників, частини інтелігенції, що найкраще почуває себе в ролі колонізаторів. Ці люди безвідповідально хочуть загнати цілу російську меншість в становище білих Південної Африки, оточених ворожим чорним морем.

Для російських меншостей склалося дуже грізне становище в усіх республіках у зв'язку з законом про вихід – чи, як влучно назвали грузини, про невихід – з Радянського Союзу. Закон протиставляє фактично панівних 10 відсотків населення дискримінованим (бо позбавленим волі вирішувати свою долю) 90 відсоткам. Чи 10-відсоткова сила здатна втримати імперію, треба глибоко сумніватися. А імперська допомога, як ми бачимо на прикладі Закавказзя, Середньої Азії чи далекої Туви, завжди приходить запізно.

Та, правда, Москву ніколи не зворушували жертви навіть з-поміж власного російського народу. З іншого боку, я цілком не певен, що російська меншість захоче бути слухняним заложником в руках Москви. У Латвії флірт Москви навіть з російською набагато більшою меншістю не вдався.

Другий щабель – національні меншості. З їх верхівки, яку завзято бюрократизують при допомозі легально забезпечених платними посадами керівництв товариств, намагаються створити войовничу антиукраїнську п'яту колону. "Ми за інтернаціоналізм" – лунає з рупорів апаратної пропаганди, "але без українців" – додають вже тихіше ці ж пропагандисти. Тепер апарат ллє крокодилячі сльози над національними меншостями: "Ми не помічали, як ви страждали". Говорять ті, які насправді все помічали, бо це був їх посадовий обов'язок. Київські емісари, зустрічаючись з керівниками національних товариств, з національними громадами, підсилюють всіма засобами спротив проти державної української мови, проти національної символіки, лякають українським гнобленням, хоча за 70 років є досвід якраз російського гноблення. Фабрикуються чутки про українські (не російські – як в Росії) погроми, нацьковують євреїв, болгар, румунів і молдаван на українців. Апарат в значній мірі складається з людей, що національну ненависть пропагують в Криму, Донбасі, Дніпропетровську, на Одещині (підтримуючи ідею Новоросійської республіки), на Закарпатті. А як же ж зі справедливими вимогами національних меншостей? Апарат пропонує їх задовольняти лише за ціну вступу до антиукраїнського інтерфронту; національні ж меншості задовольняють їх самі, явочним порядком, часто при допомозі українських громадсько-політичних організацій. О горе!

Третій щабель – покірне українське населення. Тут жодні вимоги не задовольняються, бо покірне населення, "верные малороссийские казаки", жодних національних вимог не висуває. Одне лихо, що цих покірних стає чимраз менше. Відблисків кривавого терору в минулому вже не вистачає, щоб навести, як то тепер часто лунає, "дисципліну".

4. **Стрижнева національна проблема – протиріччя між корінною українською нацією і російською меншістю.** Це не є стрижнева питомо українська проблема, а стрижнева проблема цілого

Радянського Союзу, від вирішення якої залежить, чи розпад імперії піде англійським чи португальським шляхом. Від фактів нікуди діватись: російська меншість на Україні це тільки меншість, хоча й привілейована. Протягом довгих десятиріч робилося все для того, щоб при допомозі ідей російського месіанізму, російської виключності, російського культуртрегерства, російської революційності роздувати великоросійський комплекс надповноцінності (кажучи просто, російського расизму – це термін московських "Известий"), затоптуючи одночасно в болото всі інші, нібито неповноцінні нації, серед них і українську.

Незважаючи на це, апарат провокаційними методами намагається зміцнювати в російській меншості комплекс надповноцінності й одночасно прищеплювати інші стереотипи мислення: гонимості, ворожого українського оточення, настороженої замкнутості, які, в свою чергу, сприяють виникненню захисної свідомості (південноафриканський синдром). Докази: провокаційні заклики до розправи з "москалями" в листівках нібито Руху, давніше ще й від імені УГС. Відповідні органи з ніг збиваються, а джерела знайти не можуть (ще десять років тому вистачало п'яти так званих антирадянських листівок десь у Львові, й автора знаходили майже зразу). У серпні 1989 р. на військовому полігоні біля Раківця Львівської області військові кінооператори знімають фіктивну демонстрацію і мітинг, над якими видніє гасло "Геть москалів зі Львова і з України". Навіщо це робиться?... І цей апарат не вагатиметься викликати українсько-російську конфронтацію на Україні, розраховуючи на імперське збройне втручання. Тим часом вихід є, звичайний і простий: усунути дисбаланс між панівною агресивною москвоцентричною верхівкою (нагадаю: Донецьк донедавна без жодної української школи, Крим з незабаром мільйонним українським населенням без жодної української школи, в межах республіки лише 50 відсотків українських дітей в українських школах) і дискримінованою українською переважаючою більшістю. Вся проблема вичерпується, коли буде доведено до реальної і повної рівноправності націй, при якій панівна нація буде зведена просто до рівня рівноправної, а експлуатована, дискримінована українська нація та всі позаросійські національні меншості піднімуться до рівня рівноправних.

Закінчую.

Здається всі, крім панівної партії і чорної сотні, вже дуже втомилися від культивування національної ненависті. Національне питання – і міжнаціональні конфлікти – не можна вирішити, доки не буде встановлено реальну рівноправність, ліквідовано національну експлуатацію. Криптонаціональності повинні вільно і безпечно повернутися в лоно своїх народів. В Україні виникає першочергове завдання оперативної етнології: викривати і широко повідомляти про тактику реакційних сил, які шляхом провокування міжетнічних конфліктів хочуть дестабілізувати становище.

Перед нами є можливість обрати дві моделі держави в Україні:

перша – російська держава для малоросів, що гарантує повні національні права лише герренфолькові, з розтоптаним українським національним відродженням і зруйнованим життям національних меншостей;

друга – держава української нації, в якій українська нація виступає гарантом рівноправності всіх національних меншостей.

Майбутнє покаже, яка модель буде здійснена.

Червень 1990 р.

ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ СТЕРЕОТИПІВ

(Перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків: українська точка зору)

Відносини між польським та українським народами завжди були складні, не лише тому, що сусідські відносини рідко бувають добросусідськими, але також тому, що, починаючи з середини XIV ст. (з невеликими перервами), це завжди були відносини підкорювача і підкореного, гнобителя і пригнобленого, експлуататора і експлуатованого. Жодні евфемізми тут нічого не змінять; зрештою, у наведених словах немає нічого непристойного.

Ми живемо в кінці XX ст., коли наукові дослідження про стосунки між народами – чи в плані етносоціології, чи етнополітології – досягли високого рівня розвитку. Тому важливо викласти певні остаточні результати таких досліджень безвідносно до того, чи вони мають (чи не мають) зв'язок з польсько-українськими відносинами.

Основні принципи, які можна вивести з аналізу міжнаціональних стосунків (принципи, що діють і для конкретних польсько-українських відносин) такі:

1. Кожна експансивна держава і нація – це дестабілізуючий фактор в політичному минулому і сучасному.

2. Кожна експансія, незалежно від того, якими мотивами її не виправдовували б, тому що її метою є підкорення чужого народу і захоплення території, на якій він живе, є проявом імперіалізму.

3. Кожен народ, що опинився на становищі завойованого, має право боротися за свою рівноправність як народ і за повноправність території, на якій він мешкає. У випадку, коли боротьба за

рівноправність не дає результатів, народ має таке саме право боротися за повну незалежність.

4. Національно-визвольна боротьба не виникає в умовах цілковитої рівноправності націй. Передумовою її є співвідношення: "нація-гнобитель – нація-пригноблений", "нація-дискримінатор – нація-дискримінований".

5. Методи національно-визвольної боротьби диктує нація-гнобитель; якщо мирні (кажучи з точки зору наближеної до наших часів – парламентські, пасивного опору) способи боротьби не дають результатів, пригноблена нація змушена застосувати збройні методи боротьби. Ступінь і характер пригноблення визначають рівень та інтенсивність боротьби пригноблених.

6. Кожна імперська держава, незалежно від своїх розмірів, незалежно від того, чи її колонії розташовані під боком чи за морями, побудована на підкоренні чужого народу і агресії на чужу територію, має свій початок і кінець. Від політичної мудрості керівників панівної нації залежить, чи розвал імперії кінчається більшими або меншими втратами для колишньої панівної нації.

Якщо представники двох антагоністичних націй, що є у співвідношенні "підкорювач – підкорюваний", у теоретичному плані можуть навіть погодитися на викладені вище принципи у метафізичному плані, то картина різко міняється, коли під абстрактні величини підставляти дві конкретні нації, наприклад, польську і українську.

Постараюся довести це на кількох прикладах, намагаючись, у даному випадку, пояснити, а може й зрозуміти точку зору польської сторони.

До принципу 1 (про дестабілізуючий фактор): Росія і Німеччина протягом століть були дестабілізуючим фактором у Східній та Центральній Європі, бо вони протягом цих же багатьох століть вели експансивну політику. Польща протягом таких самих багатьох століть дестабілізуючим фактором не була, бо... Далі переважно не продовжують і моментально забувають, що Польща у XVII ст. неодноразово сягала по Москву, у XV–XVI ст. по Молдавію, не кажучи вже про Прибалтику, Білорусь, Україну.

До принципу 2 (про підкорення чужих народів): іспанський, англійський, німецький, французький, російський імперіалізми – це

істини зі шкільних підручників. Польської експансії не було, бо Польська держава приносила лише високу культуру, єдино правильну релігію і... Далі знову переважно не продовжують, зокрема про експорт законності й права ніхто не говорить. Нещадну експлуатацію людей, дарів землі, її надр, неуцтво, темноту народам приносили всі інші імперіалізми, лише не польський. Чому обов'язковим елементом культуртрегерства і релігійного месіанізму по відношенні до українців мали бути і були денаціоналізація і віровідступництво – на це відповіді немає.

До принципу 3 (про національно-визвольну боротьбу): норвежці, фінни, греки, різні азійські та африканські народи мали і мають право боротися за рівноправність та повну незалежність; самі поляки мали право боротися за це з Росією, Німеччиною, Австрією. Українці, можливо, мали право боротися за рівноправність і незалежність з Росією – але з Польщею? Вони ж цим руйнували єдину і неподільну Польщу.

До принципу 4 (про рівноправність націй): німецько-французько-італійських конфліктів національно-визвольного типу в Швейцарії не було і вони не передбачаються. Югославія, СРСР розвалилися через гегемоністичні стремління одної – сербської, російської – нації, через подібне розвалилися Османська імперія, Австро-угорська монархія. Українцям, які завжди в імперіях були людьми другого чи третього сорту, проти цієї нерівноправності не можна боротися ні в минулому, ні тепер.

До принципу 5 (про національно-визвольну боротьбу): цілий ряд народів, поневолених раніше, добився своєї рівноправності й незалежності парламентським, парламентсько-збройним або чисто збройним шляхом. Їм це дозволялося і дозволяється, незважаючи на методи, які вони застосовували. Поляки піднімали збройні повстання 1831, 1863 рр., застосовували кривавий терор у 1905-1906 рр., маючи, без сумніву, до цього право. Українці не мали права ні на повстання, ні на терор, ні на парламентські способи боротьби. Може сьогодні частина українофільськи настроєної польської історіографії шкодувати, що в результаті Гадяцької умови 1658 р. не дійшло до утворення Речі Посполитої трьох народів, очевидно, з польською домінацією, але того, що тоді не дійшло до утворення незалежної

Української держави, не шкодує ніхто. Якщо поволі в інтелігентських колах виринає розуміння того, що український народ міг мати підстави для Хмельниччини, то до розуміння того, що він міг мати не лише підстави, але й право на Коліївщину, ще не дійшли. А що говорити про пізніші століття.

До принципу 6 (про початок і кінець імперії): існує дві крайні моделі краху імперій – 1) англійська, з відносно невеликим кровопролиттям і збереженням вже після краху значних економічних і культурних концесій; 2) португальська – з великим кровопролиттям і втратою майже всіх економічних і культурних позицій у колишніх колоніях. Розпад Польщі і як імперії, і як багатонаціональної держави проходив за власною моделлю, в кожному випадку, дуже далекою від англійської.

Чому так складалося і чому в польській державній і недержавній політиці завжди виходило так, що підхід до національних сподівань і прагнень польського й інших народів був один, а до таких самих надій і поривів українського народу був діаметрально протилежним? Чому в аналогічних ситуаціях діяли два різні алгоритми мислення, працювала подвійна бухгалтерія, намагатимуся показати далі.

Польська політична (і, в значній мірі, політично-державна) доктрина належить до найконсервативніших у світі. Основні складові її частини оформилися ще у XVI–XVII ст., їх штучно консервували у XVIII–XIX ст., частина сучасного суспільства намагається зберігати їх досі. Ця політична доктрина утворювалася в умовах великих територіальних здобутків Польщі на Сході та Півночі, в обстановці контрреформації, що закреслила всі надії на виникнення релігійного – і, що за ним іде – національного лібералізму. Основні три складові частини цієї доктрини:

а) фіктивне право зберігати і відбудовувати Польщу в так званих "історичних межах", поєднане з ідеєю культуртрегерства для, нібито, позбавленого культури українського народу, з застосуванням жорстоких методів придушення "бунтів" тих, що не хочуть підкоритися;

б) специфічно польська модель католицизму, що відбилася в ідеї "antemurale" (передмур'я) – форпосту християнства проти антихристиянського варварства. Всупереч правді, межу християнського

світу провели між католицизмом і православ'ям, хоча справжня межа християнства проходила і проходить на схід від Росії, на південний схід від України, на схід та південь від Грузії та Вірменії, від християнської Сирії і т.д. Фактично до антихристиянства було зараховано українську схизму не лише в ортодоксальному, але й в уніатському варіантах;

в) ідеї шляхетської (генетично спершу нібито сарматської), потім загальнонаціональної вищості над українським народом.

Анахронізм і негнучкість польської політичної доктрини, сформованої на "історичних" правах, а не на реальному аналізі становища, яке динамічно мінялося, стали основною причиною міжнаціональних конфліктів нового часу. Ідеологічні настанови, побудовані на нереалістичних передумовах, перетворилися в бар'єр на шляху повноцінного діалогу двох націй в минулому. Спадщина таких уявлень зберігається досі в частині польського суспільства, зокрема в певних інтелігентських та клерикальних колах.

Практика польсько-українських відносин у минулому – далекому і близькому – дуже часто була страшною. Наївно вважати, що їх характер залежав від підкореного українського народу. Такі події XX ст., як окупація Східної Галичини і Західної Волині, недотримання ухвал Ради послів про автономію Галичини, економічна експлуатація в межах Польщі "Б", культурна і освітня дискримінація, протиправні дії типу пацифікацій, табору в Березі Картузькій, руйнування церков на Холмщині, дискримінація в парцеляційній політиці, стимулювання осадництва, намагання відділити від єдиної української нації лемків, гуцулів, "старорусинів", ходачкову шляхту, глузування з національної гідності українців – все це разом та ще чимало іншого могло довести лише до того, до чого довело: до різкого загострення польсько-українських взаємин, які вилилися в трагічні події 1942–1944 рр. Польська влада на Західній Волині тривала лише двадцять років – якою вона мусила бути і чого зуміла добитися, якщо запустила в рух такий страшний механізм ненависті.

Не підлягає сумніву, що український терор 1942–1944 рр. по відношенні до польського населення Західної України, навіть якщо його пробувати виправдовувати – як це робиться з української сторони – ідеями помсти за польські кривди, провокаціями німецької та

російської сторін, співпрацею Армії крайової з комуністичною Росією, злочинами цієї ж Армії крайової і польського за своїм складом гітлерівського кріпо, нападами польських сіл на українські, винищенням української інтелігенції Холмщини, львівським Przedwiośniem ("провесною") з липня 1944 р. і т.д. заслуговує суворого і беззастережного засудження. Навіть незалежно від того, що це не був український державний терор, бо Української держави не було (а в 20-30-х рр. та пізніше Польська держава була). Але для характеристики цих кривавих років варто враховувати висновки, до яких дійшов недавно польський історик З.-М.Ковалевський: "Симетрія поведінки – імперіалізм з одного [польського] боку, інтегральний націоналізм з іншого – не може однак заслонити собою глибоку історичну асиметрію, на якій вона виросла. З одного боку, виступав визвольний рух народу (польського проти німецької окупації – Я.Д.), що історично належав до кола народів, які панували над українським народом. З іншого ж [боку] – виступав визвольний рух поневоленого народу [...]. Якщо визвольний рух поневоленого народу чинить злочини по відношенні до панівного народу, то причиною є національне гноблення, а не воля звільнитися від нього" (журнал "Зустрічі". – Варшава, 1990. - № 3-4. - С.215). Правда, у XVII ст. висловлювалися простіше і ясніше. Великий канцлер Альбрехт-Станислав Радзівіл 1649 р.: "Козаки і чернь здійснили нечувані злочини, бо нечувані були наші гріхи".

Антиукраїнська політика Москви у післявоєнний період отримала цілковиту підтримку комуністичних правлячих кіл Польщі й ще більше поглибила антагонізми (акція "Вісла"; культивування українофобії в засобах масової інформації; фальсифікація історії України та історії польсько-українських відносин; утворення міфічної постаті "Ukraińca" – жорстокого німецького прислужника, душителя Варшавського повстання, різуна поляків та євреїв; дискримінація української меншості в Польщі). Ліквідація комуністичного панування в Польщі в дечому сприяла кращому розумінню проблем України, української нації, української меншості в Польщі, але й не зупинила хвиль антиукраїнської дезинформації, а навіть зоологічної українофобії та відвертого реваншизму, які періодично посилюються (діяльність товариств кресов'яків, події в Перемишлі 1991 р.,

незрозуміле для українського громадянства підпорядкування українського католицького єпископства в Перемишлі примасові Польщі, перешкоди для повної реабілітації депортованих українців тощо).

Нормальні й рівноправні контакти між Польщею та Україною будуть можливі лише тоді, коли певна частина польського суспільства відмовиться від намагань дивитися на Україну виключно через історичні окуляри. Україна, навіть у вигляді незалежної держави, має дуже невеликі можливості міняти психологію громадянства сусідньої західної держави, тим більше, що сьогодні для України це, цілком певно, не першочергове завдання. Велика відповідальність у справі нормалізації – з польського боку – польсько-українських взаємин, для яких у минулому і сучасному характерні були не лише спалахи антагонізму, але й прояви взаєморозуміння, політичної й культурної співпраці, лежить на сучасній Польській державі, на польських політичних партіях і громадських організаціях, на католицькій церкві, на тій частині польської інтелектуальної еліти, яка щиро прагне, щоб польсько-українська контактна зона вже ніколи в майбутньому не перетворювалася в "кордон у вогні".

Хочу тут пригадати один епізод з 1920 р. Тоді 25 березня у Варшаві під час польсько-українських переговорів відбувся політичний банкет у ресторані "Польонія". Один з найвидатніших польських політичних лідерів того часу Ігнаци Дашинський сказав: "В історії ми читаємо, що не раз і не два лилася зовсім непотрібно польська й українська кров у боротьбі між собою, а ця боротьба знесилила обидва народи і довела до загублення самостійності й Україною, й Польщею перед ворогами сильнішими, які тільки і чекали нашого знесилення, щоб накинути на вас і нас ярмо неволі, тяжкі кайдани гніту. Але зараз Польща стає на шлях нового порозуміння з Україною, і я тут урочисто заявляю, що, на мою думку, не може бути вільної Польщі без вільної України і вільної України без вільної Польщі". Ці піднесені й цілком слушні слова забулися вже кілька місяців після того, як їх сказали. Дуже хотілося б, щоб життя гарних і величних слів, які ми часто вживали в останні роки і вживаємо далі під час багатьох польсько-українських зустрічей найновіших часів, було тривалішим і вело до реальних результатів.

Всі ми повинні, здається, розуміти, що лише заходи, які будуються на визнанні цілковитої реальної рівноправності обох націй і держав в усіх ділянках життя і базуватимуться на принципах загальноєвропейської співпраці, пошануванні прав людини і народів – включаючи права національних меншостей, непорушності кордонів, правильній інформації, на об'єктивному висвітленні стосунків у минулому та сучасному, зможуть поступово усунути негативні стереотипи важкого минулого.

Травень 1992 р.

ПРОБЛЕМАТИКА ВИВЧЕННЯ ЄВРЕЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН (XVI – ПОЧАТОК XX ст.)

Не підлягає сумніву, що десь тепер, у недалекому часі, повинна розпочатися в Україні важлива з різних точок зору наукова дослідницька праця в ділянці вивчення багатовікових українсько-єврейських взаємин. Хочу підкреслити ще раз – наукова. Важко знайти ділянку історії України, в якій ми мали б таке нагромадження стереотипів, як у системі поглядів на українсько-єврейські взаємини. Здається, навіть коли йдеться про українсько-російські стосунки, то там все простіше і чіткіше. Не можна й говорити про стереотипи у наукових дослідженнях, бо це стереотипи заідеологізованості та заміфологізованості, в першу чергу, в політичній сфері, які дуже негативно впливали і впливають на розгортання наукових студій не лише на українському, але й по єврейському боці.

Кілька слів про основні течії досліджень. Спершу українська сторона. Для української історіографії проблема просто не існує, бо важко кільканадцять агітаційно-пропагандистських брошур з псевдоісторичними екскурсами вважати історіографією. Треба шкодувати, що деякі неприхильні Україні чинники за кордоном все те, що формально носить штамп "Made in Ukraine" – куці брошурки, низькопробні статейки (зрештою, дуже часто єврейських авторів), подають як результати нібито наукової творчості української радянської, очевидно антисемітської, історичної науки.

Справжню історичну науку уявляю собі як об'єктивну наукову дисципліну, яка, при всьому нашому толерантному ставленні до плюралізму думок, не може бути нагромадженням плюралістичного

різнобою з тої простої причини, що історична правда може бути лише одна-єдина. Тому на мене важке, якщо не гнітюче враження справляє значна частина доробку української діаспорної науки в цій ділянці. (Маю на увазі, в першу чергу, два збірники матеріалів з українсько-єврейських симпозіумів, видані у Нью-Йорку 1966 і в Едмонтоні 1988 р.). Якщо будувати історичні дослідження лише на захисті від справедливих, а часто й несправедливих закидів – то отримати від такого насильства над історичним матеріалом об'єктивну картину просто неможливо. Ця захисна, дефензивна тенденція, накинена українській історичній науці ззовні, не випливає раціонально з потреб безсторонньої історичної науки. Бо, якщо вже битися в груди, то принаймні треба знати за віщо. Часто, якщо читати те, що пишуть, з одного боку, українські історики, а з іншого боку, єврейські, ви почуваєте себе немов у кабінеті кривих дзеркал, в якому і права сторона, і ліва дають викривлені картини, хоча й акценти на цих картинах розташовано по-різному.

Отже, тепер про єврейський ряд дзеркал.

Єврейська радянська історіографія на Східній Україні закінчила своє існування на початку 30-х рр. з ліквідацією (частково фізичною) Єврейської історично-археографічної комісії Академії наук УРСР. На західноукраїнських землях єврейська історична наука скінчилася я 1939 роком.

У сучасній ізраїльській (та не лише ізраїльській, але й взагалі єврейській, тут знову діаспорній) історіографії історії єврейства України нового (післясередньовічного) періоду панує тематика, пов'язана з загибіллю, винищенням, переслідуванням євреїв. Бажання, а навіть необхідність висвітлювати ці питання можна зрозуміти, але не завжди виправдати до кінця. Історія євреїв України, без сумніву, має чорні й криваві сторінки, але – вже якщо цілком спокійно розкласти цю історію на хронологічну сітку, то виявляється, що для періоду з середини XVI ст. (від часу посиленого переселення євреїв на українські землі) до 1914 р., тобто за трохи більше як 360 років, лише три-чотири роки (Хмельниччина і Гайдамаччина) можна вважати зоною міжетнічних конфліктів. (Відмовляюся розглядати організовані російським купецтвом Петрограда і Москви, а потім вже просто російською чорною сотнею як політичним угрупованням,

погроми проявом українсько-єврейського міжетнічного конфлікту лише тому, що вони, ці погроми, відбувалися на території України або тому, що до погромників могли вербувати, зрештою, як виявляється за матеріалами погромів 1881–1882 рр. – не дуже інтенсивно, також українців).

Ми маємо переконливе свідчення того, що характер українсько-єврейських відносин визначили не три-чотири роки кривавої різанини, а 356 років менш-більш нормальних відносин. Бо інакше цілком певно на Україні на початку XX ст. не зібралося б близько третьої частини світового єврейства. Важко уявити собі таке становище, при якому майже 30 % народу мешкало б у пеклі (як Україну намагаються деколи змалювати деякі закордонні дослідники). Міграційна мобільність єврейського населення загальновідома: євреї завжди мали можливість – і у XVII, і у XVIII, і у XIX ст. – емігрувати з такого пекла під однією умовою: якщо воно справді було пеклом.

Незважаючи на все це, офензивна сторона історіографії постійно "вивчає" (хоча, правду кажучи, вивчати там вже нічого, все давно відомо, можна лише міняти певні нюанси) три-чотири роки різанини, а 356 рокам рівноваги приділяє мінімум уваги. Дефензивна, українська сторона також "висвітлює" три-чотири криваві роки (хоча й висвітлювати там вже нічого). Ні одна, ні інша сторони вперто не бажають переходити (є, правда, окремі винятки, але вони не роблять погоди, бо автори обмежуються дуже вузькими темами) до вивчення періодів рівноваги у відносинах між двома народами в цілому.

Чому? Це не єдине відкрите питання, що пролунає у сьогоднішньому виступі.

Три-чотири роки можуть кидати довгі тіні, але не можуть кинути тінь на 356 років. А ми повинні розуміти, що лише вивчення періодів рівноваги може дати правдиву, науково обгрунтовану відповідь на питання, чому саме доходило до таких кривавих конфліктів. Думаю, ми стоїмо на порозі серйозних наукових досліджень і тому не можемо прийняти на віру такі наївні неісторичні пояснення, як:

1) про відвічний і якийсь ірраціональний антисемітизм українців;

2) що євреї в Україні ніколи не були суб'єктом історії, а лише об'єктом – тим об'єктом між молотом і ковадлом (є така теорія: ковадло – це поляки, а молот – це козаки чи гайдамаки), який при

загостренні відносин між поневоленим народом та його поневолювачами завжди мусив стати жертвою;

3) що євреї на Україні – це козел відпущення. Можу навіть (дуже умовно) погодитися на таке спрощене пояснення подій, але воно підходить лише для тих випадків, коли євреїв перетворюють в козла відпущення в результаті політичних, воєнних чи економічних навдач якоїсь держави. Можна говорити про євреїв як козла відпущення в Російській імперії – неможливо говорити про козла відпущення поза державною машиною, бо гласно чи негласно державно керований антисемітизм може існувати лише в межах держави, якій він (антисемітизм) нібито має принести користь. Як відомо, криваві роки євреїв в Україні були поза українською державною структурою, бо такої структури просто не було. Теорія "козла відпущення" тут ні до чого.

Не підлягає сумніву, що перед істориками виникає питання пошуків джерел і пружин антагонізму, а їх можна знайти лише уважно вивчаючи періоди рівноваги. Цього, практично, не робили майже ніколи.

Чому? Невже не можливо і не важливо дослідити причини антагонізму, його повільне наростання до рівня катастрофічного спалаху? А може вивчення джерел доведе існування періодів і територій, де такого антагонізму практично не було?

Студіювання періодів рівноваги – це студіювання відносин двох, а не однієї – сторін, з яких кожна була і є суб'єктом історії. Не буду характеризувати обидві сторони, але хочу звернути увагу на певні елементи майбутніх досліджень, які, мабуть, особливо вимагають вивчення.

На єврейському боці: ступінь централізованості системи громад, їх підпорядкування ваадам та іншим диспозиційним центрам, роль верхівки у визначенні основних напрямів політики по відношенні до панівної (польської, російської) нації, ступінь опортунізму і сервілізму (наприклад, роль у русифікаторській політиці царату), рівень консерватизму релігійних громад, нівелювання чи суворе збереження міжетнічних бар'єрів. Чому нас, українську історіографію, цікавить аж такий широкий спектр проблем – дуже просто, єврейські колонії були ж на українській землі та в оточенні корінного українського етносу.

На українському боці: джерела антисемітизму – релігійні, національні, економічні, побутові, якісь інші; типи антисемітизму, його прояви, територія поширення; пружини антисемітизму – роль зовнішньої провокації (це стосується не лише російських погромів євреїв в Україні, але й, наприклад, Гайдамаччини 1768 р., російські документи відносно якої ще донедавна зберігалися під грифом "секретно" в архіві Міністерства закордонних справ СРСР).

Це дві групи негативних відтінків відносин, які дуже часто підкреслювали і підкреслюють деякі дослідники. А позитивні?

На єврейському боці: роль у торгівлі, культурні впливи, зв'язки на побутовому і громадському рівнях.

На українському боці: відсутність расового антисемітизму, велика повага до релігійності євреїв, абсолютно негативне ставлення у XIX–XX ст. до ідей асиміляції євреїв українцями, єврейське питання в українській історіографії, політичній думці, публіцистиці, літературі.

А далі? Дальші питання і відповіді може підказати лише дослідження періодів рівноваги.

Є одна спільна проблема для обох сторін: використання як українців, так і євреїв третіми силами для взаємного зудару (принцип "поділяй і пануй"), щоб не допустити до консолідації двох народів, консолідації, очевидно, дуже загрозливої для панівних в Україні чужих держав.

Кілька слів про методику досліджень і про підміну понять.

Великого поширення в західній історіографії набув такий методичний – швидше антиметодичний – прийом: наклеювати ярлик "український" на все, що діялось в Україні. При цьому повністю ігнорується те, що реальна політична влада протягом століть в Україні українському народові не належала. Що умови варварської сваволі, які панували в Україні – це не результат діяльності українського народу, а наслідок дій, які чинили над українським народом окупаційна влада чи то у вигляді Польської держави, чи у вигляді Російської імперії. Не українці диктували умови і обставини, які віками тривали в Україні. Чужинці ніколи не намагалися перетворювати Україну в правову територію, бо це перешкодило б їхньому пануванню. Безмежне безправ'я, беззахисність населення,

нехтування людською гідністю, нешанування життя – все це існувало в Україні до самого кінця Польсько-литовської держави і було перенесено, а подекуди ще й поглиблено відносинами, які культивувалися в Російській імперії практично до революції 1905–1907 рр. Тоді Росія намагалася здобути (але через завзятий опір бюрократії таки й не здобула) статус правової держави. Нелюдські умови стали тим грунтом, який протягом сторіч стимулював криваві міжетнічні конфлікти.

Довести легко: ліберальний політичний режим Австрійської монархії рішуче сприяв нормалізації єврейсько-українських відносин у Східній Галичині (про це я недавно писав в "Українському історичному журналі" – Київ, 1990. – № 10). Річка Збруч стала західною межею терену сваволі, безправ'я, терору.

Періоди рівноваги треба досліджувати в порівняльному плані: яка причина різких відмінностей між відносинами в Західній та Східній Україні? Чи справді винні тут лише українці і євреї?

До проблеми підміни понять належить намагання приписувати невільній українській стороні більше можливостей від тих, які, по відношенні до українців, було зведено фактично до нуля Польщею і Росією. Деякі історики намагаються "дарувати" українцям у минулому свободу вибору, якої у них не було.

Українська історіографія, зі свого боку, переважно перебільшувала свободу вибору у євреїв. Здається, ми повинні зрозуміти, що основною умовою для поширення єврейських колоній в Україні, надання їм привілеїв внутрішньої автономії, завжди була вимога з боку польських магнатів, щоб євреї стали тим знаряддям, при допомозі якого можна було б максимально експлуатувати країну і її народ. Просто, ясно і цинічно. Євреїв, що не хотіли брати активної участі в такому процесі, перетворювали в паріїв – або вони самі були змушені переходити на українську сторону. Навіть у роки кривавих конфліктів. Деякі представники польської аристократії (наприклад, Юзеф-Ігнаци Крашевський) дуже добре розуміли, що відповідальність за криваві розправи лягає, в першу чергу, не на українську, а на польську сторону – і відверто про це писали. Зрештою, чесні представники польської верхівки знали про це ще раніше. Цитую канцлера Альбрехта–Станислава Радзівіла з 1649 р.: "Козаки

і чернь здійснили нечувані злочини, бо нечувані були наші гріхи". Як явно перегукується він з єврейським хронікером часів Хмельниччини Натаном Ганновером, що наводив біблійні слова: "Наші гріхи самі свідчать проти нас. Господь знайшов гріхи рабів своїх".

Як до цього доходило – можна буде висвітлити лише уважно вивчаючи періоди рівноваги.

Підсумовуючи сказане, хочу коротко сказати про реальні можливості української історіографії досліджувати проблеми єврейсько-українських стосунків у минулому, в межах середини XVI – початку XX ст. Підставою кожних історичних досліджень є, в першу чергу, архівні матеріали. Необхідно підкреслити, що велетенська кількість архівного матеріалу, образно кажучи, тонни, якщо не десятки тонн, які мають безпосереднє та посереднє відношення до історії євреїв України – до їх етнічної історії, до їх релігійної історії, до історії єврейської культури і т.д. – лежать мертвим капіталом. Правда, принаймні відносно архівних матеріалів, у досить задовільному стані збереження, хоча й не завжди задовільному стані з точки зору їх наукового опрацювання і цілком незадовільному з точки зору наукової інформації про них (не кажучи вже про публікацію історичних джерел друком).

У просто катастрофічному стані є книжкові фонди. У кращому випадку (там, де їх просто не встигли знищити) вони складені стосами, які переважно ніхто на займає. Але я мав нагоду оглядати, неофіційно, очевидно, фонди так званої концентрації книжок київської Центральної наукової бібліотеки ім. Вернадського Академії наук УРСР. Це підвали з сумішшю колекцій (частково перевезених з Ленінграда) унікальних друкованих видань, часом навіть рукописів, які періодично заливає вода центрального опалення, в які вривається каналізація, і не з впорядкуванням, а з звичайним збереженням яких повна безвихідь. Не набагато краще становище з фондами гебраїки і юдаїки у так званому резервному фонді Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника АН УРСР. Німецьку войовничо антисемітську окупацію вони пережили, радянську систему дружби народів вони явно не переживуть.

У нас великі єврейські музейні колекції, які, поволі, завдяки окремим палким прихильникам (наприклад, у Львові), починають

витягати на світло денне. В Україні багато недонищених до кінця єврейських кладовищ, над якими поволі з'являється опікунче крило (маю на увазі групу ленінградських ентузіастів, що кожного літа працює в Україні). Однак все це також слабко і поверхово використовується, принаймні у нас, як джерельний матеріал.

Якщо дослідження єврейсько-українських стосунків справді має вийти на наукові рейки та позбутися ознак дилетантизму, то, не підлягає сумніву, це можливе лише при цілеспрямованій державній – частково, академічній – науковій політиці, підтриманій зацікавленими українськими і закордонними спонсорами. Першочерговою метою такої політики було б:

1) підготувати відповідні наукові кадри; цілком відверто кажучи, не матеріальні нестатки (з якими можна боротися), а відсутність достатньої кількості кваліфікованих кадрів є основною перешкодою в розгортанні наукових досліджень;

2) опрацювати програму охорони від знищення пам'яток єврейської писемності, книгодрукованої культури, взірців мистецтва, епіграфіки, будівництва – з переходом від програми до її реалізації;

3) опрацювати програму каталогізації та широкого інформування наукової та зацікавленої проблемою громадськості про пам'ятки єврейської історії в Україні – і знову перейти від проектів до дій;

4) опрацювати плани наукового вивчення минулого єврейської діаспори в її українському ареалі з поступовою публікацією історичних джерел, тематичних збірників, монографій та інших досліджень, перевиданням раніше написаних праць, що зберегли наукову вартість, зокрема, з ділянки українсько-єврейських взаємин, знову підкреслюю – в першу чергу, для періодів рівноваги. До речі, Львівське відділення Археографічної комісії Академії наук УРСР для того, щоб покінчити з кривавою спадщиною часів Хмельниччини, випускає першим томом серії "Східні джерела з історії України" єврейські хроніки згаданого вже вище Натана Ганновера, а також Саббатая га-Когена і Меєра з Щебрешина мовою оригіналу разом з перекладом покійного вже професора Саула Борового. На мою думку, ми підходимо до моменту, коли доцільним стає відродження в системі Академії наук УРСР поруч з вже організованим Кабінетом єврейської культури (в складі Центру національних відносин АН УРСР) також

колишньої Єврейської історично-археографічної комісії, хоча б у вигляді структурної ланки сучасної Археографічної комісії АН УРСР в Києві.

Дуже хотілося б, щоб сьогоднішня наукова конференція дала реальні наукові результати, не залишилася лише хронікерською нотаткою в газетах. Треба побажати, щоб це був справді початок серйозної розмови та нормальної дослідницької роботи, присвяченої, в першу чергу, періодам рівноваги у багатовікових єврейсько-українських відносинах – і щоб ця наукова праця базувалася на безпосередніх українсько-єврейських контактах, в які не втручалися б треті сили, що так часто використовували як одних, так і інших у своїх власних, а не в наших спільних, українських та єврейських, цілях.

Червень 1991 р.

“НІМЕЦЬКА КАРТА” ПРОТИ УКРАЇНИ?

Коли недавно Німеччина викликала Президента України “на килим”, на якому Президент ФРН повчав “малоросійську лисицю” (це термін західної преси), щоб вона слухалася Єльцина, наш Президент витягнув з рукава “німецьку карту”, якою намагався застрілити німецьких політиків. Україна, заявив він, готова прийняти назад на свої землі німців, депортованих з українських земель Сталіним – не лише прийняти, але й створити для них сприятливі умови, бо, мовляв, населення півдня України не має нічого проти. “Стільки німців, скільки захоче приїхати”, – це слова Л.Кравчука.

Німецька преса зразу ж оцінила, що Кравчук переплюнув Єльцина, який обіцянки відновити автономію німців на Волзі не дотримав. Вістку про “німецьку карту” сприйняли як велику несподіванку та як політичну сенсацію першого рангу, а німецькі спеціалісти під керівництвом пана Ваффеншмідта вже шикуються в Україну на оглядини цих майбутніх німецьких земель. Німецька преса оголосила, що з України свого часу вивезено десь 400-500 тисяч німців; тепер нечисленні з тих, що залишилися в живих та їх нащадки матимуть право повернутися в Північне Причорномор’я, включаючи Крим. Здавалося б, спокійно та, як кажуть, шито-крито.

Однак, може варто ближче приглянутися до цієї “німецької карти”, до минулого й сучасного українських німців, до того, як, де і чому виникли сенсаційні проекти. Хоча карту витягав з рукава Президент, засунули її туди інші. А.Доценко 6 лютого повідомив через мюнхенську “Свободу” (через російську мережу), що ініціатива повернення німців вийшла від Народної Ради (хоч-не-хоч довідуєшся бодай у такий спосіб про існування парламентської фракції, тепер

вже не опозиційної, а такої, що повністю підтримує Президента, хтось казав мені, що за це варто б її перейменувати в Антинародну Раду, але я про таке перейменування не чув). Якщо для багатьох, здається, виникнення планів переселення німців в Україну було несподіванкою, то для мене, признаюся, ні. Випадково я опинився в Інституті суспільних наук Академії наук України, коли там пролунав телефонний дзвінок – телефонували з канцелярії колишнього претендента на президента України. Голос з владним акцентом поставив перед директором Інституту вимогу терміново скласти довідку про німців в Україні. Я трохи здивувався, навіть вголос, що телефонна кнопка діє як колись: тоді складали довідки на задані теми для секретарів обкомів з білого дому (про що часом згадують на офіційних нарадах, висмаровуючи Інститут як підручного цього колишнього білого дому), а тепер складають довідки для їхніх спадкоємців. Та мене швидко поставили на місце: тоді служити було зло, а тепер служити – добро. На мої слова, що пора міняти методи, а в сучасному білому домі пора мати кваліфікованих референтів (а не прийнятих протекційним шляхом, скажімо, малокваліфікованих), які б самі складали довідки – можливо, лише звертаючись за консультацією до спеціалістів, – бо, врешті-решт, академічні інститути повинні займатися фундаментальними науковими дослідженнями, хоча б у різних ділянках українознавства (їх нам так не вистачає!) – отже, на мої наївні слова не відповіли мені нічого. Я розумію, що є малограмотні і некомпетентні політики (зрештою, не лише в нас, але й у інших країнах світу), та в цивілізованих країнах, все ж таки, телефонна кнопка не діє, а для послуг парламентаріїв є спеціальна науково-інформаційна служба (хоча б Бібліотека конгресу США), яку в нас творити не хочуть. Навіщо – є ж телефонна кнопка. А взагалі, справді дивно, чому я обурювався – так чи інакше я довідався про "німецьку карту" раніше від, наприклад, Президента ФРН. Бо, очевидно, такі ходи "суворо секретні", їх попередньо в парламенті не обговорюють. Як і не дають санкції Президентові робити такі обіцянки (ох, вибачаюсь, Народна Рада дала). А, може, я, навпаки, повинен бути вдоволений, що завчасу заволодів "секретом"?

Наскільки мені відомо, досі, до боннської заяви Президента, ніхто не боронив колись депортованим німцям повертатися в

Україну – і хто хотів, той повертався. Жодних перешкод їм в цьому не робили. В Україні існує і діє культурне об'єднання німців. Правда, на підтримку держави вони розраховувати не могли, бо товаром для розрахунків між Києвом та Бонном ще тоді не стали. Тепер вже стали. Але, давайте поглянемо, як виглядає справа з депортованими народами України.

Коли починають розмову про депортовані народи, то жалісливі й сентиментальні українські політики пригадують всіх, депортованих Сталіним: кримських татар, маріупольських і кримських греків, кримських вірменів, німців. Не згадують, однак, і вперто не хочуть згадувати народ, який найбільше терпів від сталінських депортацій: український. Український народ, бо безліч українського селянства депортували до Азії в часах терористичної колективізації, бо масово вивозили з Західної України за підтримку національно-визвольної боротьби. Сталінові не вдалося переселити цілий український народ до Сибіру, як він нахвалявся Хрущову, але кілька мільйонів депортувати йому вдалося. Л.Берія у 1953 році, за кілька місяців до свого упадку, коли виступав у Львові на зборах партактиву (це був час, коли у Львові та взагалі на західноукраїнських землях відбувалася чергова національна "реформа" з висуванням національних кадрів), назвав цифру один мільйон репресованих – ув'язнених та депортованих. Думаю, Лаврентієві Павловичу, який мав добрі інформації про те, що робилося під його керівництвом, можна вірити.

Що зробив український парламент, зокрема Народна Рада, щоб допомогти цим депортованим, їхнім нащадкам, розкиданим по безмежних просторах Півночі, Сибіру, Далекого Сходу, аби вони могли повернутися в рамках державної програми на свої рідні місця? Що зробив? Та нічого. Ах, правда, це така карта і такий товар, яким на міжнародних ринках не поторгуєш. Це ж просто українці.

Багато розмов ведеться в київських верхах про заходи, про фонди, про можливості, про доброзичливість щодо колишніх депортованих кримських татар. А що, крім балачок, зробили у цьому урядовому Києві для того, щоб забезпечити елементарну безпеку кримських татарам у їхній Батьківщині, що зробили для того, щоб татарське населення почувало себе цілком рівноправним у тій партократичній автономії, в якій Українська держава не здатна (і не хоче бути

здатною) забезпечити таку саму елементарну безпеку українському населенню, яке опинилося під російським шовіністичним чоботом? Що зроблено конкретно? Можливо, якийсь обурений моїм невіглаством парламентарій відповість мені на цей закид? Правда, кримськотатарська карта, так як і українська карта, не котируються на тих міжнародних біржах, по яких роз'їжджають українські політики.

Дещо про вдоволене від повернення німецьких колоністів українське та російське (бо, ніде гріха подіти, росіян там, на півдні, також чимало) населення Криму, решти українського Причорномор'я. Буквально в цей самий день, коли на хвилях ефіру пролунала боннська сенсація, внутрішнє становище в Криму ще більше (якщо це взагалі можливо) загострилося. З Криму 1941 року було вивезено 40-50 тисяч німців – цій, а може трохи меншій кількості тепер, з допомогою Української та Німецької держав, туди треба б повернутися. Радості вже справді мало для таки інтенсивно заселеного (повертаються ж кримські татари!) Криму.

Для нікого не секрет, що – коли виходити з перспектив розвитку фермерського господарства – даний тип господарювання можна розвивати там, де є добрі землі і не перенаселені території. (Фермерство в дуже густо заселеній Галичині, по-моєму, абсурд або нерозуміння того, яку мінімальну ділянку мусить займати ферма, щоб бути рентабельною). Такі землі в Україні є – це, в першу чергу, Миколаївщина і Херсонщина, остання частково добре зрошувана. Одещина, здається, вже не підходить, тим більше, що протягом найближчих двох-трьох років туди переселиться близько 200 тисяч росіян з Півночі (цей підрахунок підтвердили мені в Одесі у жовтні 1991 року, коли я брав там участь у Міжнародній науковій конференції "Культура півдня України"). Росіян переселяють також у Чернівецьку область.

З іншого боку, незважаючи на гарні й масні слова-обіцянки, для розвитку фермерства на цих найпридатніших для міцного селянського стану теренах з херсонських і миколаївських радгоспів та колгоспів земельних ділянок для українських селян ніхто виділяти не хоче і не буде. Зате тепер викроюватимуть землі колишніх німецьких колоній – хай фермерством займається будь-хто, аби не українці. Не знаю, хто

і коли опитував колгоспників і радгоспників Півдня, але я глибоко сумніваюся, чи вони вдоволені перспективою цілковитого провалу планів власного фермерського господарювання.

Про те, в який бік зміниться етнодемографічна ситуація на Півдні після приїзду 200 тисяч росіян на Одещину і 400-500 тисяч російськомовних німців (бо називають таку цифру), нічого й говорити. Все згідно з давнім закликом: Україна для всіх, лише не для українців.

Німецькі колонії – сільські – в Україні почали виникати у XVIII ст. Перші, ще у 20-х роках цього століття, в Закарпатті (де їх залишки, біля Мукачева, існують досі). У 70-80-х роках XVIII ст. утворилися перші німецькі поселення в Галичині та Буковині. Цілком певно, ці колонії відбивали германізаторські тенденції австрійських імператорів, але германізаторів з колоністів не вийшло. Відносини між українцями та німцями були нормальні, навіть кращі від нормальних – не забулися і не забудуться імена тих німецьких селян, міщан, інтелігентів, що взяли жертовну участь в українській національно-визвольній боротьбі, хоча б у лавах Української галицької армії.

В кінці XVIII ст. виникли німецькі колонії на Волині, де також нічого не перешкоджало гармонійному українсько-німецькому співжиттю.

В Галичині на початку XX ст. було близько 250 німецьких поселень, на Волині у 70-х роках XIX ст. – 140 колоній. Можливо, ці близькі зв'язки з українським населенням стали причиною того, що після вибуху Першої світової війни російська влада депортувала майже 150 тисяч німців з Холмщини і Волині – з них лише яка четверта частина повернулася додому після війни. Всі ці німецькі колонії остаточно зникли у 1939-1940 роках, коли німці – цілком офіційно, через переселенські комісії – виїхали до Німеччини.

Не можна забувати про те, що німці принесли сюди свою високу хліборобську культуру, високу культуру господарювання взагалі, культуру буденного побуту. Це мало позитивний вплив на українське оточення. Нащадки тих поселенців, такі, що не хотіли переселятися в гітлерівську Німеччину, та й такі, що цілком інтегрувалися з сусідами-українцями, є між нами. Вони не менші – а часом, може, й більші – українські патріоти, як ми самі.

Інакше складалася доля для німецьких колоній на півдні України з Кримом включно. Російська імперська доктрина визначила їм іншу роль. Німців почали селити на півдні за указами Катерини II 1763-1764 років та Олександра I 1804 року на землях, з яких зганяли українських козаків і селян. Це були колишні паланки зруйнованої Запорозької Січі та села й містечка підтатарської Ханської України, захоплені Росією 1792 року.

Царат ставив перед намісниками і губернаторами Півдня завдання: шляхом заселення степів росіянами (селян спроваджували з Центральної Росії) та іншими чужинцями-колоністами не допустити малоросіян до моря. З цих затій мало що вийшло, бо українські селяни невеликими потічками проникали постійно і в Новоросію, і в Крим, але царат зробив усе залежне від нього, щоб зміцнювати привілейоване становище колоністів, підсилювати почуття їхньої економічної та культурної вищості, зберігати бар'єри між колоніями й українськими селянами.

Кількість німецьких колоній на півдні України зростала – з 384-х у 1890 році до 966-и у 1914 році. Замкнутість та ізольованість колоній – і, як це не дивно, певні привілеї для південноукраїнських і кримських німців – зберігалися і в радянський час. У середині 20-х років їх було тут десь 350-370 тисяч (з них 43 тисячі в Криму).

У 1931 році в Радянській Україні було 7 німецьких автономних районів, 251 німецька сільрада; у 1925-1926 навчальному році – 625 шкіл. Була німецька преса, культурні установи, педінститут в Одесі.

Певне, насильницька колективізація не обійшла німецькі села – було депортовано "куркулів", але під час штучного голоду 1932-1933 років німецькі села щадили, не накладаючи на них нелюдських контигентів (ще надіялися, що німців можна буде використати для ідеї Всесвітньої революції в Німеччині).

Різко змінилося ставлення до німців з закріпленням Гітлера при владі – під видуманими звинуваченнями винищено німецьку сільську (та й частково міську) інтелігенцію.

Вибух Другої світової війни та німецько-радянська війна стали фатальними для німців України. В 1941 році (починаючи з 21 серпня) було депортовано близько 100 тисяч німців з Лівобережної України та Криму, в основному, до Казахстану. Правобережних і придністровських німців вивезти не встигли.

Ізольованість та почуття привілейованості німецького населення як в часах царату, так і за Радянської влади принесли свої сумні плоди: "під час нацистської окупації вони мали статус фольксдейчів та численні привілеї, яких не давали українцям. Деякі вступили до армії, поліції та парамілітарних організацій й таким чином стали колаборантами брутальної політики Рейхскомісаріату України. Це викликало значну ворожнечу між українцями та німцями в Україні". Я навів слова професора В.Кубійовича, який сам колаборував з німцями під час війни: треба думати, він не прикрасив сувору дійсність.

У 1943 році німці Правобережжя, Придністров'я та Східної Волині – їх було близько 350 тисяч – втекли до Німеччини. Після окупації Східної Німеччини радянськими військами яких 250 тисяч з них було вивезено до Азії.

Якщо бути формально прискіпливим, то треба сказати, що з України та Криму було депортовано лише 100 тисяч німців (а не 400-500, про які говорить німецька преса), бо 250 тисяч було захоплено вже в Німеччині.

Як відомо, 13 грудня 1955 року їх – разом з іншими депортованими німцями – амністували. Скільки українських та кримських німців, їх нащадків виїхало до Західної Німеччини – невідомо; невідомо, скільки людей такого ж етнічного походження з України залишилося тепер в Азії.

Як, не маючи у своєму розпорядженні основних статистичних даних, Народна Рада могла висувати німецький проект, виходить поза моє розуміння серйозного ведення державних справ.

Ми маємо всі підстави глибоко і щиро співчувати депортованим народам – українцям, кримським татарам, німцям. Ніхто не перешкоджатиме їхньому поверненню в Україну. Але давайте, може, подумаємо також про державну, узаконену і компенсовану ліквідацію злочинів по відношенні до власної депортованої української нації, нації, що стала жертвою найбільшого у XX ст. і нечуваного у новій історії геноциду. І подумаймо про морально-етичні сторони торгівлі народами, навіть якщо ця торгівля відбувається во ім'я так званої Великої політики. Тим більше, коли така національна псевдополітика призводить до дальшого розпалювання міжнаціональних пристрастей, від екстремальних проявів яких доля поки що нас

милувала, а соціальна псевдополітика відштовхує українського селянина від землі: "Не руш, це для інших!".

Стелися, стелися, Українська державо, перед Росією, віддаючи свої землі для переселення сибіряків. Стелися, стелися, Українська державо, перед Німеччиною, віддаючи їй найплодовитіші землі Степової України та Криму. Стелися, стелися, Українська державо, ще перед... Про тих, перед ким ще треба стелитися, продаючи їм українські землі оптом і вроздріб, ми голосно почуємо в найближчі місяці. Тільки не стелися, ніколи не стелися, Українська державо, перед замученим віковічною неволею українським народом. Бо над ним треба тільки панувати.

Лютий 1992 р.

В УКРАЇНІ ТА ПОЗА УКРАЇНОЮ: ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ – СНД – МІЖНАРОДНИЙ ФОН

Міжнародна школа україністики при Академії наук України та Республіканській асоціації українознавців провела в Києві 16-17 січня ц.р. два круглі столи – "Державний устрій та форми правління в Україні" і "Україна і світова співдружність". Обидва форуми здобули визнання та заслужили на відгуки в засобах масової інформації (київське радіо, преса). Я брав участь в обох круглих столах, деякі з висловлених мною тверджень стали підставою часом доволі гострої дискусії. Не на всі питання, які я поставив у своїх виступах, вдалося відповісти – а на цілий ряд таких питань мої опоненти й не намагалися відповідати. Серед поставлених проблем багато, як мені здається, хвилює сьогодні широке коло громадськості. Може тепер читачі пробуватимуть відповідати на ті питання, на які шукати відповіді не хотіли чи не зуміли часом дуже високотитуловані (народні депутати України, професори з України та США) учасники круглих столів. З думкою, що мої виступи можуть наштовхнути читачів на власні міркування про болючі справи України, публікую їх текст.

I

До того, як перейти до свого виступу по суті, мені хотілося б зробити два попередні зауваження – перше особистого, друге загального характеру.

Перше. Я ніколи не був і, тим більше, не є політичним діячем; ні в минулому, ні сьогодні до жодної політичної партії чи організації не належав. Це, на мою думку, дає мені великі переваги і я, висловлюючи лише свою думку, не мушу оглядатися на якусь платформу чи програму, щоб її дотримуватися. Хто дискутуватиме зі мною, може бути певним, що веде дискусію лише зі мною особисто, а не з кимсь чи чимсь, що стоїть за моєю спиною. Якось, крім цього, підозрюю, що мені можуть закидати радикалізм поглядів: я особисто думаю, що йдеться про звичайнісінький реалізм.

Друге. Наш сьогоднішній круглий стіл є цілком легальний, нічого секретного в нашій зустрічі немає. Справа в тому, що поставлені для обговорювання питання звичайно розглядають або після державного перевороту, або на якихсь установчих зборах вседержавного масштабу типу конституанти. В обох випадках перед учасниками таких зборів виникає питання: а куди далі?

Державний переворот в Україні поки що не відбувся, а до установчих зборів ще далеко, якщо вони взагалі відбудуться. Народні депутати засиділися у парламентських фотелях на добре, хоча, правду кажучи, після 1 грудня вони – якщо б ми були в нормальній державі, в державі, на верху якої діють нормальні етико-моральні почуття – або повинні б за власною ініціативою подати у відставку, або їх повинні б розпустити, звільнивши шлях і місце для справжніх установчих зборів і для нових людей, які б реально розпоряджалися довір'ям тих, що їх обирали і які мали б право вирішувати питання: а куди далі?

І в цьому полягає основна причина, чому депутати не поспішають іти у відставку. Думаю, без перебільшення, яких 90 % з них (включаючи також, очевидно, депутатів колишньої Народної Ради – чому колишньої, зараз поясню) не відчуває жодних гарантій, що вони знову сядуть у ці ж самі фотелі. Отже – рушійна сила – звичайний особистий егоїзм, а не почуття політичної відповідальності. Шкодую, але саме так. Чому кажу "колишня Народна Рада"? Дуже просто, той парламент, який ми сьогодні маємо, став по-консервативному настільки однорідним (сьогодні приналежність до парламенту це, майже автоматично, приналежність до консерватизму – і то цілком не в позитивному розумінні цього терміну), що позбувся будь-якої

конструктивної опозиційної платформи. Парламент без конструктивної опозиції – явно ненормальний, і, в зв'язку з цією не єдиною, дуже шкодую знову, ненормальністю у нашому державному устрої, є всі підстави вважати, що Народна Рада вже колишня. Чи парламент без справді політичних фракцій може ще називатися парламентом? Сумніваюся.

Наша зустріч, отже, неформальна, не після перевороту, не в складі конституанти, але також не таємна, а відкрита – і вона повинна стати тим форумом, на якому ми повинні обмінятися думками на тему: а куди далі?

Питання державного устрою України як незалежної держави (події останнього часу переконливо свідчать, що, хоча суб'єктивно ми хочемо вважати її незалежною, об'єктивно вона такою не є) вимагає настійного розгляду і розв'язання саме тепер. Існує такий погляд в ділянці теорії держави, що якими правилами держава починається, такою вона буде (тут я трохи перефразую Миколу Костомарова). Думаю, цей принцип підкреслює відповідальність моменту. Розмова про те, що, мовляв, ми живемо в перехідний період, після якого допіру почнеться неперехідний період – отже, розмови такі, на мій погляд, просто балачки, позбавлені змісту. Ми знаємо з минулого, як часто так звані тимчасові, перехідні, провізоричні стани переходили в тривалі, довготривалі, постійні (що, однак, цілком не значило, стабільні) і, здається, повинні розуміти, що держава починається тепер, що її підвалини закладають неперехідні й що ніхто не візьме на себе і відвагу, і відповідальність десь незабаром ламати до грунту ті фундаменти, які будують вже тепер.

Запропоновано обговорити кілька можливих варіантів державного устрою:

– президентську демократичну республіку,

– унітарну національну державу, тобто, фактично, республіку з авторитарним способом правління,

– федеративну республіку (в розумінні республіки з внутрішнім федеративним ладом),

– конституційну монархію – думаю, ці всі варіанти є для справді незалежної держави, та

– державу в складі Співдружності незалежних держав, що, як вже переконливо бачимо, означає насправді залежну державу.

Уявімо собі, що перед нами стоїть ось такий альтернативний вибір і ми маємо його обговорити, ну, немов ми справді на початку нормальної держави. І хочу звернутися до учасників з проханням – щоб це було обговорення по суті, а не жонглювання словами, при якому кожний, вживаючи нібито загальнозрозумілі і загальноприйняті політичні терміни, намагається вкладати в них якийсь особливий незагальнозрозумілий, а свій незагальноприйнятий зміст. Не просто "демократія", а, мовляв, якась "особлива демократія". Це стосується і всіх дальших понять – "державність", "самостійність", "незалежність" – які, все ж таки, треба розуміти без особливого, навіть спеціально українського відтінку. Бо, в протилежному випадку, ми перестанемо говорити єдиною мовою. Також, якщо всі почнуть говорити про особливий шлях України, бо проблема, по-моєму, якраз полягає в тому, щоб позбавити Україну її особливого шляху і особливого стану, а повернути її до нормального, звичайного для основних держав світу і шляху, і стану.

Своє завдання я бачу в тому, щоб звернути увагу учасників круглого стола на так звані гострі кути всіх пропонованих державних структур, бо, мабуть, від гострих кутів повинна починатися дискусія по суті, дискусія, яку я якось боюся назвати чисто політологічною, тобто, в значній мірі, теоретично-абстрактною – боюся так назвати, бо всі ми, здається, вросли вже в той реальний український грунт, який, на відміну від земних грунтів, щось дуже хитається під ногами.

Найменше можу сказати про гострі кути демократичної республіки. Може не тому, що не можу себе настроїти на демократичний спосіб мислення – я це можу, а, мабуть, тому, що, якщо сьогодні перед Україною стоїть завдання добитися стабільності – політичної, економічної, військової, зрештою, звичайної побутової – позбавленої голоду, безправ'я, корупції, з нормальною безпекою на вулицях і дома, з забезпеченістю життя та ладом і порядком – то все це мені важко асоціювати з демократією того гатунку, яку у нас тепер проповідують і яку ми вже, нібито, маємо. Якось у мене була розмова з одним демократичним політиком. Коли я сказав, що, очевидно, настав час, коли всім треба закотити рукава і в поті чола працювати (наприклад, без чотирьох чи п'яти днів вихідних, які так легко дають у Західній Україні), він мені відповів, що комуністи

також вимагали від усіх працювати... Якщо поняття "лад, порядок, дисципліна" викликають з боку людей, які вважають себе демократами, вибухи звинувачень в авторитаризмі й диктатурі, то, треба думати, що в їх уяві справжня демократична республіка – це така, в якій панують безладдя, безпорядок і повна розхлябаність. У сучасній світовій практиці – розглядаючи устрій існуючих так званих розвинених демократій – я не міг знайти аналогії до такого стану. Якщо Україна має бути такою демократичною республікою – то я рішуче проти. Навіть якщо це буде якийсь особливий український шлях до демократії – то я проти такого патріотичного демократичного шляху.

Що таке демократична президентська республіка Україна? І в чому полягає громадянське суспільство – на противагу тоталітаризмові – в Україні? Де і як – якими методами воно утворюється? Це перше питання дискусії.

Якщо присутні зроблять узагальнюючий висновок, що я проти демократичної республіки (такий висновок буде явно неправомірний), то мене готові легко залічити до прихильників авторитарного правління. Давайте не будемо гратися словами – але скажемо просто: диктатури. Диктатури, бо там є (нібито чомусь лише там, не знаю, чому) той "лад, порядок, дисципліна", яких так бояться справжні демократи. Що диктатори вміли запроваджувати "лад, порядок, дисципліну" – відомо, як і відомо, що це були мертвецькі лад, порядок і дисципліна. За ці позитивні якості довелося платити багато, навіть в Чілі з Піночетом, якого тепер вихваляють.

Справа з диктатурою ускладнюється тим, що треба мати кандидата на диктатора: ну, авторитарного лідера, дехто каже, хоча це не одне і те саме. Треба мати розумного, сильного, твердого і справедливого лідера, чи пак диктатора, підказують. На практиці все це, доводиться шкодувати, не так просто. Аналіз диктатур – їх було чимало протягом XX ст., – доводить, що такі лідери диктаторського типу для європейських обставин мусять мати дві основні риси: велетенські організаторські здібності (бо, що йде за організацією – відомо: сила, військова чи інша, але сила) і велетенські демагогічні здібності (тепер кажуть так евфемістично: популістські нахили). Що не потрібно мати – або що перешкоджає бути лідером диктаторського

типу – треба не бути дуже інтелігентною (не то що інтелектуальною) особою, а людиною – в усьому іншому ж (крім організаторського і демагогічного талантів) – середніх розумових здібностей. У нас, в Україні, людей з середніми розумовими здібностями вистачає, але з лідерами у повному розумінні цього слова – навіть диктаторського типу, з потрібними організаторськими здібностями і непересічним нахилом до демагогії, якою справді хтось міг би захопити і повести маси – у нас щось не виходить. А люди з непересічними інтелектуальними здібностями, у випадку, якщо вони є в Україні, в лідери-диктатори йти не хочуть. Взагалі, кажуть, люди з непересічними інтелектуальними здібностями у цілому світі в політики йти не дуже хочуть. Але це вже інша проблема.

Отже, яким справді має бути український авторитарний лідер? Таким, як я говорив, чи іншим? Друге питання для бажаної дискусії.

Мені вже доводилося виступати і словом, і друком на тему внутрішнього федеративного устрою України. Ще раз хотілося б підкреслити, що термін "федеративний устрій" у нас сприймають якось легковажно, не дуже вдумуючись у суть. Це був і є такий дуже, нібито, демократичний клич, яким захоплюються і жонглюють – паралельно з терміном "автономія" (культурна, персонально-культурна, національна, територіальна) – ще з часів Центральної Ради. Не вдаряючись в історизм (хоча я й історик, але цілком не вважаю, що в історії України можна знайти рецепти на всі кризи сучасної України – треба заглиблюватися таки, в першу чергу, в сучасну реальність, а не в минуле, хоча й від нього можна дещо навчитися під умовою, що вчитися правдивої, а не фальшивої історії), отже, не вдаряючись в історію, хочу сказати, що термін "федеративний устрій" або не розуміли (можу пригадати, що в січні 1918 р. український лівий есер Андрій Заливчий в Полтаві проголосив Полтавську Самостійну Федеративну Соціалістичну Республіку – це офіційна назва; чому "Федеративна" – не розумів ніхто, мабуть, і сам президент Заливчий; більшовики республіку розігнали, здесяткувавши населення Полтави, і ледве не розстріляли президента), кажу, або не розуміли, або розуміли аж надто добре (кілька місяців пізніше – у березні 1918 р. – II Всеукраїнський з'їзд Рад в Катеринославі ухвалив, що "трудящиеся массы Украины

рассматривают Украинскую советскую республику как республику Федеративную, объединяющую все советские объединения – вольные города и республики как автономные части Украинской федеративной советской республики" ("Вестник УНР". – Катеринослав, 1918 р., 20/7 березня – № 45) – тут вже все зрозуміло, йшлося про розчленування України, бо тоді існували і Донецько-Криворізька, і Одеська радянські республіки). Цікаво, що дуже розбудована в минулому дисципліна – історія партії – ніколи не згадувала про цю Українську федеративну радянську республіку.

На відміну від держав, що мають за традицією федеративний устрій як результат історичного формування своєї території (кантони Швейцарії, штати Сполучених штатів Америки), існують держави, яким накинено – зі страху – федеративний устрій, щоб позбавити їх централізованої політичної і військової сили (так накидували Україні федеративний лад у 1918 р., так сьогодні існують землі Федеративної Республіки Німеччини). Україна жодних традицій федеративності – формування своєї території шляхом збирання земель – не має, а накинення їй федеративного устрою – зліпку автономій – передбачається тільки як засіб знищити її єдність, одноцілість і політично-військову силу. Абсурдність пропаганди федералізації України полягає в тому, що при реальній повній рівноправності громадян, при справжньому самоврядуванні на всіх щаблях, при відсутності необхідності забезпечувати права якійсь меншості – національно-релігійній, – захищаючи її від переслідувань, іншими словами – при повній демократії – будь-яка федералізація-автономізація не потрібна. Територіальна автономія Криму перетворила цей півострів у заповідник постпартійної номенклатури з національним гнобленням українців і кримських татар. Це досить наглядний приклад української автономії в дії.

Отже, третє питання: кого і від чого має захищати федеративний устрій демократичної республіки та кому, де і навіщо потрібна територіальна автономія?

Про ідею і практику проектованої української монархії я вже також говорив і писав. Необхідно чітко розрізняти монархічний лад в теорії від такого ладу на практиці. Від усіх інших державотворчих ідей монархізм відрізняється тим, що він мусить бути розрахований

на реального претендента, який мав би хоча б видимість легітимності, і на історичну традицію. Україна такої традиції не має, бо виборне гетьманство – це не спадкова монархія (а якраз сам процес спадкового переходу влади з рук в руки має, нібито, оберігати державу від потрясінь). Існуючий претендент на українського короля – Олелько II Долгорукий – не має навіть видимості легітимності і дуже антиукраїнське генеалогічне дерево (його прадід, останній головнокомандуючий військ гетьмана Скоропадського, командував на практиці білими російськими військовими дружинами в оточеному у 1919 р. Директорією Києві й наказав, між іншим, розстріляти групу українських парламентерів, що мали зустрітися з гетьманом перед капітуляцією Києва – німці випадково не допустили до такого варварського порушення міжнародних законів).

Зрештою, можна вести дискусію і на тему монархії – лише в такому випадку, мабуть, варто й говорити, хто і чому має бути тим монархом і де є той стан української – також спадкової – хоча б козацької аристократії, на якому монархія має опиратися й виростати.

Врешті останнє, найважливіше і найболючіше на сьогодні питання – Україна в складі СНД. Тут я не буду загострювати увагу, бо її загострюють самі події, які відбуваються в Україні та довкола неї. Не пророкуватиму також, чи СНД має чи не має майбутнє.

Хочу обмежитися кількома штрихами.

Чи український президент, уряд, парламент мали право виступати ініціаторами СНД – і чи мали не лише право, але й політичний розум, втягаючи незалежну Україну в структуру, в якій зберігається – під тиском брутальної сили – підпорядкування по вертикалі замість співробітництва по горизонталі? Я глибоко переконаний, що не мали ні права, ні політичного розуму.

"Ми не знали, ми не передбачали" – починає каятися дехто вже тепер. Коли Богдан ішов на Переяславську умову, він ще не мав досвіду обіймів старшого брата, але багато – дехто слушно, дехто неслушно – не може вибачити йому Переяславського акту. Сьогодні Україна має – а її керівники також повинні мати – досвід четвертого сторіччя поневолення Московщиною, десятки, сотні, тисячі поламаних договорів та обіцянок, мільйони і мільйони знищених життів українців. Якщо ми не вибачаємо Богданові, то чому маємо

вибачати його короткозоризм (це м'яко висловлюючись; два тижні тому у львівському трамваї одна старша жінка кричала: "московський холуй!" – відомо про кого) – то чому маємо вибачати його нащадкам?

З державно-правової точки зору українська нація і представники інших націй, що мешкають в Україні, проголосували 1 грудня минулого року за незалежну і самостійну Україну, за те, щоб Україна врешті стала Україною. І ніхто з тих, хто голосував "так", не давав керівникам мандат на вступ до будь-якої понаддержавної і понадукраїнської структури. Кажуть, історикові для того, щоб робити правильні висновки, потрібна дистанція в часі. Дистанція в часі тепер дуже мала, але вже сьогодні – з політичної точки зору – можна сказати, що в Мінську було здійснено акт національної зради, підтверджений потім у Києві українським парламентом, який також став носієм акту національної зради. Акт національної зради вбив у народів України будь-яке бажання, будь-який ентузіазм – який, можливо, ще можна було викресати, – бо будувати незалежно-залежну Україну суспільству не хочеться. Шанс побороти велетенську втому і зневіру суспільства було втрачено.

Певне, що нація – може й незабаром – повернеться до рівноваги і знову боротиметься за свої права. Бо СНД – це традиційне малоросійське капітулянтство не української нації, а малоросійської верхівки, прірва між якою і тим народом, який вона, нібито, репрезентує, поглиблюється чимраз більше. В перспективі вже тепер ясно, що денаціоналізовану, русифіковану номенклатурну верхівку, яка є основним мотором малоросійського капітулянтства і яка не хоче переходити на відверто національні позиції, вже в недалекому майбутньому (якщо не буде інтервенційної підтримки) чекає повний крах.

Мало цього, Україна, як держава, формально виступила співзасновником СНД, беручи, таким чином, на себе відповідальність за кайдани, накладені на українську та інші нації колишнього СРСР. Україна, як співзасновник СНД, закриває шлях до волі всім поневоленим народам Росії, замість підтримувати своєю незалежною позицією національно-визвольний рух її народів, включаючи український рух на компактно і дисперсно заселених територіях в складі Росії.

Росія ще до Мінська проголошувала себе правонаступницею Радянського Союзу – в результаті ми маємо Україну вже просто в складі Російської імперії, з російською військовою залогою, скерованими на Україну ракетами російської так званої стратегічної частини (цікаво, проти кого скерована ця стратегія?) Чорноморського флоту і з ядерним шантажем у минулому (в жовтні минулого року) та в майбутньому. Україна ж, капітулюючи одночасно перед американським – я не боюся тут відповідного слова, хоча мені можуть закинути, що я користуюся поняттями зі старого арсеналу, але я роблю це свідомо – отже, капітулюючи одночасно перед американським імперіалізмом, стає цілком безборонною і відмовляється від опрацювання нуклеарної доктрини в складі власної військово-стратегічної концепції – в цей час, коли такі доктрини опрацьовують окремі країни третього світу, Україна відпекується від власної нуклеарної доктрини, яка цілком добре могла б увійти як складова частина у загальноєвропейську нуклеарну доктрину, що тепер розробляється.

Для мене залишається цілковитою загадкою питання: якщо Росія проголосила себе правонаступницею Союзу, то вона, треба вважати, оголосила одночасно, що бере на себе всі злочини червоної Москви супроти України і української нації: неодноразову військову агресію, трикратну організацію штучного голоду, перманентний антиукраїнський терор разом з піком Великого сталінського терору, безпощадну колоніальну експлуатацію, безмежне національне гноблення, масову російську іммíграцію, знищення української культури, науки і просто української землі. Ні, я не чув, щоб сучасна офіційна Росія сказала хоча б одне слово про відповідальність тої Російської імперії, яка недавно існувала під ошуканчою фірмою СРСР, за геноцид, етноцид і екоцид України, за безмежну кількість злочинів проти людства і людяності, об'єктом яких була українська нація. Отже – методи в майбутньому, при нагоді, при потребі знову будуть такі самі?

Я не чув ні слова відмови від цих методів, ні слова засудження російських злочинів (бо будували Російську, а не Китайську імперію!), не чув ні слова про покарання винуватців, про матеріальне і моральне відшкодування українській нації та державі, про гарантію прав

українській меншості в Росії, ні одного подібного слова, яке вийшло б з уст керівництва і уряду оновленої Російської імперії, до складу якої так легко увійшла незалежна Україна, не вимагаючи за цей свій акт буквально нічого від Росії. Якщо хтось чув слова офіційного російського покаяння відносно України, то мене поправить.

Основне питання: чи можна складати співдружність зі своїм найбільшим ворогом, не маючи жодних гарантій, що він перестав бути цим ворогом?

II

Ще деякі міркування про СНД та роль у цій структурі Росії (цю частину мого виступу – на відміну від першої та третьої частин – через обмеженість часу я на круглих столах не зачитував).

Чи СНД існує лише на папері? Явно, ні. СНД чимраз яскравіше виступає як нова форма Російської імперії (про це, зрештою, говориться явно: саме Росія, а не СНД – спадкоємець СРСР). Відбувається розбудова СНД по вертикалі – не тільки під видом єдиного нібито стратегічного командування – (коли відпадає фальшивка, що Чорноморський флот – стратегічні сили, виявляється, що флот – просто флот Росії), але й по лінії вимоги опрацювання єдиної загальної політичної платформи згідно з концепцією (цитую Бурбуліса) "более обязывающего союза".

Були висунуті доктрини "єдиного військового простору", "єдиного економічного простору" (досить прозоро: "единая и неделимая"), хоча невідомо, чому Україна, яка цілком певно не є євразійською державою, а державою Європи, має боронити Курильські острови, а, з іншого боку, що за "єдиний економічний простір", коли Україна мусить вести переговори з арабськими країнами, з Іраном відносно нафти – а в цьому ж "єдиному економічному просторі" не має слова в справі розподілу тюменської нафти. В СНД цілком явно ми маємо до діла з російським економічним протекціонізмом і російським фінансово-економічним пресингом.

Цілком незрозуміло, навіщо Україні, понад 50-мільйонній державі, було входити знову в союз, з якого всі намагалися вийти, замість готувати себе для вступу до Європейського союзу, не кажучи вже про те, що Україна сама могла стати ініціатором горизонтального

об'єднання тих новостворюваних держав, що бояться загрози зі Сходу, Півночі та Заходу.

Чомусь на Заході повелося слово "співдружність" перекладати як commonwealth, а дехто рекламує, що співдружність – щось краще від конфедерації – однак просте порівняння з британським комонвелсом доводить, що "тут щось не те": Британська імперія де факто не існує, а тут поспішно реставрують Російську і де-факто, і де-юре.

Ми стаємо свідками того, коли Росія (тут – в розумінні так званої Російської федерації) замість опрацьовувати концепцію власної внутрішньої національної політики – висуває ідею унітарної держави, ліквідації куцих автономій. Замість демагогічного, без сумніву, але по суті правильного етнічного і політичного терміну "народи Росії" явочним порядком запроваджується нівелізаторський термін "россияне". Все це робиться з метою створити враження, що існує гомогенна "российская" ("россиянская"?) нація, а не несумісний конгломерат принаймні двадцяти окремих націй.

Також "зовнішньополітичні" зв'язки в межах СНД Росія не може будувати інакше, як тільки з позиції сили. З позиції сили – а не міжнародної рівноправності – відбуваються розмови з Україною. Тому Росія за всяку ціну намагається зберегти свою військову силу – нуклеарну, флоти, російську залогу в усіх "державах" так званої співдружності. Росія – в міжнародному і внутрішньополітичному планах – рекламує свою роль жандарма, традиційну, зрештою, від XIX ст. для Російської імперії. До цього тепер зводиться й військова доктрина Росії.

III

Україна дуже швидко відтанцювала свій ейфорійний танець на руїнах, нібито, останньої імперії світу (це, зрештою, неправда, бо є такі імперії як США, Китай, Індія) для того, щоб освідомити, що Російська імперія – згідно з неприхованою симпатією всіх імперіалістичних сил світу (як політичних, тут на першому місці США, так і економічних) – далі має відігравати роль світового жандарма на 1/6 земної кулі.

Виникнення України і її "претензії" на незалежну державність були великою і неприємною несподіванкою для держав Заходу, для декого навіть шоком, що поплутав політичні й економічні карти в міжнародній грі.

Тому саме велася тривалий час пропаганда і натиск під формулою, що "Україна не готова"; тому з такою великою надією (ця провокаційна пропаганда досі не припинилася) чекали, що українці почнуть різати "москалів, жидів, ляхів" – бо це дало б можливість, під приводом безпорядків в Україні, напустити на Україну Росію, вже єльцинівську, в ролі євразійського жандарма, або готувати інтервенцію ООН (читай: США). Я не [illegible]ремне згадую тут США, в яких, як відомо, досі зберігаються цілі для атомних ударів по Україні. Саме з цією метою велася і, частково, ведеться досі пропагандистська кампанія про українську ксенофобію (в польській та російській пресі, по радіо, по телебаченню), про український антисемітизм.

Деякі міркування підносили і підносять у високоінтелектуальній опаковці. Мовляв, ми переживаємо епоху спалаху великих націоналізмів малих націй, що знаходять шлях для своєї експансії, проявляючи ксенофобію по відношенні до внутрішніх інородців. У цих заінтелектуалізованих міркуваннях є дві логічні помилки: по-перше, перед епохою вели[illegible]х націоналізмів малих націй була і є епоха великих шовінізмів великих націй, що спричинила цілком адекватну реакцію не просто малих, а поневолених націй; по-друге, українці ніколи малою нацією не були, не є і не будуть, а як велика, але поневолена нація мала і має право борот[illegible]ся з гегемонією чужинців. Але, в остаточному результаті, страшне розчарування: ніщо всередині України не діється. Євреї, як найтверезіші, здається перші зорієнтувалися, що їх десятиріччями використовувала Росія (ще під видом СРСР) для антиукраїнських кампаній – і почали швидко "міняти фронт". Щось подібне, мабуть, поволі починає доходити до поляків. Росіяни (позаукраїнські росіяни, а не ті, що в Україні), не скажу найнегнучкіші, але найбільше озлоблені, що в Україні і над Україною вони перестають бути панівною нацією, продовжують кампанію далі, небезпідставно розраховуючи на міжнародну підтримку, бо, в очах Заходу, Україна далі перешкода на шляху демократизації Російської імперії, тої імперії, яка тепер відроджується під назвою СНД.

Росія в уяві антиукраїнських сил Заходу має бути далі євразійським намісником-жандармом у сучасній фальшивій співдружності – з цією метою на Заході плекають вигодувану в Росії доктрину російської домінанти.

Страшенну лють викликає – в міжнародному аспекті – уявлення про те, що несподівано Україна має бути для українців, тому що століттями вона мала бути для всіх, тільки не для українців. Не знаю, чому стільки злоби викликає думка, що для українців має бути саме Україна, саме їхня Батьківщина, хоча для тих кіл, що ведуть антиукраїнську кампанію, абсолютно прийнятною є доктрина, що для євреїв є Ізраїль.

Великий наступ ведеться на Україну по двох лініях – проти української військової доктрини (хоча вона лише твориться) і проти української економічної доктрини. Навіщо Україні власна армія (а не російська залога), власний флот (бо Україна, нібито, не морська держава – хоча свого часу саме український козацький флот ліквідував турецьку монополію на Чорне море як внутрішнє турецьке озеро – Росією тоді й не пахло!), власна нуклеарна програма (для мене не дуже зрозуміло, чому останні ракети з атомною начинкою в Україні не мають зникнути остаточно саме тоді, коли такі ж ракети зникнуть з території Росії та США – чи Україна вічно має бути об'єктом атомного шантажу як зі Сходу, так і з Заходу?). Україні хочуть вмовити, що вона не має права навіть на оборонну військову доктрину, бо, мовляв, ніхто не бачить довкола України ворога. Треба шкодувати, що в декого поганий зір, бо українці протягом довгих століть мали довкола себе ворогів, що шматували і країну, і націю – і тих ворогів на сьогодні стало, треба шкодувати, не набагато менше. У тепер створюваній українській військовій доктрині на першому місці повинен бути оборонний фактор, і в цій доктрині мусить знайтися місце також на українську нуклеарну програму. В Європі починають розгортатися праці над опрацюванням європейської нуклеарної доктрини і, якщо йдеться про якісь вищі категорії європейської колективної безпеки, то українська нуклеарна доктрина цілком може вкластися в європейський, а в жодному разі не в євразійський (читай: російський, імперський) контекст.

Українська економічна доктрина родиться з великими труднощами не лише у внутрідержавному, але й зовнішньодержавному

аспектах. Ці прогалини і недоробки активно використовують ближчі й дальші сусіди. На зміну рублевого пресингу, який може вдасться полегшити (що ще не дуже певне – і не буде певне навіть після введення гривневої грошової одиниці, яка явно не матиме достатнього покриття), насувається доларовий пресинг, який вимагає неконтрольованих капіталовкладень, відкритого ринку збуту, вивозу сировини, дешевої робочої сили. І це тоді, коли найбільша капіталістична держава застосовує протекціонізм в економіці й таким чином в ряді галузей економіки стимулює виникнення закритого американського ринку та цілком не думає скасовувати торговельні бар'єри між США і Україною. Лінія на збереження для України статусу колонії ясна.

Україна має мало галузей промисловості, здатних конкурувати з західною технологією, але це не значить, що таких галузей вона не має. Тому не лише пропагандистський, але цілком реальний ліквідаторський шквал звалюється – під видом конверсії – на цілком конкурентноздатну галузь, що розпоряджає прекрасними кваліфікованими кадрами і світлими умами, на українську оборонну промисловість. Промисловість, що може бути постійним джерелом великої валюти, намагаються знищити під цими ж загальнолюдськими, гуманними, нібито, ідеалістичними кличами: навіщо Україні армія і флот, навіщо їй атомна зброя, навіщо їй конкурентноздатні галузі промисловості. Україна далі має бути джерелом збагачення Сходу і Заходу. Україна має бути на колінах, як давня і сучасна колонія, хай навіть з псевдонезалежницькою вивіскою.

На закінчення мені хотілося б розказати не анекдот, а правдивий випадок з "визволеного" Львова 1939 року. У вітрині одної з центральних аптек з'явився, згідно з тогочасним ритуалом, портрет Сталіна, а під ним скромний рекламний напис "щоденно свіжі п'явки". Аптекаря арештували і він пропав, але у вітринах України постійно з'являються нові портрети діячів Сходу і Заходу – та напис залишається старий. Може пора припинити імпорт п'явок на український ринок?

Січень 1992 р.

ДИКТАТ АНТИМОРАЛІ

В партократичному минулому, коли функціонер будь-якого рангу і профілю (партія, адміністрація, прокуратура, міліція, всякі інші органи та установи) крав, то його в жодному випадку не віддавали до суду. Єдиним способом покарання для тих випадків, коли функціонер крав і хотів далі красти, брати хабарі, займатися рекетом з баз, колгоспів, радгоспів, заводів і т.д. в індивідуальному порядку, тобто, не ділячись з кимсь іншим чи з кимись іншими – була догана, сувора догана "по партійній лінії", часом з занесенням у якусь там карточку. Пам'ятаємо, що через рік, два, три функціонер звертався з заявою, щоб зняли таке "покарання". Його знімали і вибілювали функціонерське партійне сумління. У важчих випадках, коли функціонер був справді впертим або, що ще гірш перешкоджав красти іншим, – його викидали з мафії, вибачте з партії. Деколи це був уже справді кінець життєвої кар'єри персони, яка посміла порушити неписаний кодекс злодійських законів.

Як відомо, завдяки зусиллям демократичних рухів, партій, новостворюваних демократичних організацій та взагалі рішуче настроєних громадських діячів диктатуру компартії було ліквідовано – одночасно й скасовано такі способи "покарання", слушно кваліфіковані як сміхотворні й окозамилювальні. Тепер функціонерів таких самих рангів і профілів за такі самі злочини і проступки, навіть якщо вони проявляються цифрами з шістьма нулями, не "карають" по партійній лінії. Бо наївно думати, що партійна догана по організаційній лінії Руху чи по партійній лінії УРП, ПДВУ або якоїсь іншої "пе" щось для когось значить. А коли викинуть з якоїсь партії, то зразу з'являється можливість пристати до іншої партії з дзвінкою

назвою або й заснувати власну. Щоб якогось постпартійно-демократичного функціонера за крадіж, хабарництво, шантаж, рекет, зловживання службовим становищем і т.д. віддали до суду – як Україна довга та широка, здається, ніхто не чув. Все це здійснюється в плані побудови нової кращої незалежної держави з новими кращими незалежними – від закону, в першу чергу – функціонерами, яких тепер підкупити, наприклад, досить важко, бо вимагається мзда солідна і бажано, якщо не бартером, то, принаймні, "капустою".

Якщо говорити про нові риси новонароджуваного демократичного суспільства, то я залічив би описану рису до панівних у функціонерному, політичному, бізнесменському та в інших відгалуженнях вищого рангу сучасного кипучого життя. Риса, яку теперішня керівна верхівка, без сумніву, зараховує до найпозитивніших сторін нового ладу, при якому і великим, і малим політикам, і великим, і малим комерсантам, релігійним діячам, функціонерам у жодному випадку суд не загрожує. Відомо ж, утворюється вільне суспільство, а суд – це вже невільне суспільство, проти якого кращі сини української нації боролися, починаючи з 60-х років. Як добре, що утворилася нова категорія безконтрольних діячів, які спереду і ззаду носять непробивні щити "мы кровь проливали", ах, вибачте, "ми страждали, нас переслідували". Привілейована еліта? Привілейований клас? Але ж чого обурюєтеся, ми ж врешті відверто і вільно будуємо **класове** суспільство.

Скільки довелося свого часу, особливо після смерті, натерпітися бідному Нікколо Макіавеллі, який у 18-му розділі свого "Володаря", написаного 1519 р., дозволив собі, нібито (бо й тут науковці ведуть суперечку), утверджувати принцип, що в боротьбі за справедливу владу, за незалежність Батьківщини дозволено всі засоби, які ведуть до обраної все ж таки досить світлої мети. Це було у XVI столітті. Тепер політики, а тим більше, звичайні функціонери чи комерсанти "Володаря" середньовічного автора не читають – вони давно засвоїли, що також брудна мета освячує брудні засоби, застосовані для її здобуття. В середовищі політиків, під час дискусій на круглих столах часто почуєш, що в політиці основною рушійною силою є інтерес. "Замнемо для ясності" – ці ж політики, політологи не уточнюють – чий інтерес. Бо якось незручно говорити, що йдеться не

про інтерес Вітчизни, держави, нації (навіщо такі гучні слова!), а про власний, особистий, егоїстичний, амбіційний або кишеневий інтерес. "Якщо мене там не буде, то й України не буде – та хай і не буде, бо мене ж там не буде!" – це клич частини найпатріотичніше настроєних політичних діячів. Всі раптово спокійно погодилися, що рушійною силою державної політики має бути особистий інтерес, а що руки при цьому можуть бути брудними – нічого турбуватися, це ж Політика через велике "П", для якої можна і брудні руки легко відмити кількома патріотичними фразами.

Мені закинуть, що я дивлюся на дійсність через надто чорні окуляри, а треба дивитися на неї через світлий серпанок так легко, без однієї кривавої жертви (завдяки зусиллям демократичних політиків!) здобутої Незалежної Держави. Що це був якийсь там нежиттєздатний дивак, Михайло Драгоманов, який сто років тому твердив: "чиста мета вимагає чистих рук". І пророкував, у протилежному випадку, панування лютого, злочинного, так званого революційного терору. Він же ж, цей пророк, незалежної України не здобув, а здобули її ми.

Проповідь антиморалізму в буденному житті ("всі крадуть, то як мені не красти", "якщо не буде колгоспу, то де я буду красти"), в політиці, в комерції, вибачте, в релігії (бо не підлягає сумніву, що високі, дуже високі єрархи займалися, за сумісництвом, цілком не церковними справами, а загальновідомою таємницею є, що в підставі так званих міжконфесійних конфліктів лежить не суперечка за релігійні догми чи, не дай Боже, за осяяне щастям і ласками потойбічне життя праведної людини, а бійка за добру, читай – прибуткову, парафію, і що проповідувати слово Боже на так званому атеїстичному Сході України ніхто з покликаних до вищих духовних ідей з Західної України не біжить – там же ж з прибутковими парафіями більше як непевно!) іде і з Сходу, і з Заходу. Зі Сходу – бо це багатовіковий шар відпадків політичної та всякої іншої публічної діяльності, такої, якою вона культивувалася і культивується Російською імперією під власною назвою чи закамуфльованою під чотири (СРСР) або три букви. В дусі східного антиморалізму ніхто не думає розслідувати, наприклад, у Києві та Львові такі справи як те, чому пожертвувані діаспорою на громадські потреби комп'ютери, множильна техніка,

валюта осіли по приватних помешканнях або пішли на базар, а не туди, де вони найбільше потрібні, хоча б, у так звану глуху районну провінцію Східної України. Досі я не читав жодного опублікованого друком компетентною ревізійно-контрольною комісією комюніке, що подібні чутки – це наклепи; ось ми, члени комісії, стверджуємо це власними іменами і підписами. Досі я не читав жодного видрукованого звіту політичної, громадської, культурно-освітньої, меморіальної, охоронно-пам'яткової, червоно-хрестової або якоїсь іншої публічної організації, в якому б чітко і виразно було перелічено жертводавців, суми пожертвувань і одночасно вказано конкретно, на що пішли ці пожертвування. А також подано прізвища осіб, що мали і мають право розпоряджатися подарованими, зібраними фінансовими і матеріальними засобами. Мабуть, кошти друку стали вже такі дорогі, а пожертвування такі дрібні, що й звіти немає за що друкувати.

В дусі західного антиморалізму з рупорів різними голосами лине проповідь: "Збагачуйтесь!" Що політика – це інтерес, в першу чергу особистий інтерес зацікавлених осіб, бо політик "має право". Улесливі й підлазливі голоси переконують, що нічого цьому дивуватись і нічого вимагати іншого. Бринить проповідь, що комерція – це бізнес, при якому продати щось дешеве якнайдорожче – лише освячене загальнолюдське право і особисте велике досягнення здібного бізнесмена та що саме цього треба всім добиватися. Бо так мурують міцну державу. Про те, що за ошуканство, зафальшовування товару, за продаж краденого, грабованого, перевезеного контрабандою судять навіть у благословенних США, голоси скромно мовчать.

Все це проповіді, скеровані на дестабілізацію політичного і економічного життя в Україні, на те, щоб мутну воду зробити ще мутнішою, бо в ній ще легше буде ловити рибу тим, які вже злочинно діють і діятимуть далі проти української нації. Бо коли в державі хаос – є привід для зовнішньої інтервенції, для внутрішнього перевороту, керованого силами ззовні.

Політичне майбутнє в Україні є в руках тої партії, того руху, тої влади, яка перша віддасть до відкритого суду злодія і хабарника міністра, голову облради, члена парламенту; яка безжалісно саджатиме не лаву підсудних корумпованих політиків, бізнесменів, функціонерів, діячів іншого подібного гатунку, тих, що завдяки

мафійним зв'язкам повірили у свою повну безкарність; яка вкрай суворо, але справедливо в період надзвичайного стану, в якому фактично перебуває українське суспільство, припинить дальше руйнування і розклад держави та нації. А чим повільніше робитимуть це – чи по суті, не робитимуть – сучасні постпартократичні й так звані високосвідомі нібито елітарні псевдодемократичні верхи, тим швидше здійснять це вже іншими методами так звані несвідомі, темні, некультурні й ще якісь там низи. Той народ, на який всі покликаються в парламентських дебатах, але для якого ніхто нічого не робить ні під час дебатів, ні поза ними.

Березень 1992 р.

НОМЕНКЛАТУРА: СТАРА І НОВА

– Тату, а що таке номенклатура?

– А це, Івасю, коли мама наварить миску вареників і наллє туди сметани. Потім підкидає вареники вгору так, щоб кожен купався в сметані. І так підкидають весь час, місця міняються, а в сметані купаються постійно.

Мені не хочеться збиватися на примітивні трафарети, але, розглядаючи дуже складне становище, економічне і політичне, в якому перебуває Україна, нам насамперед треба відповісти на питання про причини такого становища. Йдеться про встановлення досить простих істин:

чи причина лежить **поза межами людських можливостей**, тобто, що Україна, незвичайно бідна ресурсами, має такий низький рівень економічного розвитку, при яких вихід з кризи у близькому часі просто нереальний (здається, всі не погодяться з таким висновком, бо багатство України – незважаючи на довгі десятиріччя більшовицького господарювання – таки не міф, а реальність);

чи, з іншого боку, основну роль у занепаді відіграє **людський фактор.**

Відповідь може бути однозначна: так, винен людський фактор. Для того, щоб заплутати і захистити справу, оборонці недавнього минулого і непривабливого сучасного проповідують, що винні, мовляв, не люди, а **система**, хоча для всіх нас, здається, зрозуміло, що систему, ту систему, яка гальмує політичний і суспільно-економічний розвиток України, створили і підтримують саме **люди**, а не якісь невідомі й незрозумілі надприродні сили. Якщо волею людей було створено систему, яка себе не виправдала, систему, яка стала гальмом

на шляху економічного розвитку – то в межах людських можливостей є змінити існуючу фальшиву, незадовільну, непотрібну систему, замінивши її може не ідеальною іншою, але, в кожному випадку, **кращою** і більше пристосованою до тої еволюції, що повинна проходити в Україні.

І тут вже на перший план висувається питання: хто підтримує віджилу систему, хто намагається її консервувати? Відповідь єдина: ті сили, ті люди, яким віджила система ще сьогодні гарантує привілеї, можливість тримати у своїх руках, хоча б, економічні командні висоти, ті висоти, які, теоретично, давно вже повинні були перестати існувати.

Ми знаємо, в чиїх руках була система ще не так давно – це партократично-номенклатурна верхівка, яка у свойому пануванні – політичному, економічному – використовувала всі важелі влади, не розбираючись чи вони законні, чи ні; верхівка, яка створила собі на підтримку могутню, без сумніву, кримінальну мафію. Ця партократично-номенклатурна верхівка, кажучи вже іншими термінами, це утворений так званим комуністичним ладом IV наскрізь експлуататорський клас (використовую термін видатного політичного мислителя Мілована Джіласа).

Не хочу, щоб мене звинувачували в тому, що я займаюся погонею за відьмами – бо, дуже просто, відьми не існували, а номенклатура, IV клас, існували, існують і впливають досі.

Ніхто добровільно не здає своїх привілейованих позицій – таких наївних немає. Навпаки, привілейований клас намагається, вже навіть над прірвою, яку він вирив самому собі і цілій своїй системі, судорожно триматися за власні фотелі й корита. Це, зрештою, в Україні IV класові поки що дуже добре вдається.

Чому?

Не підлягає сумніву, що в широких колах громадськості України панувала надія – зрештою, підсилювана обіцянками, хоча б, передвиборними – президентськими, популярних діячів, – надія, що нова **демократична** влада повалить систему, яка давно вже стала анахронізмом, перешкодою для розвитку нових суспільних і економічних відносин. Але в основному (винятки, очевидно, є, але їх дуже мало) трапилося щось інше – верхівка так званих демократичних

партій і рухів дуже швидко зрозуміла, що становище привілейованої номенклатури особисто дуже вигідна і приваблива річ. Відбулося, іншими словами, широкомасштабне політичне ошуканство народу, нації. Це ошуканство довело відсутність будь-яких морально-етичних якостей великої плеяди новоявлених так званих політичних діячів. Відбувся такий собі тихенький перехід нової номенклатури на позиції старої номенклатури, їх спайка. Кваліфікація у даному випадку єдина – зрада інтересів нації.

Таким чином, замість поступової ліквідації, розчинення IV класу тепер відбувається процес цілком протилежний – його зміцнення як у кількісному, так і в якісному відношеннях. Стара номенклатура з'єдналася з новою номенклатурою (часом для маскування це робиться не дуже відкрито), і тепер вони разом захищають свої позиції і методи, методи командно-адміністративного стилю як у політичному, так і в економічному житті, підготовляючи наступ неототалітарних сил. Платформа порозуміння проста: стара номенклатура внесла свої мафійні важелі, нова номенклатура – свої демагогічні популістські здобутки. Все це скинули у спільний номенклатурний котел.

Для того, щоб захистити стару партократичну номенклатуру, неономенклатурники придумали псевдоаргумент, що, мовляв, у старої номенклатури є великий досвід, економічний, адміністративний, зокрема, який треба використати на благо України. Який, вибачте, досвід? Досвід брежнєвсько-горбачовської епохи: корупції, мафії, безправ'я, розвалу економіки, безконтрольності, безвідповідальності, професійної непридатності та бездарності? Ледве чи це ті якості, котрі потрібні сучасній і майбутній Україні.

Можна цілком погодитися з тим, що неономенклатура не має ні досвіду, ні фахових знань. Це справді (знову з окремими винятками) так. Якщо навіть не звертати увагу на ту безвідповідальність неономенклатури – як без фахових знань намагатися за будь-яку ціну захоплювати командні висоти (ну, але ж **влада, влада** захоплює, окрилює і засмоктує!) – то треба сказати, що протягом останніх принаймні 2-3 років були всі можливості для фахової підготовки кадрів, молодих кадрів, у вищих школах та на спеціальних курсах економіки, адміністрації, політичної освіти. Про необхідність таких

шкіл та курсів я особисто неодноразово піднімав питання у різних громадсько-політичних колах. Відповідь: глуха стіна. Зрозуміло, чому глуха стіна: поява нових кваліфікованих кадрів – це кінець нефахової, але, ой як нахрапистої номенклатури, старої й нової, кінець привілейованого IV класу, а до цього жодним чином властьімущі допустити не можуть.

Чи перед нами справді замкнене коло, міцна кругова спайка безпринципних – у політичному та морально-етичному відношеннях (основне це "я" і "мої" – а на Україну наплювати) – людців, які вже остаточно захопили командні висоти і втримають їх протягом ще якогось десятиріччя, всіма силами гальмуючи суспільний та економічний розвиток?

Без сумніву, IV клас в Україні існує, розкошує та панує і намагається не лише зберегти свої позиції, але й забезпечити репродукцію і регенерацію собі подібних, свого класу, всіма доступними, в першу чергу незаконними, мафійними засобами.

Перед здорово думаючою частиною українського суспільства, яка в першу чергу має на меті розвиток України як держави і як нації, розвиток в межах громадянського антитоталітарного суспільства, стоїть завдання впертої й наполегливої боротьби для того, щоб усунути перешкоди на шляху до нормальної суспільно-політичної і економічної еволюції.

Тактику, методи такої боротьби з IV класом необхідно докладно продумати – і поступово, очевидно, ненасильницькими методами реалізувати. Не претендуючи на викладення всіх рятувальних рецептів, мені хотілося б звернути увагу на правові, політичні й економічні способи такої боротьби:

1) законодавчі заходи для усунення старої партократичної номенклатури шляхом утворення спеціальних повноважних комісій типу денацифікаційних, що діяли в післявоєнній Німеччині (де протягом короткого часу було знищено залишки тоталітаризму). Ті особи, яких комісія усунула б з політичних, адміністративних, економічних та інших висот, повинні б зайнятися звичайною, рядовою, щоденною суспільнокорисною працею згідно з своїми справжніми кваліфікаціями – або піти на не дуже заслужений відпочинок;

2) рішучі заходи для боротьби з державною зрадою, саботажем,

мафією, корупцією, розкраданням громадського і державного майна, контрабандою, рекетом, зловживанням своєю посадою. Для тих і подібних злочинів і проступків застосовувати скорочений хід судочинства, без затягання судових процесів на довгі місяці, а то й роки;

3) інтенсивні активні організаційні заходи для поширення соціальної бази тих політичних партій і організацій, які стоять за перетворення України в сильну, модерну, політично справді незалежну державу, бо лише активна політична діяльність може шляхом нових виборів до конституційної асамблеї, до нових законодавчих органів гарантувати успішну правову боротьбу з IV класом;

4) справжня економічна реформа, поділ і приватизація землі, продумана антиноменклатурна соціально справедлива приватизація тих секторів торгівлі, промисловості, транспорту, сфери обслуговування, інших ділянок господарської діяльності, що поступово – але без штучного гальмування – перестануть бути державною власністю;

5) організація вищих шкіл та курсів адміністрації, економіки, політичної освіти для того, щоб новими кваліфікованими і відповідальними кадрами замінити номенклатурний клан.

Без усунення від влади та економіки паразитарного IV класу зміна становища в Україні просто неможлива.

Так чи інакше, на перший план виступає завдання політичної активізації тих суспільних сил, що мусять виступити організовано і згуртовано як Третя сила, сила Національного фронту порятунку держави і нації.

Травень 1992 р.

ЧИ ТРЕБА ЗАІДЕОЛОГІЗОВУВАТИ ВИЩУ ШКОЛУ?

До того, як перейти безпосередньо до теми, мені хочеться зробити кілька кроків назад, до того, що відбувалося в Україні 2-3 роки тому. Здається, не всі ще забули баталії, які відбувалися довкола питання про деполітизацію, департизацію та дезідеологізацію війська, міліції, різних інших органів, школи – середньої та вищої, державних установ. Зрозуміло, що боротьба велася проти так званої комуністичної ідеології (кажу "так званої", бо і з класичним комунізмом, і з класичним марксизмом та суміш політичних, економічних і псевдорелігійних доктрин, сильно підлитих москвоцентризмом і російським шовінізмом, яку подавали до вірування, мала дуже мало спільного), отже боротьбу з цією ідеологією закінчено офіційно 25 серпня 1991 р., коли було припинено діяльність КПУ на території України. Дні після невдалого серпневого перевороту справедливо сприймали як кінець політизації та ідеологізації, як певну видиму ознаку краху тоталітарної системи. Очевидно, це ще не був остаточний крах тоталітаризму, якого залишки і в реальності, і у головах людей трапляються на кожному кроці досі, але, не підлягає сумніву, це був кінець одного і початок іншого етапу в історії українського суспільства.

Що тоталітаризм в ділянці ідеології приводить лише до деградації нації, держави, громадськості, здається, ми вже засвоїли. За прикладами також з-поза колишнього СРСР далеко сягати не треба: фундаменталістичний Іран, що перекреслив шлях цієї держави до вершин економічного розвитку, кастрівська Куба, кім-ір-сенівська Північна Корея, маленькі диктатури Африки з періодичними

спалахами зоологічного трібалізму – з різанинами, депортаціями, часто також дуже кривавими, небажаних племен, народів то через один, то через інший державні кордони.

Можна по-різному ставитися до того нового ідеалу людства, який деякі теоретики намагаються вичаровувати для майбутнього під назвою "громадянського суспільства", можна сперечатися, чи і коли громадянське суспільство із зведеним до справді необхідного мінімуму втручання держави у громадські, економічні, ідеологічні, особисті справи – може стати хоча б частково реальним для замученої України, можна сперечатися, чи, може, ідея громадянського суспільства не стане черговим міражем, який зникає, коли, здавалося б, до нього вже наближаються, але, мабуть, таки можна з глибоким переконанням твердити, що з тоталітаризмом і в суспільному житті, і у суспільному мисленні покінчено. Рецидиви – як тепер в Україні – авторитаризму (хоча б у вигляді президентських намісників) є і будуть, але ледве чи навіть запровадження диктатури, такої чи іншої за своїм політичним характером, зможе вже примусити всіх людей, громадян України, мислити за одним-єдиним шаблоном. Спроба, гігантська спроба збудувати суспільство-казарму, суспільство-в'язницю закінчилася крахом, паралелей якому важко знайти у світовій історії.

Це той фон, на якому хочу підійти до проблеми про те, чи можлива, чи потрібна, чи мусить відбутися нова ідеологізація української вищої школи. Навіть, якщо прихильники такої тези переконуватимуть (не дуже ясно якими аргументами), що це була ось погана ідеологізація, а та нова ідеологізація, яку чомусь треба запроваджувати у двох ділянках – релігійній та політичній – буде ідеальна і відповідатиме потребам студентства, які, як вважає дехто, дуже добре відомі (хоча, до речі, широкого за територією соціологічного опитування на цю тему в останній час ніхто не проводив).

Спершу про вищу школу і релігію.

Мабуть, треба пригадати ще кілька підставових понять про Україну як державу. Україна ніколи не була, не є і не може бути державою з якоюсь одною, тим більше панівною релігією. Україна є державою, в якій дозволяються всі релігії, і ніхто ніколи, очевидно,

не зможе міняти того становища, навіть силою, бо епоха релігійних воєн для України минула у XVII ст., а українці, як представники єдиної нації, сповідують ряд християнських, а в останній час також і нехристиянських релігій, не кажучи вже про те, що існує значний прошарок атеїстів, які також – згідно з Всесвітньою декларацією прав людини і здоровим глуздом – мають право на свої власні переконання. Як відомо, сьогодні (якщо виходити з кількості релігійних громад в Україні) серед українців на першому місці є Українська православна церква (тут я не враховую результатів найновішого філаретівського чи протифіларетівського розколу, бо наслідки його ще, мабуть, ніхто враховувати не може), далі Українська католицька церква, на третьому місці українські протестанти – якщо розглядати всіх їх разом (євангельські християни-баптисти, християни віри євангельської, адвентисти сьомого дня та інші відгалуження), на четвертому – Українська автокефальна православна церква. З дальших віровизнань явно прориваються вперед свідки Єгови; чимраз ширшу пропаганду починає розгортати РУНВіра. Так що про будь-яку одно- чи навіть двоконфесійність української нації не можна й говорити. Багатоконфесійність національних меншостей – справа відома, дискусії не підлягає. Це перший момент – багатоконфесійність України та української нації.

Як у кожній модерній державі, в Україні (за конституцією, цією досьогочасною, фальшивою, та за конституцією тою, що підготовляється і має не бути фальшивою, тобто відповідати правді) церква відділена від держави. Відділена вона від держави не лише юридично (бо конституція, як відомо, це все ж таки основний закон), але й політично, якщо можна так висловитися, бо практично всі сучасні політичні партії записали у своїх програмах вимогу відділення церкви від держави – поруч, зрештою, з повною свободою віросповідань. Ось короткий перелік деяких з цих партій – Українська республіканська партія, Українська християнсько-демократична партія, Українська селянсько-демократична партія, Українська демократична партія, Демократична партія України, Партія зелених України, не кажучи вже про Соціалістичну партію України, Соціал-демократичну партію України чи Конференцію анархістів України. Відносно програм деяких партій вловлюється тенденція поставити

церкву під державний контроль; про це можна прочитати ("між рядками" переважно) в програмах не лише партій – спадкоємців компартії (Соціалістична партія України, Комуністична робітнича партія України), але й у платформі Всеукраїнського об'єднання Державна самостійність України. Щоб не залишалося жодних сумнівів, процитую відповідні місця з програми найрадикальнішого, як загально вважають, напряму ОУН (революційної), який популярно називають бандерівським: "В лавах ОУН боряться українські селяни, робітники й інтелігенти проти гнобителів – за Українську самостійну соборну державу, за національне і соціальне визволення, за демократичний державний порядок, за справедливий соціальний лад [...] 11а. За свободу друку, слова, думки, переконань, віри й світогляду. Проти офіційного накидування суспільності світоглядних доктрин і догм [...] 11в. За вільне визнавання і виконування культів, які не суперечать громадській моралі; 11г. За відокремлення церковних організацій від держави" (Програмові постанови ОУН, прийняті у серпні 1943 р. Третім надзвичайним Великим збором ОУН та доповнені Конференцією ОУН, що відбулася в Україні в червні 1950 р.; ці постанови діють до сьогодні). Це, отже, другий момент – відокремлення церкви від державної освіти.

Формування людини, її світогляду, її переконань, її переживань, релігійних також, у сучасному українському суспільстві відбувається, в основному, в середньошкільний період і завершується у старших класах (десятому, одинадцятому). Офіційно цей процес підтверджує атестат зрілості (це в освітній площині), здобуття повної відповідальності перед законом (це в юридичній площині). Я не зупинятимуся на різноманітних факторах, що формують релігійний або атеїстичний світогляд молодих людей (сім'я, оточення, традиція, наслідки зовнішнього місіонерського впливу), а також не заперечуватиму можливості зміни релігійного світогляду протягом цілого життя людини, однак не допускаю думки, що таке формування чи переформування релігійних поглядів має відбуватися за наказом, під впливом, під натиском Української держави, держави, хоча й з нахилом до авторитаризму в наш час, але, не підлягає сумніву, не тоталітарної в ділянці свободи сумління. Це, отже, третій момент.

Підсумовуючи три виділені мною моменти, можемо дійти до висновків, що:

по-перше, Україна, українська нація, національні меншості України – багатоконфесійні;

по-друге, в Україні держава і церква та, в результаті, державна освіта і церква відділені одна від одної;

по-третє, що до вищої школи студенти приходять з певним сформованим релігійним світоглядом, своїм власним, особистим, у який будь-яким державним структурам втручатися не дозволено.

Іншими словами, будь-яка катехизація, місіонерство в стінах вищої школи – справа не лише недопустима, але просто шкідлива. Це повернення до нетолерантного фундаменталізму, а в умовах України – до середньовіччя, до тоталітаризму, з лабет якого українська нація з такими труднощами і з мільйонними жертвами не так давно вирвалася. Не думаю, що в Україні коли-небудь зможуть запанувати порядки, при яких можна буде залазити в душу людям взагалі, а молоді зокрема.

Це не значить, однак, з іншого боку, що вища школа не повинна сприяти поширенню знань студентів з ділянки історії релігії, релігієзнавства як стосовно України, так і цілого світу. Мені здається, що при цьому – формуючи програми відповідних курсів – необхідно звернути особливу увагу на етично-моральні цінності релігійних систем, пам'ятаючи одночасно про ту глибоку думку, до якої поступово приходять теологи різних релігій і релігійних напрямів, що Бог є один, а лише способи віри в нього – різні.

Тепер про вищу школу і політичні ідеології.

Мені здається, що при вирішенні цього питання можна і треба застосувати аналогічні параметри.

По-перше, так само як Україна та українська нація багатоконфесійні, політичні погляди мешканців України також різноманітні. На сьогодні ми маємо понад 30 політичних партій, процес цієї організаційної творчості й диференціації не закінчено. Не будемо займатися питанням про те, чи добре, чи погано, що є стільки партій, але, в якому б напрямі не пішов дальший розвиток суспільства, ясно, що повернення на тривалий час до однопартійної системи неможливе. Так само – з таких чи інших міркувань – неможливе

повернення до заідеологізованого лише в одному політичному напрямі суспільства.

По-друге, так само як державна освіта і конкретні політичні партії відділені одне від одного, неможливо і шкідливо будувати у вищій школі навчання згідно з платформою якоїсь певної конкретної політичної партії чи певної конкретної політичної ідеї. Якщо говорити про суспільно-політичні вимоги до школи середньої, так і вищої, то навчання у них – не підлягає сумніву – не може бути антиукраїнським і, для українців, мусить бути національним, зміцнювати повагу і віру у власну націю. Треба шкодувати, що якраз ці найважливіші вимоги навчання досі ще у дуже багатьох школах – особливо у східних та південних регіонах нашої держави – навіть не думають здійснювати. В мойому розумінні, навчання не може бути не лише антиукраїнським, але й не може бути тенденційно скерованим проти будь-якої іншої нації, проти будь-якої національної меншості. Міжнаціональних конфліктів вистачає довкола України і, тим більше, українська вища школа не сміє стати місцем культивування таких антагонізмів. Викладання гуманітарних, зокрема історичних дисциплін, мусить бути підпорядковане принципам об'єктивності й правдивості.

Дезідеологізація вищої школи, це, в жодному випадку, не нав'язування молоді безідейності. Навпаки, покликання вищої школи – зміцнювати морально-етичні фундаменти світогляду молоді, зміцнювати їх не лише лекціями та принагідними виступами, але, чи не в першу чергу, особистим прикладом викладачів. Як знаємо, з цим особистим прикладом у наш час не все гаразд.

Розвиваючи думку про навчання і виховання в дусі протилежному антиукраїнізмові, хочу сказати, що українській молоді вища школа повинна дати національне виховання, виховання в дусі національних традицій, в дусі пошанування героїчного минулого нації. Представникам національних меншостей у вищих школах викладачі повинні намагатися прищепити повагу до української нації, нації з дуже важким і складним минулим і нелегким сучасним. Самоповага до своєї нації – це одна сторона медалі – на іншому її боці написана пошана до інших націй.

Не можу сказати, що український демократичний націоналізм суперечить цим принципам, навпаки, я переконаний, що він їх підтримує (розумію, що слово "демократичний націоналізм" для

деяких радикалів незвичне, але, хочу підкреслити, що в програмових постановах ОУН(р) 1950 р. – отже постановах часу, коли на українських землях ще точилася збройна національно-визвольна боротьба, говориться неодноразово про побудову демократичного державного порядку).

По-третє, до вищої школи студенти приходять якщо не з цілком сформованим політичним світоглядом, то і не зовсім позбавлені розуміння політичних течій і напрямів. Цілком погоджуюся, що остаточне формування політичної й аполітичної свідомості відбувається та в основному завершується у студентські роки (хоча й у післястудентські роки люди, як відомо, міняють свою партійність), але у формуванні цієї свідомості вирішальну роль відіграють і повинні відігравати не стіни вищої школи, а студентські організації, широкий спектр мас-медіа, на відсутність яких поки що скаржитися не можна. Якщо говорити вже цілком відверто, то боротьба за національно високосвідому українську молодь має відбуватися поза стінами університетів та інститутів, що цілком не заперечує, а, навпаки, підкреслює велетенську роль студентського руху також у політичному житті. Найкращий приклад – події жовтня 1990 р. (голодівка студентів у Києві, часткове здійснення їхніх вимог).

Ми не можемо і не сміємо відмежовуватися від того, що в цілому культурному і цивілізованому світі, зокрема також у світі молоді, існує та здійснюється ринок ідей. Прихильникам націоналізму, переконаним у справедливості й правильності своїх ідей (а я також належу до прихильників цієї течії), треба докласти багато зусиль, щоб на такому ринку ідей український націоналізм виглядав – згідно з правдою – справедливою і правильною ідеологією, здатною вивести Україну на широкий світовий шлях. І для цього треба багато, вперто і розумно працювати, а ми, треба шкодувати, аж надто добре знаємо, як деяким патріотам на словах важко закотити рукави для щоденної впертої праці, коли й не раз треба буде стерти краплини поту з свого чола. А працювати треба на вільному просторі, де саме життя ставитиме оцінки, а не перед шкільними чи студентськими партами, де оцінки має ставити викладач.

І саме тут, в можливій ідеологізації вищої школи ховається ще одна небезпека психологічного плану. Здається, всі ще пригадують з якою погордою і навіть ненавистю ставилося не так давно наше

студентство до заполітизованих дисциплін. З яким внутрішнім спротивом зазубрювали з'їзди за з'їздами або записували у шпаргалках переліки філософських догм. Дуже не хочеться, щоб подібну долю мали найсвітліші ідеї та переконання – релігійні, політичні – до яких люди, молодь, повинні тягнутися за власним бажанням, самостійно, а не шляхом обов'язкових лекцій і не менше обов'язкових іспитів та заліків. В такий спосіб можна відбити бажання приєднуватися до, об'єктивно, навіть найсправедливіших ідей.

Є ще один важливий момент, на який я хотів би звернути увагу прихильників ідеологізації вищої школи в дусі ідей націоналізму. Я глибоко переконаний, що якби десь отут, тепер, провести іспит десятьом таким захисникам ідеологізації і попросити їх відповісти на питання, що конкретно вони розуміють під словом "націоналізм", то відповіді на таке питання не співпадали б, а дехто може взагалі й не міг би коротко і ясно відповісти. Український націоналізм – як ідейна течія – може, очевидно, бути предметом вузівського вивчення, хоча б у політологічному плані, але до того, заки він зможе стати предметом докладного аналізу, необхідно як слід зрозуміти і викласти на папері цей предмет. Викладати історію націоналістичного руху? Це не теорія націоналізму – це тема історичної дисципліни. Переповідати зміст праць Дмитра Донцова, які свого часу відіграли велетенську роль у формуванні світогляду молодого покоління 20-30-х рр. у Західній Україні? Але і це не буде викладом всебічної системи поглядів, бо й сам Донцов, пишучи класичний на сьогодні свій твір "Націоналізм" (1926), не ставив перед собою такої мети. Можна ще викладати Постанови III Великого збору ОУН, про які я згадував (а також інші ухвали), але це буде лише виклад програми, а не ідеології. Думаю, до того, як просто і легко говорити про ідеї, дух націоналізму, треба самому добре знати їх суть. Якщо ж говорити про щось типу "вузівського підручника націоналізму", то, вибачте, мені стає якось моторошно, коли подумаю, що український націоналізм, динамічну політину ідею, намагатимуться замкнути в рамки примітивного конспекту...

Всі мої міркування не протирічать тому, що вища школа, якщо вона ставить перед собою завдання давати гармонійну освіту та сприяти гуманізації суспільства, повинна допомагати орієнтуватися в сучасному політичному житті України. Але не примітивними

політінформаціями чи політгодинами, які ми пам'ятаємо з не дуже далекого минулого, і не при допомозі схоластичних курсів політології, що набули поширення в Україні в останній час. Маю тут на увазі, наприклад, виданий у 1991 р. у Києві Навчально-методичним кабінетом для вищої освіти тогочасного Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР підручник "Политология. Методика комплексного изучения вузовского курса" під редакцією О.Шахова та В.Харченка у двох випусках (третій випуск, здається, не побачив світу; незважаючи на те, що у підготовці підручника брали участь також львівські автори, хоча б, О.Васюта, М.Гетьманчук, В.Здоровега, підручник з не дуже зрозумілих міркувань не було видано українською мовою). У цьому підручнику класифікація політичних партій подається таким чином, що націоналістичні партії взагалі пропущено: є праворадикалістичні (вживається якийсь такий дивний термін), які ототожнюються з фашистськими, консервативні, буржуазно-ліберальні, буржуазно-реформістські, соціал-демократичні, лівосоціалістичні, комуністичні. Всі ці партії йменують "ідейно-політичними", але характеристика їх ідейних платформ не подається. А якщо в такій нібито науковій класифікації не знайшлося навіть місця для націоналістичних партій, то, тим більше, в підручнику немає жодного слова для характеристики націоналізму як ідейної течії.

На мою думку, для того, щоб впровадити студентів у проблематику українського життя в його різноманітних аспектах – державному, політичному, економічному, соціальному, військовому, культурному, екологічному – та для ознайомлення з іншими гранями високоорганізованого суспільства, необхідно опрацювати і викладати на першому році навчання у вищій школі окремий курс під назвою "Сучасна Україна". В такому курсі знайшли б також місце відомості про сьогоднішні політичні течії в Україні, їхні ідейно-політичні платформи.

Кінчаючи свою статтю, яка, можливо, стане поштовхом для дискусії, що проводилася б за правилами культурного спілкування, я повинен сказати коротко:

ідеологізації вищої школи – ні, високій фаховості та справжньому професіоналізмові – так.

Червень 1992 р.

Примітки

ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Болючі проблеми в історії Східної Європи. Доповідь 26 травня 1992 р. на Міжнародній науковій конференції "Людина, громадянське суспільство і держава у світлі нової політичної реальності у Центрально-Східній Європі", Кам'янець-Подільський. Перша публікація: Ратуша. – Львів. – 1992 р., 25 червня. – № 67 (246). – С. 5.

Стан української історичної науки та завдання Наукового товариства ім. Шевченка. Поширений текст виступу 14 грудня 1991 р. на Загальних звітно-виборних зборах Наукового товариства ім. Шевченка, Львів. Перша публікація: Український час. Громадсько-політичний журнал. - Львів, 1992. – № 1 (березень). – С. 12-14. Передруковується з невеликими скороченнями.

* Згадана у виступі Міжнародна наукова конференція "Польща і Україна: історія, соціологія, політологія" проходила у Кам'янці-Подільському 29-30 травня 1991 р. під назвою "Польща – Україна: історична спадщина і суспільна свідомість". Ізраїльсько-український симпозіум у Єрусалимі поки що не відбувся.

Відновлення історичної пам'яті народу та розвиток музейництва. Доповідь 26 березня 1992 р. на Обласній нараді-семінарі керівників громадських музейних закладів, Львів. Перша публікація: Ратуша. – 1992 р., 5 травня. – № 46 (225). - С. 4. Передруковується з невеликими скороченнями.

Чи відкриються свіжі сторінки історії УПА? Поширений текст доповіді 23 червня 1992 р. на Регіональній науково-теоретичній конференції "Національно-визвольні змагання ОУН–УПА в 40-50-х роках", Львів. Перша публікація: Ратуша. – 1992 р., 11 серпня. – № 86 (265). – С.5.

Куди показує компас? Про концепцію п'ятитомної "Історії української культури". Виступ 15 червня 1990 р. на науковій конференції "Україна в сучасному світі", Київ. Перші публікації: Київ. – 1991. – № 2. – С. 114-118; Український час. – Львів, 1991. – № 1 (грудень). – С. 19-23.

На тему історії української культури було опубліковано також інтерв'ю з Я. Дашкевичем: *Не може бути української культури без духу української нації*. – Родовід. Етнографічні, археологічні, фольклорні, мистецтвознавчі записки. – Черкаси, 1991. – № 2. – С. 6–7.

НЕ ДУЖЕ ДАВНЄ МИНУЛЕ

Слідами невідзначеної дати. (Про так зване проголошення Радянської влади в Україні 25 грудня 1917 року). В основу есе покладено виступ у програмі "Незалежність" Українського радіо в Києві 25 грудня 1991 р. Перша публікація: Ратуша. – 1992 р., 21 січня. – № 5 (184). – С. 6; 30 січня. – № 8 (137). – С. 6.

Росія, Україна та союзи 1919-1922 рр. В основу покладено доповідь "Україна і союзні договори 1919-1922 рр.", прочитану 6 жовтня 1990 р. на II сесії Української міжпартійної асамблеї, Київ. Текст доповіді опубліковано: Ратуша. – 1990 р., 18 жовтня. – № 8. – С. 4-5. Були передруки, наприклад, у газетах: Західний кур'єр. – Івано-Франківськ, 1990 р., 1 грудня. – № 69-70. – С. 4-5; Галицька зоря. – Дрогобич, 1990 р., 28 грудня. – № 33. – С. 2-3; Прапор антикомунізму. – Київ, 1990, грудень. – № 6. – С. 3-4 (з скороченнями), а також в журналі "Визвольний шлях". – Лондон, 1991. – Кн. 3 (516). – С. 259–266. Можливо, були ще інші передруки (наприклад, в газеті "Шлях перемоги". – Лондон, 1991; докладніші дані невідомі). Переклад англійською мовою: Ukraine and the Union Treaties of 1920 and 1922 // The Ukrainian Review. – London, 1991. – Vol. 39, No. 1. – P. 19-25. На цю тему були інтерв'ю з Я.Дашкевичем: Союзний договір – це нонсенс // Молода Галичина. – Львів, 1990, грудень. – № 42 (643). – С. 1.

Текст, що публікується у збірнику, зачитано як доповідь 22 грудня 1990 р. на науковій конференції "Україна і Росія", Київ. Перша публікація: Оглядач. Видавнича колегія Руху. – К., 1991. – Вип. 5 (29). – С. 4-7.

Груднева доповідь викликала полемічний виступ: Божко О.І. Сенсація? Ні, – лікнеп! Утворення Союзу РСР було оформлено згідно з нормами міжнародного права. Ще не проголошений виступ // Радянська Україна. – 1990 р., 25 грудня. – № 293. – С. 2 (були передруки, наприклад: Вільна Україна. – Львів, 1990 р., 27 грудня. – № 247. – С. 4). Відповідь Я.Дашкевича див. наступне есе.

*Йдеться про статтю *Крах українізації*, що передруковується у сьогоднішньому збірнику далі.

Лікнеп? – Так, лікнеп! Утворення Союзу РСР не було оформлено згідно з нормами міжнародного права. Відповідь на згаданий вище полемічний виступ О.Божка. Перша публікація (дещо скорочена): Ратуша. – 1991 р., 11 січня. – № 1 (38). – С. 4-5.

Політичне ошуканство чи провокація? Крах українізації 20-х – 30-х рр. Доповідь 30 серпня 1990 р. на І Конгресі Міжнародної асоціації україністів, Київ. Перші публікації: Ратуша. – 1990 р., 2 жовтня. – № 1. – С. 4-5; Літературна Україна. – 1990 р., 4 жовтня. – № 40 (4397). – С. 4. З подібною темою Я.Дашкевич виступав 31 жовтня 1991 р. на Міжнародній сесії "Україна: сучасність та історія", Вальберберг біля Борнгейму – Кельн. Німецький текст доповіді Ukrainisation und Gegenukrainisation повинен побачити світ у збірнику праць конференції.

З доповіддю "Українізація: причини, наслідки, досвід" у різних варіантах Я.Дашкевич виступав неодноразово, починаючи з 1989 р., наприклад 25 квітня

1989р. на засіданні секції соціології національно-політичних відносин Радянської соціологічної асоціації, Москва; 24 травня 1989 р. на Науковій сесії "Національна політика: сучасний стан і нові підходи", Москва; 24 грудня 1989 р. на засіданні товариства "Славутич", Москва; 28 січня 1990 р. на Міжнародній науковій конференції "Проблеми незалежності України", Юрмала; а також у Києві, Львові, Вінниці. Публікації статей: Українізація: причини, наслідки, досвід // Кафедра. – Львів, 1989. – № 9. – С.1–24 (самвидавне машинописне видання); Українізація: причини і наслідки // Слово і час. – 1990. – № 8. – С. 55-64. Повний текст дослідження досі не опубліковано.

УКРАЇНЦІ В УКРАЇНІ

Дискусійні питання національного будівництва Півдня України. Виступ 17 жовтня 1991 р. на круглому столі "Північне Причорномор'я в контексті незалежної України", Одеса. Перша публікація: Державність. – Львів, 1992. – № 1 (4). – С. 18-21.

Українці в Криму (XV – початок XX ст.). Доповідь 15 жовтня 1992 р. на Міжнародній науковій конференції "Культура Півдня України", Одеса. Перші публікації: Ратуша. – 1991 р., 11-12 листопада. – № 121 (158). – С. 4-5; 1991 р., 13-14 листопада. – № 122 (159). – С. 4-5; Сучасність. – Київ, 1992. – № 4. – С. 96-104.

СУСІДИ БЛИЖЧІ Й ДАЛЬШІ

Українське відродження і національні меншості. Доповідь, задекларована спершу під назвою "Українські суспільно-політичні рухи і національні меншості" (тези див.: Всесоюзная научная сессия по итогам полевых этнографических и антропологических исследований 1988–1989 гг. Тезисы докладов. – Алма-Ата, 1990. – Ч. 1. – С. 131 – 133), була прочитана 16 червня 1990 р. на науковій конференції "Україна у сучасному світі", Київ. Перші публікації: Ратуша. – 1990 р., 13 листопада. – № 17. – С. 45; Україна в сучасному світі. Матеріали наукової конференції Республіканської асоціації українознавців. Київ, 15–16 червня 1990 р. – Київ, 1990. – С. 50–57; Українські проблеми. Політичний журнал. – Стрий, 1991. – № 1. – С. 24–29; Державність. – Львів. 1991. – № 3 (жовтень). – С. 24–27.

Шляхи подолання стереотипів. (Перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків: українська точка зору). Доповідь, призначена для прочитання 31 травня 1992 р. на міжнародній науковій конференції, див.: Польща – Україна: історична спадщина і суспільна свідомість. Міжнародна наукова конференція. Кам'янець-Подільський, 26-27 травня (так!) 1992 р. Тези доповідей. – Київ, 1992. – С. 5. Перша публікація тексту непрочитаної доповіді: Ратуша. – 1992 р., 30 червня. – № 69 (248). – С. 5.

Даної теми стосуються статті Я.Дашкевича: Для кого дорога до нікуди? (Нотатки на полях збірника про польсько-українські відносини) // Україна і Польща

між минулим і майбутнім. – Львів, 1991. – С. 214–230; Фальсифікація новітньої історії українського народу в сучасній Польщі. (Товариства кресов'яків та їх діяльність) // Український час. – Львів, 1991. № 1 (8). – С. 15–19.

Проблематика вивчення єврейсько-українських відносин (XVI – початок XX ст.). Первісний варіант доповіді 4 грудня 1990 р. на круглому столі "Українсько-єврейські взаємини: минуле і сучасність", Львів; доповнений варіант доповіді 7 червня 1991 р. на Міжнародній науковій конференції "Проблеми українсько-єврейських відносин", Київ. Перше публікації (обох варіантів): Ратуша. – 1990 р., 29 грудня. – № 37. – С. 4-5; Світ. Часопис народного руху України. – Київ, 1991. – № 3-4 (Спеціальний випуск. Матеріали Міжнародної наукової конференції "Проблеми українсько-єврейських відносин", 7-9 червня 1991 р., м.Київ). – С. 25-27; Сучасність. – К., 1992. – № 8. – С. 49-54.

Цієї тематики стосується також стаття Я.Дашкевича "Взаємовідносини між українським та єврейським населенням у Східній Галичині (кінець XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – Київ, 1990. – № 10. – С. 63-73.

"Німецька карта" проти України? Перша публікація: Ратуша. – 1992 р., 15 лютого. – № 14 (193). – С. 1, 7.

МІЖ СУЧАСНИМ ТА МАЙБУТНІМ

В Україні та поза Україною: державний устрій – СНД – міжнародний фон. Виступи 16-17 січня 1992 р. на круглих столах "Державний устрій та форми правління в Україні" та "Україна і світова співдружність", Київ. Перша публікація: Український час. – Львів, 1992. – № 1 (9). – С. 15-19.

Диктат антиморалі. Перша публікація: Post-Поступ. – Львів, 1992, 19 березня. – № 10 (24). – С. 7.

Номенклатура: стара і нова. Перша публікація: Ратуша. – 1992 р., 21 травня. – № 53 (232). – С. 2.

Чи треба заідеологізовувати вищу школу? Доповідь, прочитана 15 червня 1992 р. на науково-теоретичному семінарі в Українському поліграфічному інституті ім. Івана Федорова, Львів. Перша публікація: Ратуша. – 1992 р., 12 вересня. – № 98 (277). – С. 2; 15 вересня. – № 98 (278). – С. 7.

ІНШІ ПРАЦІ АВТОРА НА ІСТОРИКО-ПОЛІТОЛОГІЧНІ ТА КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ТЕМИ (1990-1992 pp.)

Символи, символи... Львів, 1990. – 25 с. (Українська національна партія).

Нові шляхи до нової школи // Україна. Наука і культура. Щорічник. – Київ, 1990. – Вип. 24. – С. 34-47.

Репертуар української книжки 1798-1916 років – коли він буде? // Україна. Наука і культура. Щорічник. – Київ, 1990. – Вип. 24. – С. 163-173.

Про Республіканську асоціацію українознавства // Бюлетень (Українська національна партія). – Львів, 1990. – № 5 (серпень). – С. 27-32.

Перше листопада і Західноукраїнська народна республіка. Виступ на урочистому святкуванні з нагоди 72-ї річниці проголошення ЗУНР (31 жовтня 1990 р.) // Горнило. Український студентський тижневик. – Львів, 1990. – С. 4-5.

Довкола конституції України // Ратуша. – 1990 р., 1 грудня. – № 25. – С. 4-5.

Перше листопада. Західноукраїнська народна республіка. З дискусії за круглим столом істориків Львова, присвяченої темі "ЗУНР крізь призму часу". (30 жовтня 1990 р.) // Горнило. – Львів. – № 7 (грудень). – С. 4-5.

Український федералізм – український монархізм // Українські проблеми. – Стрий, 1991. – № 1. – С. 88-92 (скорочено).

Як нищили незнищенне. [Про бібліотеку НТШ у Львові] // Дзвін. – Львів, 1991. – № 8. – С. 114-119.

"Книгарь" – журнал епохи революцій і контрреволюцій // Україна. Наука і культура. Щорічник. – Київ, 1991. – Вип. 25. – С. 26-44.

Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV-XVIII ст.) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 28-44.

Основні етапи етнічної історії української нації. Міфологізація та деміфологізація // Родовід. – Черкаси, 1991. – № 2. – С. 32-36; Ратуша. – 1991 р., 4-5 вересня. – № 92 (129). – С. 4-5.

За відновлення Кам'янець-Подільського університету // Подільське братство. Інформаційний вісник. – Кам'янець на Поділлю, 1991. – № 1. – С. 4-5.

Доля і недоля нашої бібліотеки // Вісник НТШ. – Львів, 1991. – № 1 (березень)– С. 2; Культура і життя. – 1991 р., 6 травня. – № 18 (3095). – С. 3.

Український федералізм – український монархізм // Ратуша. – 1991 р., 4-5 травня. – № 44 (87). – С. 4-5.

Майбутня Україна: федерація? // Слово. – 1991 р., червень. – № 12 (34). – С. 3.

Майбутня Україна: монархія? // Слово. – 1991 р., липень. – № 13 (35). – С. 3.

Так виглядає революція в Херсонській провінції // Ратуша. – 1991 р., 6-7 вересня. – № 93 (130). – С. 2.

Потрібен герб, бо час друкувати українські гроші // Ратуша. – 1991 р., 9-10 жовтня. – № 107 (144). – С. 2.

Турки теж люди. А ми? // Ратуша. – 1991 р., 25-26 жовтня. – № 114 (151). – С. 7.

"Ніхто не може заборонити Україні волю" (Про конференцію "Україна: сучасність та історія", влаштовану в Кельні) // Ратуша. – 1991 р., 20-21 листопада. – № 125 (162). – С. 2.

Німецькі враження // Ратуша. – 1991 р., 4-5 грудня. – № 131 (168). – С. 4-5; 16-17 грудня. – № 136 (173). – С. 4.

Хам чи Яфет: Липинський і Українська революція // Ратуша. – Львів, 1992 р., 4 серпня. – № 83 (262). – С. 5.

Деноменклатуризація // Ратуша. – Львів, 1992 р., 24 вересня. – № 103 (282). – С. 2.

Сіре небо над українським Кримом // Ратуша. – Львів, 1992 р., 3 листопада. – № 118 (297). – С. 5; 5 листопада. – № 119 (298). – С. 5.

Пафос чи погляди? // Ратуша. – Львів, 1992 р., 5 листопада. – № 119 (298). – С.4.

На Украине не может быть преимущества ни одному из народов // Могильный В. Встреча с ученым. – Евпаторийская здравница. – Евпатория, 1992 г., 11 ноября. – № 135 (14250). – С. 2.

Олена Степанів. Спогад про "радянський період" життя // Ратуша. – Львів, 1992 р., 19 листопада. – № 125. – С. 5.

Литовська лекція // Ратуша. – Львів, 1992 р., 28 листопада. – № 129 (308). – С. 2; 1 грудня. – № 130 (309). – С. 5.

Історія української державності. Програма навчального курсу та плани семінарських занять для військовослужбовців, робітників і службовців Збройних сил України. – Київ, 1992. – 8 с. (Соціально-психологічна служба Збройних сил України. Соціально-психологічне управління Міністерства оборони України). У співавторстві з В.Гавриленком.

Національна самосвідомість українців на зламі XVI-XVII ст. (Підсумки, джерела, методи дослідження) // Сучасність. – 1992. – № 3. – С. 65-74.

Сало з'їмо самі, армію поділимо з друзями, атомну бомбу віддамо ворогові // Post-Поступ. – Львів, 1992 р., 31 січня. – № 4. – С. 2.

Московські розмови // Post-Поступ. – 1992 р., 19 лютого. – № 6. – С. 2.

Коли і з ким Україна програла війну? // Ратуша. – 1992 р., 7 березня. – № 23 (202). – С. 1-2.

Третій шлях і третя сила – чи вони будуть? // Ратуша. – 1992 р., 18 квітня. – № 40 (219). – С. 2; 21 квітня. – № 41 (202). – С. 4.

Може час їх зупинити? Ще про меморіальний музей Олени Степанівни // Ратуша – 1992 р., 18 червня. – № 64 (243). – С. 4.

Олена Степанів та її "Сучасний Львів" // Степанів О. Сучасний Львів. Путівник[!]. Видання стереотипне [!]. – Львів, 1992. – С. 125-137.

Нескорений лицар української книги. [Юр Меженко] // Слово і час. – Київ, 1992. – № 6. – С. 14-20.

Куди пішли вчорашні історики? // Україна. – Київ, 1992. – № 21. – С. 24-26.

Національна зрада // Сучасність. – Київ, 1992. – № 7. – С. 82-85; Ратуша. – Львів, 1992 р., 18 серпня. – № 89 (268). – С. 5.

Початок дослідницької праці. (З нагоди виходу в світ першого тому збірника "Релігія в Україні") // Релігія в Україні. Дослідження, матеріали. – Львів, 1992. – Т. 1. – С. 3-7.

"Історія українського війська" – проблематика, автори, видавці // Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). – Вид. 4-е, змінене і доп. – Львів, 1992. – С. III-VIII.

Пам'яті Юрія Меженка // Сучасність. – Київ, 1992. – № 10. – С. 116-123.

ЗМІСТ

Наукове видання

ДАШКЕВИЧ
Ярослав Романович

УКРАЇНА ВЧОРА І НИНІ

Підп. до друку 25. 05. 93. Формат 60х84 1/16 . Папір офс. Офс. друк. Ум. друк. арк. 11,16.
Ум. фарбо-відб. 11,48. Обл.-вид. арк. 10,65. Зам. 1847 .

Інститут української археографії АН України
252001 Київ-1, вул. Михайла Грушевського, 4

МП "Офорт". Миронівська друкарня, вул. Леніна, 48